

*Nyelvelmélet
és
kontaktológia 5*

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

2022

Nyelvelmélet és kontaktológia 5

Nyelvelmélet és kontaktológia 5

Szerkesztette:

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

SURÁNYI BALÁZS

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest

2022

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

Készült az Információs és Technológiai Minisztérium támogatásával
a Tématerületi Kiválósági Program: Elméleti és Kísérletes Nyelvészet
(TKP2020-NKA-11) projekt keretében.

A kötet tanulmányait lektorálták:

Benő Attila
Csepregi Márta
Cser András
É. Kiss Katalin
F. Gulyás Nikolett
Halm Tamás
Hegedűs Veronika
Kubitsch Rebeka

Maticsák Sándor
Mus Nikolett
Nádasdy Ádám
Oszkó Beatrix
Péntek János
Polgárdi Krisztina
Sipos Mária

© A szerzők, 2022

A borítót Zétényi Zsófia eredeti terve alapján Balogné Bérces Katalin
tervezte Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-435-9

Felelős kiadó: Kuminetz Géza
Technikai szerkesztő: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó	9
É. Kiss Katalin: A főnévi igenév visszaszorulása a moldvai magyar modális szerkezetekben: egy nyelvtörténeti folyamat betetőzése vagy román hatás?	11
Fejes László: Orosz jövevényszavak az erzában: új minták a ragozásban	35
Cser András – Huszthy Bálint: Zárt szótagi magánhangzónyúlás: fonológiai kölcsönzés?	51
Szeverényi Sándor: Az orosz–nganaszan kétnyelvűség korpusz alapú vizsgálata	67
Szabó Ditta: A permi és a török nyelvek evidencialitásának eredetéről	89
Asztalos Erika: <i>Nem SZIBÉRIÁBA mentem = SZIBÉRIÁBA nem mentem?</i> A konstituensszinten értelmezett tagadás az udmurt nyelvben	115

Előszó

Kötetünk a 2021. november 17-én – a sajnálatos módon továbbra is fennálló járványhelyzet miatt ismét online – megrendezett *Nyelvelmélet és kontaktológia 5.* műhely-konferencia előadásából válogatott tanulmányokat mutatja be. Ahogy a kötet címe is mutatja, ez immár az ötödik hároméves ciklusa a PPKE BTK Elméleti Nyelvészet és Magyar Nyelvészeti Tanszékei szakmai rendezvényeinek és a belőlük megszülető kiadványainknak: ezáltal beékelődik a *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* (2020-as online rendezvény és 2021-es kötet), illetve a *Nyelvelmélet és diakrónia 5.* (2022 folyamán, a jelen kötet szerkesztési munkálataival egy időben szervezett konferencia) közé.

Témája, a kontaktológia – technikai sportból vett metaforával – a nyelvtudomány királykategóriája: több nyelv beható ismeretét feltételezi, szükségessé téve a szóban forgó nyelvek eredetének és belső rendszerszintű folyamatainak a kontaktushatásoktól való megkülönböztetését, ami széles körű szakmai felkészültséget igényel. Ez mindig is különlegessé tette a hároméves ciklusok eme szakaszát. Azonban ezt a kivételes szakmai komplexitást tovább növelte a 2021-es konferencia felhívásának újdonsága: a már hagyományosnak tekinthető tematika, a magyart és más (különösképp egyéb uráli) nyelveket érintő vagy éppenséggel általuk okozott diakrón és szinkrón kontaktushatások elemző értékelése mellett külön kiemeltük az idegen akcentusnak és nyelvtanulói köztesnyelvnek a közelmúltban magyarországi kutatóközpontokban is szárnyra kapó vizsgálatát, mely egy célnyelv és egy anyanyelvi szubsztrátum kölcsönhatásában keres és magyaráz szisztematikus, nyelvelméleti vonatkozásokkal is bíró jelenségeket. Ennek megfelelően az elhangzó előadások igen sokszínűek voltak, a kötetbe viszont végül – különféle szerzői megfontolásokból eredő döntések és a szigorú lektori bírálatok okán a válogatásból kimaradt tanulmányok nagy száma miatt – ezen változatos témáknak csak kisebb része tudott bekerülni.

Így végül a kötet tematikáját szakági szempontból a nyelvészet két „nagy altudománya”, a mondattan (É. Kiss, Szeverényi, Szabó, Asztalos) és a fonológia (Fejes, Cser–Huszthy) dominálja; habár Fejes tanulmánya inkább morfofonológiai (egy fonológiai jelenség – a magánhangzó-harmónia – morfológiai elemek-

ben – a ragozásban – való megjelenésére összpontosít), a Cser–Huszthy-cikk pedig igen régi korok diakrón aspektusát csempészi be (az ős- és ómagyar kor vizsgálatával), ezáltal színesítve a kötet nyújtotta tudományági palettát. A tárgyalt jelenségek köre természetesen ennél még színesebb. A szintaktikai szerkezeteken belül szó esik a főnévi igenevet felváltó kötőmódról (É. Kiss) és a tagadó szerkezetekről (Asztalos), az evidenciális használatát pedig két tanulmány is górcső alá veszi (Szeverényi, Szabó). A fonológia tárgykörében a hangzók minősége (a palatális magánhangzó–mássalhangzó-harmónia – Fejes) és mennyisége (zárt szótagi magánhangzónyúlás – Cser–Huszthy) is terítékre kerül.

Nyelvi érintkezés lévén a központi fogalom, érdekes kérdés, hogy a tanulmányok által vizsgált kontaktusokban mely nyelvek a résztvevők. Meglepő (vagy nem meglepő?) módon az átvevő nyelv szerepében minden esetben valamely uráli (legtöbbször finnugor) nyelvet látjuk: a magyart (É. Kiss, Cser–Huszthy) vagy finn-permi nyelveket (erza – Fejes; udmurt – Szabó és Asztalos; komi – Szabó), egyszer pedig a szamojéd nganaszant (Szeverényi). A valószínűsített átadó nyelv természetesen annak függvénye, hogy az előbb sorolt nyelvek mely más nyelvekkel érintkeztek/érintkeznek: a moldvai magyar esetében ez a román (É. Kiss); a többi uráli nyelv esetében elsősorban az orosz (Fejes, Szeverényi, Asztalos), másodsorban a török (Szabó); a Cser–Huszthy-tanulmány által áttekintett korai magyar nyelvtörténetben pedig több nyelv és nyelvcsoport, amely a magyarral a vizsgált korszakban kapcsolatba került (középfelnémet, észak-olasz, nyugati és nyugat-balkáni szláv).

Vegyes és sokrétű kötetet tanulmányozhat tehát az olvasó, melynek fejezetei a nyelvi érintkezés vizsgálatának, a nyelvtudomány eme királykategóriájának méltó példái. Hogy e kiváló kutatási eredmények az érdeklődők minél szélesebb köréhez eljuthassanak, a kötet – korábbi kiadványainkhoz hasonlóan és azokkal együtt – elérhető az interneten a következő címen: btk.ppke.hu/elmeletinyelveszet-tanszeki-kiadvanyok, és hamarosan az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár szolgáltatásában is.

Balogné Bérces Katalin, Nemesi Attila László és Surányi Balázs

A főnévi igenév visszaszorulása a moldvai magyar modális szerkezetekben: egy nyelvtörténeti folyamat betetőzése vagy román hatás?

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés*

A moldvai magyar nyelvváltozat egyik jellemző mondattani sajátága, hogy az olyan modális igék bővítményeként, melyek esetében a köznyelv főnévi igeneves kifejezést használ, többnyire kötőszó nélküli véges kötőmódú mellékmondatot találunk (*Kellett menjenek; Szeretem varrjak*). A főnévi igeneves kifejezés véges mellékmondatral való felcserélése beleillik a magyar nyelv önálló életében megindult változások sorába, az SOV alapszórendű, fejevégű szintagmákra épülő nyelvtan SVO típusú nyelvtanná való átépülésének folyamatába. Ugyanakkor a főnévi igenév visszaszorulása areális hatásra is bekövetkezhetett; az úgynevezett balkáni kötőmód, azaz, az infinitívust kiszorító, önálló alannyal nem rendelkező kötőmódú mellékmondat évszázadok óta tapasztalt terjedésének újabb állomása is lehet. E tanulmány célja, hogy feltérképezze a redukált, kötőszó nélküli kötőmódú mellékmondatnak a moldvai magyarban való használatát és a jelenség kialakulásának belső és külső mozgatórugóit. A vizsgálat általánosabb tanulsággal

Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.) 2022. *Nyelvelmélet és kontaktológia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 11–34.

* E tanulmány „A moldvai magyar nyelv” ELKH kiemelt kutatási téma pályázat (SA-053/2021) keretében készült. Köszönettel tartozom a témapályázat résztvevőinek, valamint e kötet névtelen lektorainak segítő észrevételeikért. Külön köszönet illeti Istók Györgyöt és Istók Ágneszt a nagyon hasznos anyanyelvi konzultációikért.

is szolgál azzal kapcsolatban, hogy egy külső nyelvi hatás milyen belső feltételek teljesülése esetén vezethet mondattani kölcsönzéshez.

A cikk a következőképpen épül fel: a 2. rész az igeneves alárendelés visszاسzorulásának magyar nyelvtörténeti előzményeit ismerteti. A 3. rész azt vizsgálja, milyen kontextusokban váltotta fel a köznyelvi infinitívust a kötőmódú mellékmondat a moldvai magyarban. A 4. rész a kötőmódú alárendelés mondattani sajátságait elemzi. Az 5. rész a moldvai magyarban vizsgált szerkezet esetleges román mintáját írja le, bemutatva a két szerkezet hasonlóságait és különbségeit. A 6. rész azt vizsgálja, hogyan kapcsolódhattak össze egymást erősítve a moldvai magyar kötőmódú alárendelés kialakulásának belső és külső feltételei.

2. Magyar nyelvtörténeti előzmények

Az uráli és az ugor alapnyelvben nagy valószínűséggel nem volt véges alárendelés (Janhunen 1982), ami feltehetőleg összefüggött az uráli és az ugor alapnyelv SOV szórendjével, általánosabban az uráli mondattani szerkezetek fejképző jellegével (É. Kiss 2014a). Az SOV alapszórendet a közelmúltig őrző obi-ugor nyelvekben az intenzív orosz hatást megelőzően lejegyzett szövegekben lényegében csak igeneves alárendelő szerkezeteket találunk (az egyetlen kivétel a *Ki korán kel, [az] aranyat lel* típusú ún. korrelatív szerkezet).

Az igeneves alárendelés a korai ómagyar szövegekben is jóval jelentősebb szerepet játszott, mint a mai magyarban. Mint Károly (1956), majd Dékány (2014) részletesen bemutatta, az ómagyarban többféle igenév volt, mint ma, és a máig használt igenevek is a mainál jóval nagyobb gyakorisággal fordultak elő. Ugyanakkor – a mondattani szerkezetek fejkezdetűvé való átépülésével párhuzamosan – az első írásos nyelvemlékektől kezdve megfigyelhető az igeneves alárendelés visszاسzorulása és a kötőszóval vagy vonatkozó névmással bevezetett, idő-, illetve módjeles ígét tartalmazó véges alárendelés térnyerése (Bacsikai Atkari – Dékány 2014; É. Kiss 2014a). Különösen nyilvánvaló ez, ha összevetjük a Biblia egy-egy részletének egymást követő fordításait. Míg például Máté evangéliumának 1416 körüli, Müncheni kódex-beli fordítása 486 *-ván/-vén* igeneves beágyazott mondatot tartalmaz, az 1516-os Jordánszky-kódex-beli fordítás már csak 322-t, az 1590-es Károli Biblia pedig csak 286-ot (É. Kiss 2014b: 15). Amilyen arányban csökkent az igeneves határozói mellékmondatok aránya, ugyanolyan arányban nőtt a véges alárendelő mellékmondatoké. A jelzői mellékmondatok esetében a vonatkozó névmással bevezetett mellékmondatok növekvő arányából következtethetünk az igeneves (*anyám süttötte kenyér, kenyeret süttő anyám* típusú) jelzői mellékmondatok arányának csökkenésére.

Máté evangéliuma a Münchener kódexben 225 *ki*-vel, *mi*-vel és *melyik*-kel kezdődő jelzői mellékmondatot tartalmaz, a Jordánszky-kódexben 314-et, a Károli Bibliában pedig 330-at (É. Kiss 2014b: 13).

Egyes főnévi igeneves szerkezetek helyébe véges kötőmódú mellékmondat lépett. A Párhuzamos Bibliaolvasó (<http://parallelbible.nytud.hu/>) segítségével megfigyelhető, mikor váltotta fel az egymást követő fordítások sorában a Münchener kódex egy-egy főnévi igeneves szerkezetét véges alárendelés. Íme néhány példa:

- (1) Máté 3/16:
 - a. **lata** iftènnèc lelket mikent galambat 7 **ipni** oreia (1416, Münchener kódex)¹
 - b. **es lātā** az fzentlelket mikint egg nõftin galambot / **hog** lefzällana / **es** felül ùrea iünne (1541, Sylvester János Uy Testamentū)

- (2) Máté 12/42:
 - a. mert **iot** földn^c vegeřol **halgatni** Salamonnac bõlçefeget
(1416, Münchener kódex)
 - b. mert ew **iewt wolna** ez fewldnek wege hatarijrol **hogij** hallana Salamonnac bewlchefeget (1536, Pesti Gábor Novum Testamentum)

- (3) Máté 13/30:
 - a. dè **haggatoc** monnot **nõni** az aratafíglan (1416, Münchener kódex)
 - b. **Engedgyétec hogy** mind az kettõ neuekedgyéc eggyüt az aratáfíg
(1590, Károli Gáspár Szent Biblia)

- (4) Lukács 15/21:
 - a. ĩmar nē vagog **mëlto hiuattatnõ** te fiadnac (1416, Münchener kódex)
 - b. ennek vtānna **milto** nem vágok erre **hog** te fiadnak hiuattaffam.
(1541, Sylvester János Uy Testamentū)

A modális predikátumok máig őrzik főnévi igenévi vonzatukat. A személytelen modálisok, például a *kell* esetében az igeneves bővítménynek önálló alanya van, mely egyeztetést vált ki az igenéven (kivéve, ha a személytelen predikátumnak 'érintett' szerepű dativusi vonzata is van, mely képes kontrollálni az igenév PRO alanyát, vagy ha az igenév alanya általános értelmű PRO_{arb}). Az (5) alatti példa azt is tanúsítja, hogy a *kell* már az ómagyar korban is hangsúlykerülő ige (Komlósy 1989; Szendrői 2004); főmondati fókusz vagy tagadás hiányában úgy

¹ Az ómagyar példákat az Ómagyar korpuszból idézem (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>).

kerüli el a komment első szótagjára eső főhangsúlyt, hogy maga elé vonzza főnévi igenévi bővítményének igekötőjét:

(5) theuled **el kel mennem** (1490, Virágének)

A *kell* az ó- és középmagyar adatbázisokban nem fordul elő véges bővítménnyel; az első példa a 18. század végéről való:

(6) Úgy **kell, hogy** mikor a' jól meg-ért, jó fajta, 's jó ízű [!] dinnyét megszegjük, **szedjük-ki** a' bélit kalánnal.

(1796, *Gazdaságot Tzélozó Újság*: 264. o.)²

A 19. század közepén véges mellékmondatral bővített *kell* esetén is megjelenik az igekötőemelés:

(7) **Öszve_i kell, hogy t_i ismerkedjenek** (1846, Obernyik Károly: *Nőtelen férj*)

Ugyanakkor a főnévi igeneves bővítmény még mindig túlsúlyban van a kötőmódú mellékmondatához képest. A *Magyar történeti szövegtár* (<http://www.nytud.hu/hhc/>) adatbázisa 81 139 újmagyar kori *kell*-es mondatot tartalmaz, és a szűrőpróbaszerűen kiválasztott példáknek 2/3-ában van a *kell*-nek főnévi igeneves bővítménye. 2318 példában követi a *kell*-t *hogy* kötőszó, és e példák szűk kétharmadában tartozik a *hogy* által bevezetett véges mellékmondat a *kell*-hez. Tehát a *kell* az adatbázisban hozzávetőleg 54 000 esetben vonz főnévi igeneves kifejezést, és mindössze 1500 esetben, az esetek 2,4%-ában vonz kötőmódú mellékmondatot.

Az alannyal és propozícióval bővülő modális igék, például az *akar*, már az ómagyar korban is állhattak nemcsak főnévi igeneves, hanem véges bővítménnyel is, attól függően, hogy a propozíció alanya megegyezett-e a modális ige alanyával. Mint az alábbi, Müncheni kódex-beli példák mutatják, kontrollált alany esetén a bővítmény főnévi igenév (8a,b). Ha a propozíciónak a főige alanyától különböző alanya van, a bővítmény véges kötőmódú mondatként (9) fogalmazódik meg.

² Az újmagyar kori példák forrása a Magyar történeti szövegtár (<http://www.nytud.hu/hhc/>).

- (8) a. Máté 16/24: a ki **akar** ènvtannam **ìoni**
b. Máté 15/32: èhen okèt **èlèrèztènè** nem **akarom**
- (9) Márk 6/25: **Akarom** hamaràn **aggad** nèkem Ianos baptifitanac fèiet eg talhéron

(1416, Müncheni kódex)

Az 1416 körül fordított Müncheni kódexben a kontrollált alanyú főnévi igenév még gyakran személyragot visel – lásd a (8b)-beli *eleresztenem*-et – és, mint a (9)-es példa tanúsítja, a kötőmódú mondat gyakran nincs kötőszóval beágyazva a főige alá. Később a kontrollált alanyú főnévi igenévről eltűnik a személyrag, a kötőmódú bővítmény élén viszont megjelenik a *hogy* kötőszó – amint a (8b) és (9) alatti mondatoknak 1516 körüli Jordánszky-kódex-beli fordításán megfigyelhető:

- (10) a. Máté 15/32: es nem **akarom** hwket èhen el **boczatany**
b. Márk 6/25: Azt **akarom hogy** ezennel **aggad** ennekem egy talnyeeron Janos baptifitanak hű feyeet.

(1516, Jordánszky-kódex)

Az igeneves és a véges kötőmódú bővítménynek az ómagyar kor végére kialakult, (10a–b)-ben illusztrált megoszlása jellemző a mai magyarra is.

Összefoglalva az elmondottakat: a magyar nyelv történetében az igeneves alárendelés visszaszorulása a véges alárendelés javára az ősmagyar korban kezdődött, napjainkig tartó folyamat. A személytelen modális predikátumokat bővítő személyragos főnévi igeneves kifejezés a köznyelvben még őrzi pozícióit, bár alternatívaként esetében is megjelent a kötőszóval bevezetett véges kötőmódú mellékmondat. Az alanyt is vonzó modálisok, pl. az *akar*, az ómagyar kortól előfordulnak mind főnévi igeneves, mind véges bővítménnyel. A bővítmény igeje kontrollált alany esetén áll igenévi alakban, és önálló alany esetén visel idő-, illetve módjelet és személyragot.³

³ Azaz, a véges mellékmondatban obviáció lép fel – lásd Pintér (2011).

3. A modális predikátumok propozíciós bővítése a moldvai magyarban

3.1. Személytelen modálisok

A főnévi igenes alarendelés térvesztése a véges alarendelés javára a moldvai magyarban jóval előrébb tart, mint a magyar köznyelvben.

A személytelen modális predikátumokat, köztük a *kell*-t bővítő személyragos infinitívust Moldvában kiszorította a véges kötőmódú mellékmondat. Az infinitívus helyébe lépő szerkezetek tekintetében nem teljesen egységes a moldvai magyar tájnyelv; a középkorban izolálódott, legarchaikusabb északi dialektust érdemes megkülönböztetni a hozzá hasonlóan mezőségi típusú déli, valamint a 18. században betelepült székelységhez kötődő székelyes változattól. (11) alatt az északi dialektusból, (12) alatt a déli és székelyes változatokból való példákat idézek. Az idézett példák helyesírásában a források helyesírását követem. A *Péntek* jelzetű példák a Péntek János szerkesztette *A moldvai magyar tájnyelv szótárából* valók (Péntek, 2016–2017). A *Tánczos* jelzetű példák forrása a Nyelvtudományi Kutatóközpont *Moldvai magyar nyelvjárási szövegek Tánczos Vilmos gyűjtéséből* elnevezésű adatbázisa (<https://nlp.nytud.hu/csango/>). A *CsK* jelzetű példákat a Nyelvtudományi Kutatóközpont *Csángó* korpuszából (http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html), illetve a korpusz klézsei és forrófalvi adatközlőivel folytatott konzultációim anyagából idézem. A példák utáni rövidítések a gyűjtés helyére utalnak. A rövidítések feloldását lásd *A moldvai magyar tájnyelv szótára* I. kötetében.

- (11) a. Kell elmennyeK Bákóra (Péntek, Kl)
 b. Még kël vala borotválkozzék (Péntek, Pl)
 c. kellet mennyenek sz imádkozsanäk (Tánczos, Szf)
 d. Kellete lezsík vaj ə fälu. (Tánczos, Szf)
 e. Kellet leík falu ott (Tánczos, Szf)
- (12) a. Valamiket kellett kiábájanak (Tánczos, Np)
 b. Mikor kell valaki elöt monnyam párka vétem meg. (Tánczos, Np)
 c. kellet neki legyen könyve (Tánczos, Bf)
 d. Kellett, hogy szénát hozak a lovaknak (Tánczos, Bf)
 e. Kellet spionál hogy ə jörözze [örizze] meg magát (Tánczos, Bf)
 f. el kéne hogy mënnyek (Péntek, Gf, Sze)
 g. Meg kel vala dögöjön (Péntek, Lk)

A felhasznált adatbázisok északi dialektust képviselő anyagaiban a *kell* mindig kötőszó nélküli, redukált kötőmódú mellékmondat áll, akár deontikus jelentésről van szó (11a–c), akár episztemikus használatról (11d–e). Mint (12d,e,f) mutatja, a déli és a székelyes nyelvjárásban a kötőmódú mellékmondat olykor *hogy* kötőszóval is előfordul. Ugyanakkor forrófalvi és klézsei adatközlőink elutasították a *hogy*-ot tartalmazó változatokat.

A magyar köznyelvben a *kell* igekötő-emelést kiváltó hangsúlykerülő ige. A moldvai magyar északi változatában ez nincs mindig így, amint ezt (11a) és (11b) eltérő szórendje tanúsítja. A déli és a székelyes változatban általános az igekötőemelés – lásd (12f,g). Klézsei és forrófalvi adatközlőink csak az igekötőemeléses változatot használják.

Személyragos főnévi igeneves kifejezéssel bővített *kell* igét a felhasznált moldvai források nem tartalmazzák. Forrófalvi és klézsei adatközlőinkkel teszteltünk személyragos főnévi igeneves példákat, és, mint várható volt, nem fogadták el őket.

A deontikus *lehet* a köznyelvben személyragos főnévi igenévi kifejezéssel (13a), az episztemikus *lehet* pedig kijelentő módú véges mellékmondati bővítémmel áll (13b). Kötőmódú vonzattal csak a buletikus értelmű *nem lehet* fordul elő (13c):

- (13) a. Be lehet mennünk.
- b. Lehet, hogy bemegeyünk.
- c. Nem lehet, hogy holnap essen az eső!

A moldvai magyarban a deontikus és az episztemikus *lehet* is kötőmódú mellékmondatot vonz (l. Benő – Hegedűs 2019). Az északi dialektusban mindig hiányzik a *hogy* (14). A déli és a székelyes példákban olykor előfordul (15b), de klézsei és forrófalvi adatközlőink következetesen elutasították. A *lehet* esetében is csak az északi dialektusban hiányzik olykor az igekötő-emelés (14c).

- (14) a. Lehet legyik lěján. (Péntek, Szf)
 - b. Maga nem lehet bėjőjjen. (Péntek, Pl)
 - c. Hümlübül is lehet mēgholjanak. (Péntek, Pl)
-
- (15) a. El lehet beszillyen. (Péntek, Bf)
 - b. Lehet, hogy igyék, me mēgnyugutt. [ihat] (Péntek, Bf)
 - c. akkor oda lehetett nyomja az ujját. (CsK, Ff)
 - d. Ki lehet keljen mind a tizenhét tojás. (CsK, Ff)
 - e. Magik le lehet nyugudjanak. (CsK, Ff)

A köznyelvben a személytelen modális értelmű vagy értékelést kifejező névszói predikátumok akár személyragos főnévi igeneves kifejezéssel, akár (teljes) kötőmódú véges mellékmonddal állhatnak, például:

- (16) a. Muszáj/Fontos bemennünk.
- b. Muszáj/Fontos, hogy bemenjünk.

A moldvai magyarban az ilyen predikátumok is véges, többnyire kötőszó nélküli kötőmódú mellékmonddal bővülnek. Példáink a déli és a székelyes nyelvjárásból valók:

- (17) a. Muszáj még egy pétyikot [‘foltot’] tēgyek a cipőre. (Péntek, Bf)
- b. Nem muszáj lenne, hogy élémongyuk (Péntek, Bf)
- c. Muszáj igyak (Péntek, Do)
- d. jó lenne ezt lássad (CsK, Ff)

A *szabad* csak elvétve fordul elő proposíciós bővítményt vonzó személytelen predikátumként (többnyire csak a *valaki/valami szabad valamitől* vonzatkeretben használják):

- (18) még öt kilógramot sem szabad felemejen esztendeig. (Tánczos, Szi)

Sajátos moldvai modális névszói predikátum az *ura*. A *moldvai magyar tájnyelv szótára* az alábbi jelentéseit adja meg: 1. lehet; -hat, -het; 2. tud, képes valamire. A két jelentés két vonzatstruktúrára utal. ’Lehet’ jelentésben az *ura* a *lehetséges*-hez hasonló személytelen, csak proposíciót vonzó névszói predikátum; ’tud, képes’ jelentésben viszont a *képes*-hez hasonló névszói állítmány, melynek a proposíció mellett alánya is van, és amely 1. és 2. személyben kopula jelenlétét is megkívánja. (Generatív mondattani fogalmakkal: előbbi jelentésében emelő, utóbbi jelentésében alanyi kontrollos predikátum.) A felhasznált adatbázisok példái arra engednek következtetni, hogy az északi dialektusra inkább az első, a déli és székelyes dialektusokra pedig a második jelentés a jellemző. Az alábbi, északi dialektusból való példákban az *ura* egyértelműen személytelen predikátumként, a *lehetséges* megfelelőjeként viselkedik. (19b)-ben a főmondati állítmány múlt idejű, a múlt idő jelét a kopula hordozza. Mint a (19) alatti példák tanúsítják, a *nem ura* jóval gyakoribb, mint az *ura*:

- (19) a. Moszt ura ne csánnyak semmicskét. De csak sának ka [’mert’] nem ura ülyek (Tánczos, Szf)
 b. Azt a mászikat nem ult ura adjam eszkolába. (Péntek, Szf)
 c. Ojankor nem ura beszélj, (Tánczos, Szf)
 d. Sza mej nem ura ién tanácsoljak (Tánczos, Szf)
 e. nem ura mongyam (Tánczos, Kl)
 f. Ién nem ura arasszak. (Tánczos, Kl)
 g. Tük isz nem ura mennyetek. (Péntek, Szf)
 h. nem ura tud meet ilsz [tudd miért élsz] (Tánczos, Kl)
 l. Nem ura lenyellyem, ullyan rossz (Péntek, Pl)
 m. Ura mondzsam madzsaru, ke met szépek sz jok. (Péntek, Ju)
 n. Ura lejik tutukasztul [’tanítóstul’] husz e faluba. (Péntek, Szf)

A (20) alatti északi példák, 3. személyűek lévén, akár a ’lehetséges’, akár a ’képes’ értelmezés szerinti elemzést megengedik (azaz, az *urá*-t elemezhetjük személytelen predikátumként, vagy tulajdoníthatunk neki egy egyes szám 3. személyű rejtett *pro* alanyt):

- (20) a. Ura megmucsissza [megmutassa] mászik ördeg. (Péntek, Szf)
 b. ne lejék ura besánnya [becsinálja ’becsukja’] (Tánczos, Szf)
 c. it menen e viz. Nem ura mennyen keresztüll itt. (Tánczos, Kl)
 d. Nem tiszta dolog, honnyit ura, honnyit ura addzson (Tánczos, Szf)

Néhány északi példában az *ura* kétségtelenül a *képes*-hez hasonló, alannal bíró, többes számba tehető melléknév – lásd (21a–c). (21a) tanúsága szerint ilyen esetben a kötőmódú mellékmondat élén a *hogy* kötőszó is előfordulhatott:

- (21) a. Ura óltam, hagy vedzsek i lovot, de nem akartam. (Péntek, Szf)
 b. ura ultam sánnyak meg három ültüt [’pár cipőt’] i nap (Péntek, Szf)
 c. Maguk az örögből urak csinájjanak ifjut (Péntek, Szf)

A déli és székelyes példáinkban ’képes’ jelentésű és argumentumszerkezetű *urá*-t találunk – lásd (22a–d). (22a,b) ugyan a személytelen elemzést is megengedné, de a kontextus az alanyi kontrollos szerkezetet valószínűsíti. Klézsei és forrófalvi adatközlőink csak az alanyi kontrollos használatot fogadják el, a személytelen *urá*-t elutasítják.

- (22) a. Ked nem ura vegyen egy kaszát (Péntek, Tr)
b. Nem isz ura mēnnyen. [Járni sem tud] (Péntek, Bf)
c. Ők sze nem urák elmēnnyenek. (Péntek, Bf)
d. Nem urák, hod dolgozzanak, mēnnyenek. (Tánczos, Di)

Az alannyal bíró melléknévként használt *ura* ritkán főnévi igenévi kifejezéssel bővül – lásd (23a,b). A személytelen predikátumként használt *ura* esetében főnévi igenévi bővítményt nem találtunk.

- (23) a. Tük_i nem vattak urák PRO_i elmenni (Péntek, K)
b. Ők_i nem urának PRO_i aratni. (Péntek, Bg)

Rubinyi (1901; 1902) tanulmányaiban alanyt is vonzó melléknévi predikátumként írja le az *urá*-t. Az alábbi paradigmát tulajdonítja neki:

- (24) nem uravagyok egyem
nem uravacc egyél
nem ura egyik
nem uravagyunk együnk
nem uravattok egyetek
nem urának egyenek

Az *uravagyok*-nak van összevont *uraok* alakja is. A *nem uravagyunk együnk*, *nem uravattok egyetek* alternatívájaként Rubinyi a *nem ura együnk*, *nem ura egyetek* változatokat is feljegyzi; ezek esetében nyilvánvalóan a személytelen *ura* predikátumról van szó. Az *urának* alaknak (melyre *A moldvai magyar tájnyelv szótára* is idéz példát Borgoványból – l. (23b)) nem transzparens a szerkezete. Nem lehet az *ura vannak* vagy *urák vannak* kifejezések összevont alakja, hiszen 3. személyű melléknévi állítmány mellett nem kell kopula. A paradigma szórendjét tekintve is rendhagyó, a létige *A moldvai magyar tájnyelv szótárának* és a felhasznált adatbázisoknak a példáiban mindig közvetlenül követi a tagadószt (*nem vagyok ura*, *nem vót ura*). A *nem uravagyok* szórendből és az *urának* alakból arra következtethetünk, hogy a Rubinyi által lejegyzett nyelvváltozatban az *ura* inkorporálódott a létigébe, azaz, az *uravagyok* alak és annak teljes paradigmája nem összetett ige-névszói, hanem igei állítmányként viselkedik.

A (24) alatti paradigmát Rubinyi példákkal is illusztrálja (25a,b). Hoz példát a múlt idejű kopulával összeolvadt *urá*-ra is (25c).

- (25) a. Ludesukmonyok, melikekbül **ura vacc** kikotoly csitkukot.
 [Lúdtojások, melyekből képes vagy kikotolj csikókat.]
 (Rubinyi 1902: 143)
- b. ... ha nem **urának** máskint segisik csangókat [ha nem képesek másként segítsék a csángókat]
- c. Nem **uraólt** meghászulyon [megházasadjon]
 (Rubinyi 1902: 146)

A Rubinyi által több mint egy évszázada – feltehetőleg Szabófalván – gyűjtött szerkezetek az általunk használt adatbázisokból és az általunk ismert anyanyelvi beszélőktől nem adatolhatók; mind morfológiai felépítésük, mind szórendjük különbözik a ma ismert változatoktól.

A *lehet, muszáj, jó lenne, szabad, ura* személytelen predikátumokat tartalmazó példák megerősítik a *kell*-lel kapcsolatban fentebb levont következtetést: a moldvai magyar dialektusokból hiányzik a meghatározott számú és személyű saját alannyal bíró személyragos főnévi igenév; helyét az (általában kötőszó nélküli) véges kötőmódú mellékmondat foglalta el. Személyrag nélküli főnévi igenévvvel egyetlen esetben bővíthetők a személytelen predikátumok: amikor a propozíció alanya általános értelmű, nem hangzó PRO_{arb}:

- (26) a. El kell menjünk *pro* a templomba, hogy megmondjuk a päternak, hogy mit kell mondani PRO_{arb}. (Tánczos, Ff)
- b. Le lehet fordítani PRO_{arb} ezt es. (Tánczos, Ff)
- c. Nem lehet elmenni PRO_{arb} halászni. (Péntek, Bf)
- d. Mindenbül ura pálinkát főzni PRO_{arb}. (Péntek, Szf)

A személyragos főnévi igenév egyetlen kontextusban, idiómaként maradt fenn a csángóban: az *ad* ige *enni/inni* bővítménye esetében:

- (27) a. ad ennik [enniek] (Péntek, Bf)
- b. adunk ennyed (Tánczos, Szf)
- c. nincs mit aggyak enned (Tánczos, Lk)
- d. Aggy innyam! (Péntek, Bf)

A szerkezet implicit dativusa (*adj nekik enniük, adunk neked enned*) az *ad* ige vonzata; feltehetőleg szerkezeti újraelemzéssel értelmeződött át a beágyazott mondat alanyává, s váltott ki dativusi alanyként egyeztetést az infinitivuson:

- (28) adj nekem [PRO enni] → adj [nekem ennem] → adj [*pro* ennem]

3.2. Alanyi kontrollos modálisok

Az *ura* melléknév 'képes' jelentésében is általában véges kötőmódú mellékmondat áll, amint ezt a (21), (22) és (25) alatti példák tanúsították. Ez arra utal, hogy a főnévi igeneves kifejezés térvesztése Moldvában nem korlátozódik a személytelen predikátumok kontextusában megjelenő személyragos infinitivusi kifejezésre; az alannal bíró modálisokat bővítő ragtalan infinitivusra is kiterjedt.

A *szeret* ige előfordulhat mind infinitivusi, mind véges mellékmondati bővítménnyel, és az utóbbi esetben nem lép fel obviáció, azaz a főmondati alany koreferens lehet a beágyazott alannal. Így például (29a) kétértelmű: jelentheti akár azt, hogy 'x szeret inni', akár azt, hogy 'x szereti, hogy y iszik'. Az északi dialektusból való példákban szinte csak véges kötőmódú alárendelést találunk (29–30), a déli és székelyes példák viszont körülbelül fele-fele arányban tartalmaznak véges alárendelést és infinitivust (31–32). A *szeret* mindkét esetben tárgyasan ragozódik.

(29) a. Szereti idzsik. (Péntek, Pl)

b. Szeretem hodzs alodzsam. (Péntek, Pl)

c. Szereti ijan; Szereti, idzsik. (Péntek, Szf)

d. Szeretem varrjak. (Péntek, Szf)

e. Szeressze, hogy igyik. (Péntek, Bl)

f. Szeressze, igyik. (Péntek, Bl)

g. Szereti igyik. (Kl)

(30) Szereti innyi. (Kl)

(31) a. Szeretném csitíjak. (Tánczos, Dg)

b. Szeretem, hogy beszéjkek (Péntek, M)

c. Szereti, hogy igyék. Szereti igyék. (Péntek, Bf, Lk)

d. Szereti hogy igyik; szereti igyik (Péntek, Bg)

(32) a. Szereti innyi. (Péntek, Lk)

b. Alanni szereti. (Péntek, Di)

c. Szereti idni. (Tánczos, Bf)

d. Szereti tanácsolni (Péntek, Gy)

e. Szerette veszekedni akárkivel. (Péntek, O)

f. Szereti idni. (Péntek, Bg)

g. Szeretem alunni. (Péntek, M)

Az *akar* esetében is különbözni látszik a véges és az infinitivusos bővítmények egymáshoz viszonyított aránya az északi dialektusban és a déli és székelyes példánkban. Az északi dialektusban a kötőmódú mellékmondatból bővített példák száma nagyobb – lásd (33–34); a déli és székelyes anyagban az infinitivusos példáké (35–36). Az *akar* intranszítív ige Moldvában, és egyes szám 3. személyben gyakran *-ik* ragot is kap.

- (33) a. Akart halljan meg [meg akart halni] (Péntek, Szf)
 b. Ű akar igyik, akar idzsik. (Péntek, Szf)
 c. Nem akard dolgozziek. (Péntek, Szf)
- (34) a. Ö akarik inni. (Péntek, Szf)
 b. Hova akarsz menni? (Ju)
- (35) a. valami vádászok ugy akartak, valami vadtyukakat meglöjenek.
 (Péntek, Bf)
 b. Akart lenne egy más somoskai legyen (Tánczos, K)
- (36) a. Ő ugy akarik innyani. (Péntek, Bf)
 b. ez e zember nem akart tanácsolni. (Péntek, Bf)
 c. Nem akartak asztani [száradni] meg e kapcái (Tánczos, K)
 d. Sórén van az ember, ha meg akarik ferdeni. (Péntek, Sze)
 e. Keresztül akarok menni ezend a vizen. (Péntek, O)
 f. Most akaralak szeretni. (Péntek, O)

A *tud*-nak és a *bír*-nak is van 'képes' jelentésű modális használata mind a magyar köznyelvben, mind a moldvai tájnyelvben. A köznyelvben ezek az igék e jelentésükben csak kontrollált alanyú infinitivussal fordulnak elő; infinitivusi bővítményüknek nincs véges kötőmódú alternatívája. Moldvában azonban a modális *tud* állhat kötőmódú bővítménnyel. A *moldvai magyar tájnyelv szótára* csak egy ilyen példát idéz az északi dialektusból (37a), de a példát – *sz*-elés nélkül – forrófalvi adatközlőnk is jónak találta (37b).

- (37) a. Ők nem tuggyák learasszák. (Péntek, Kl)
 b. Ők nem tudják learassák. (Ff)

Ugyanakkor a modális *tud* esetében a főnévi igenévi bővítmény az általánosabb (38). A *bír* igének – adatbázisaink és adatközlőink szerint – egyáltalán nem alakult ki kötőmódú bővítménye (39).

- (38) a. Ién nem tudok iénekelni sziépenn. (Péntek, Bl)
b. Nem iértük, nem tuguayk mondani madzsaraszan. (Péntek, Szf)
- (39) a. Urusságos asszonyok, tudnak urusolni. (Péntek, L)
b. Erüssz ember, amelyik a hátán bírja hordani. (Péntek, Bf)
c. Ha nem bírik avval es aludni, akkor [...] hoz a temetőből kilenc sírról földet (Péntek, K)

A tárgyi kontrollos *hagy* ige esetében mind a kötőmódú mellékmondatra (40), mind az infinitívusszal való bővítésre van példa (41):

- (40) a. Mára [Mama] nem hagy, igyál (Péntek, Szf)
b. Hadd e, mennyen! (Péntek, Szf)
c. Hagy egész nap néked éjjek, tiszta szüvel, büntelen (Tánczos, Lk)
d. Éjjel nem hagy aludjál, napval kerget dógozzál! (CsK)

- (41) e hidegvel csipni nem hagynálok (Tánczos, P)

Összefoglalva a fenti empirikus megállapításokat: ahol a magyar köznyelv személyragos főnévi igenevet használna (a személytelen modális predikátumok bővítményeként), ott a moldvai nyelvváltozat véges, többnyire kötőszó nélküli, kötőmódú igét tartalmazó mellékmondattal él. A személytelen predikátumok csak akkor állhatnak infinitívusszal, ha annak nincs meghatározott számú és személyű alanya (tehát személyragja sem), azaz, ha az infinitívus rejtett alanya általános értelmű PRO_{arb}. A modális értelmű alanyi és tárgyi kontrollos igék közül a *szeret*, *akar*, *hagy*, *tud* akár (kötőszó nélküli vagy kötőszós) kötőmódú mellékmondattal, akár főnévi igeneves kifejezéssel bővíthető. Az északi dialektusban gyakoribb – sőt, a *szeret* esetében szinte kizárólagos – a kötőmódú bővítmény.

4. A véges kötőmódú mellékmondat szerkezete

A modális predikátumok vonzatszerkezetének történeti áttekintése azt mutatta, hogy infinitívusi bővítményüknek általában a köznyelvben is kialakult véges alternatívája; azaz, a személytelen predikátumok, valamint a *hagy*, illetve önálló alany esetén a *szeret* és az *akar* a köznyelvben is bővíthetők véges kötőmódú mellékmondattal. Kérdés, hogy azonos szerkezetet képvisel-e a köznyelvi véges kötőmódú mellékmondat és a moldvai magyar nyelvváltozatra jellemző kötőmódú bővítmény. A köznyelvben a modális igék véges mellékmondattát *hogy*

kötőszó vezet be.⁴ Bár a *hogy* kötőszó sokféle kontextusban elmaradhat, az alábbi kötőmódú mellékmondatokra ez nem áll:

- (42) a. Nem kell, *(*hogy*) János korán keljen.
 b. Nem lehet, *(*hogy*) az esküvő napján essen az eső!
 c. Szeretném, *(*hogy*) sikerüljön a vizsga.
 d. Nem akarom, *(*hogy*) János elkéssen.
 e. Nem hagyom, *(*hogy*) bántsátok Jánost.

A moldvai magyarban viszont a kötőszó nélküli kötőmódú mellékmondat az általános. A kötőszós változat az északi dialektusban személytelen modálisokkal egyáltalán nem fordul elő, és alanyi kontrollos predikátumokkal is nagyon ritka (21a; 29b; 29e). A déli és székelyes változatokban is a kötőszó nélküli változat a domináns.

A kötőszó nélküli mellékmondat az esetek többségében igével kezdődik. A generatív nyelvelmélet mondatmodelljét feltételezve, az ige egy VP-ben kerül a mondatba, majd egy MoodP projekció fejében kap kötőmódjelet, és ha igemódosító előzi meg, akkor egy PredP fejezőjébe emelkedik a PredP specifikálójában található igemódosító mellé. Ilyen például a (11a), (19l), (20b), (22c), (25c) szerkezete. A beágyazott mondat tagadószót (19a) és fókusz is tartalmazhat (35b), azaz, a MoodP-re vagy PredP-re NegP és FocP is épülhet. Ime (19a) és (35b) beágyazott mondatának szerkezete:

- (43) a. (=19a) Moszt ura [_{NegP} **ne** csánnyak_i [_{MoodP} *t_i* [_{VP} *pro t_i* semmicskét]]]
 b. (=35b) Akart lenne [_{FocP} EGY MÁS SOMOSKAI_j legyen_i [_{MoodP} *t_i* [_{VP} *t_j t_i*]]]

A kötőmódú mellékmondat tartalmazhat kvantor jellegű adjungált összetevőt (40c) és topikot is (35a). (Azt feltételezem, hogy a kvantorok, *is*-es kifejezések és szabad határozók öröklük az általuk módosított kifejezésnek a címkéjét, tehát például (40c)-ben a fókuszos szerkezetet módosító *egész nap* kifejezést is FocP dominálja.) Azaz:

- (44) a. (=40c) Hagy [_{FocP} **egész nap** [_{FocP} NÉKED_j éjjek_i *t_i* [_{MoodP} [_{VP} *pro t_i t_j*]]]]]
 b. (=35a) valami vádászok úgy akartak, [_{TopP} **valami vadtyukakat**
 [_{PredP} meg-löjjenek_i [_{MoodP} *t_i* [_{VP} *pro t_i t_j*]]]]]

⁴ A *kell* esetében a *hogy* nélküli kötőmódú bővítmény is egyre általánosabb Magyarországon is; ugyanakkor sokan még transzilvanizmusnak érzik.

Amikor kötőszó is áll a beágyazott mondat élén, akkor a mondat CP réteget is tartalmaz. A kötőmódú alárendelő mellékmondat tehát többnyire igével kezdődő MoodP vagy PredP; ritkán operátor-tartománnyal is bíró NegP, FocP vagy TopP; és olykor alárendelő kötőszós CP. Míg a köznyelvi kötőmódú alárendelő mellékmondat teljes CP, a moldvai tájnyelv kötőmódú bővítménye többnyire operátor-tartomány és CP-réteg nélküli redukált mellékmondat; lényegében inflexióval (módjellel és személyraggal) ellátott igei kifejezés.

További kérdés, hogy mennyire „transzparens” a kötőmódú mellékmondat. A topik- és fókuszemelés mind igeenes, mind véges mellékmondati bővítményből lehetséges a magyarban:

- (45) a. [_{TopP} **Jánossal**_i nem akarom [_{CP} *t_i* hogy megbeszéld az ügyet *t_i*]]
 b. [_{FocP} JÁNOS_{SAL}_i akarom [_{CP} *t_i* hogy megbeszéld az ügyet *t_i*]]

A moldvai nyelvváltozatban is ezt várjuk. Valóban, találunk példát mind topik-emelésre (21c), kvantoremelésre (19g) és fókuszemelésre (20d). Teljes tagmondatból (CP-ből) való kiemeléskor egy közbülső nyomot feltételeznek a CP specifikálójában. Amikor a CP réteg hiányzik, erre nincs szükség:

- (46) a. (=21c) [_{TopP} Maguk [_{TopP} **az örögből**_i [_{AP} urak [_{MoodP} csinájjanak *t_i* ifjut]]]]
 b. (=19g) [_{NegP} **Tük isz**_i [_{NegP} nem [_{AP} ura [_{MoodP} mennyetek *t_i*]]]]
 c. (=20d) [_{FocP} HONNYIT_i [_{AP} ura [_{MoodP} addzson *t_i*]]]]

Az igeikötő a mondat inflexió tartományának része; nem operátor; így azt várjuk, hogy csak lokálisan mozgatható; nem léphet át CP-határt. Valóban, adatbázisaink igeikötőemeléses példáiban – egyetlen kivétellel – nem találunk kötőszót:

- (47) a. (=11b) [_{PredP} **Mög**_i köl vala [_{PredP} *t_i* borotválkozzék]]
 b. (=15c) akkor [_{PredP} **oda** lehetett [_{PredP} *t_i* nyomja az ujját]]

A köznyelvben elsősorban a főnévi igeenes kifejezésből emelhető ki igeikötő a főmondatba; de csak akkor, ha a beágyazott mondat PredP rétege nem épül operátor-projekció (NegP vagy FocP). A FocP és a NegP meggátolja az igeikötő-emelést:

- (48) a. *E_i kell [_{FocP} CSAK EGYSZER [_{PredP} *t_i* olvasni a könyvet]]
 b. *Meg_i kell [_{NegP} **nem** [_{PredP} *t_i* ijednünk]]

Igekötőemelés esetén a moldvai magyar véges beágyazott mondatban sem találunk sem fókuszot, sem tagadószt. Érdekes módon a főmondat igéje előtti tagadószó viszont összefér az igekötő-emeléssel – mind a köznyelvben (49a), mind a moldvai magyarban (49b).

(49) a. A gyertyák addig égnek, míg **el_i nem** kell **t_i sötétíteni**.

(1945, Magyar történeti szövegtár [Szép Ernő])

b. Ténnap he **el ne** kellett lenne **boncsam!**

[Tegnap el ne kellett volna bontanom!] (Péntek, K)

A fenti szerkezet É. Kiss (2014c) által javasolt elemzésében az igekötő és az ige közé ékelődő tagadószó nem egy NegP projekció feje, hanem az igéhez csatolt adverbium-szerű elem. E szerint (49a) és (49b) – (48b)-vel ellentétben – azért lehetséges, mert bennük az igekötő nem lép át NegP határt.

A magyar köznyelvben az elmúlt száz évben a *kell*, sőt, újabban a *szabad*, az *akar* és a *szeretne* esetében is lehetővé vált az igekötőemelés *hogy* kötőszón keresztül is:

(50) a. El_i kell, hogy *t_i* menjek.

b. Be_i szabad, hogy *t_i* menjünk!

c. Ki_i akarom/szeretném, hogy *t_i* fizessük.

A jelenséget Horger 1934-es könyvében még Erdélyre és Kelet-Magyarországra jellemző nyelvjárásiasságként írta le, és „oláh hatás”-nak tekintette. Ugyanakkor a román hatásnak jóval kitettebb moldvai tájnyelvre ez a szerkezet nem jellemző. A felhasznált moldvai adatbázisok egyetlen ilyen példát tartalmaznak, a fentebb (12f) alatt is idézett (51)-et:

(51) el kéne hogy mēnnyek (Péntek, Gf, Sze)

Klézsei és forrófalvi adatközlőink csak *hogy* nélküli mellékmondatból fogadják el az igekötő-emelést.

Összefoglalva az infinitívus helyébe lépő véges kötőmódú mellékmondat szerkezetével és kategóriájával kapcsolatban elmondottakat: a moldvai nyelvváltozatban a modális predikátumok bővítménye többnyire egy mondatbevezető, tagadás és fókusz nélküli, igével kezdődő redukált mondat, MoodP vagy PredP. Igekötőemelés lényegében csak redukált kötőmódú mellékmondatból lehetséges.

5. Egy román párhuzam

Korábban amellett érveltem (É. Kiss 2009; 2020), hogy a modálisok mellett megjelenő redukált kötőmódú mellékmondat balkáni Sprachbund jelenség: az ún. balkáni kötőmód megjelenése a magyarban. A 7. századi görögben, majd a bolgárban, macedónban, albánban, románban, szerbben, horvátban a főnévi igenév helyét fokozatosan a kötőmódú véges mellékmondat vette át. A kötőmódú mellékmondat rejtett alanya lehet akár a főmondati alannal korreferens PRO, akár tőle független, önálló referenciájú *pro*, amint ezt az (52) alatti román példa illusztrálja:

- (52) Ion_i vrea să plece *PRO_i/pro_j* devreme mâine.
 Ion akar CONJ⁵ elmegy korán holnap
 'Ion holnap korán akar elmenni/azt akarja, hogy holnap korán menjen el.'

A beágyazott kötőmódú mondat kezdődhet a kötőmódú mellékmondatok *ca* kötőszavával, vagy kezdődhet a *să* kötőmódjelölő partikulával, azaz, mind (53a), mind (53b) lehetséges:

- (53) a. Vreau **ca** mâine **să** vină Ion.
 akarom hogy holnap CONJ jön Ion
 'Azt akarom, hogy Ion jöjjön holnap.'
 b. Vreau **să** vină Ion mâine.
 akarom CONJ jön Ion holnap
 'Azt akarom, hogy Ion jöjjön holnap.'

Alanyi kontroll esetén és személytelen emelő igék mellett (azaz, azokban a kontextusokban, ahol a román újlatin testvérnyelvei infinitivust használnak) mindig redukált, *ca* nélküli kötőmódú mellékmondatot találunk. A redukált mellékmondat élén álló kötőmódjel és az ige közé nem ékelődhet testes kifejezés, de az igehez kapcsolódhatnak klitikumok, köztük a tagadószó:

- (54) Vreau [să nu-l mai întâlnesc]
 akarom CONJ nem-öt ismét találkozom
 'Szeretnék nem találkozni vele ismét.'

⁵ A CONJ a conjunctivus rövidítése.

A román és a moldvai magyar redukált kötőmódú mellékmondatok disztribúciója sok tekintetben hasonló, de nem azonos. A moldvai magyarban a redukált kötőmódú mellékmondat személytelen modális predikátumok és alanyi, illetve tárgyi kontrollos modális igék bővítményeként fordul elő – kivéve, ha a mellékmondat alanya általános értelmű PRO_{arb}. A román redukált kötőmódú mellékmondat disztribúciója szélesebb. Egyrészt általános alany esetén is ezt használják (55a), míg a moldvai magyarban ilyen esetben főnévi igenevet találunk (55b):

- (55) a. Trebuie să fii precis.
 kell CONJ lesz.2SG pontos
 'Kell legyél pontos.'
 b. Pontosnak kell lenni.

Másrészt a románban a redukált kötőmódú mellékmondat aspektuális igék mellett is előfordul, sőt, az összetett jövő időben is megjelenik. A moldvai magyar ezekben az esetekben főnévi igenevet használ:

- (56) a. Începem să cântăm.
 kezdünk CONJ énekel.1PL
 b. Kezdünk énekelni.
- (57) a. Obişnuia să cânte.
 szokik CONJ énekel.3SG
 b. Szokott énekelni.

- (58) a. Am/ai/are să plec/pleci/plece.
 bír.1/2/3SG CONJ megy.1/2/3SG
 b. Fogok/fogsz/fog menni.

Belső szerkezetét tekintve a román redukált kötőmódú mellékmondat a magyarhoz hasonlóan változó komplexitású; az (56–58) alatti példákban csupán egy inflexióval ellátott igei kifejezés, míg az (54)-es példában tagadást is tartalmaz. A román szakirodalomban vitatott a *să*-val kezdődő beágyazott mondat kategóriája. Az első elemzésekben (Joseph 1983; Dobrovie-Sorin 1994) a *să* egyszerre mondatbevezető (alárendelő kötőszó) és módjel. Később a MoodP kategória fejeként, kötőmódjelenként elemezték (Motapanyane 1995; Hill – Mišeska-Tomić 2009). Újabban az operátortartomány alatti mondatbevezetőként, az olasz szintaxisból ismert FinP projekció fejeként azonosítják (Hill 2013).

Feltételezésem szerint az *el kell hogy menjek* szerkezet olyan magyar-román kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában alakulhatott ki, akik a *să* partikulát öntudatlanul is egyfajta mondatbevezetőként, az operátortartomány nélküli mondatok Fin fejeként értelmezték, és a *hogy*-ban találták meg a magyar megfelelőjét.

A magyar redukált kötómódú mondatból való igekötőemelésnek nincs mintája a románban. A klitikum-emelés képviselne hasonló jellegű tagmondat-unifikációt; azonban ez a románban nem lehetséges:

(59) *Nu-l_i vreau [să t_i mai întâlnesc]
nem-öt akarom CONJ ismét találkozom

Az igekötőemelés a magyarban eredetileg a redukált főnévi igeneves bővítményt tartalmazó mondatra volt jellemző; megőrzött sajátágként él tovább az igeneves kifejezés véges tagmondatvaló felcserélése után is.

6. Belső fejlemény vagy román hatás?

Fentebb amellet érveltem, hogy a főnévi igeneves kifejezésnek véges mellékmondatvaló felváltása beleillik a magyar nyelv külön életében végbement változások sorába. Az alapszórend megváltozásával párhuzamosan megindult az uráli típusú igeneves alárendelésnek véges alárendelő mondatokkal való felváltása. Ez a folyamat a főnévi igeneves bővítményeket is érintette. Bár a modális jelentésű igék megtartották főnévi igenévi vonzatukat, véges kötómódú mellékmondati bővítményük is kialakult. Ebben az értelemben az infinitivusnak a moldvai magyar nyelvváltozatban tapasztalt visszaszorulása beleillik a magyar nyelvtörténeti folyamatokba; arra is következtethetnénk, hogy a moldvai magyar tájnyelv előrébb tart e tekintetben, mint a magyar köznyelv. Míg a köznyelvben a kötómódú bővítmény csak alternatíva a főnévi igeneves kifejezés mellett, Moldvában – legalábbis a személytelen modálisok esetében – a véges mellékmondat használata kizárólagossá lett, és a kötómódú mellékmondatvaló bővíthető modális predikátumok köre is bővült.

Ugyanakkor a kötőszó elhagyása és a beágyazott mondatnak módjeles igei kifejezésre való redukálása nem illik bele a magyar nyelvtörténeti változásokba. E jelenség valószínűleg a balkáni kötómódnak a legkeletibb magyar nyelvváltozatba való begyűrűzése román közvetítéssel. A moldvai magyarok – legalábbis a férfiak – körében már 150 éve is általános volt a kétnyelvűség (Szarvas 1874). A kétnyelvű beszélők a magyar személytelen modális predikátumot bővítő személyragos infinitivust feltehetőleg román másodnyelvük gramma-

tikája szerint értelmezték át. Az 1. és 2. személyű személyragos infinitívus gyakran csak egyetlen hangban különbözik a megfelelő kötőmódú igealaktól. Az előbbinek ugyan dativusban, az utóbbinak pedig nominativusban áll az alanya, rejtett alany esetén azonban ez a különbség eltűnik:

(60) a. Meg kell kérnem.

→ b. Meg kell kérjem.

(61) a. El kell mennünk.

→ b. El kell menjünk

(62) a. El kell mennetek.

→ b. El kell menjetek.

Valószínűnek látszik, hogy ilyen esetekben szorította ki először a balkáni kötőmód az infinitívust. A kötőmódú szerkezetnek a személyragos infinitívusi paradigma további alakjaira való kiterjedését, majd a kontrollált alanyú infinitívus rovására való térnyerését már akár belső folyamatnak, analógiás extenzióknak is tulajdoníthatjuk.

A (60–62) alatt idézett újraelemzést támogathatta, hogy az új szerkezet két lényegi sajátága: a kötőmódú ige és a redukált mondatprojekció külön-külön létezett a magyar modális predikátumok kontextusában. Mint fentebb bemutattuk, a 19. századra a modális predikátumok többsége esetében alternatívaként megjelent a kötőszóval bevezetett véges kötőmódú mondatbővítmény – lásd (63a). Másrészt egyes könnyű igék esetében évszázadok óta adott volt az igekötőemelés számára átjárható, redukált, igével kezdődő főnévi igeneves bővítvány lehetőség (63b). A román minta a (63b) alatti szerkezet PredP terjedelmű beágyazott mondatát összeolvasztotta a (63a) alatti szerkezet beágyazott mondatának kötőmódjával.

(63) a. Kell, hogy elmenjünk.

b. El kell mennünk.

Megfigyeléseinkből a nyelvi kölcsönzés általános feltételeire nézve is következtéseket vonhatunk le. A kétnyelvű környezet valószínűleg szükséges, de semmiképp sem elégséges feltétele annak, hogy egy szerkezet átkerüljön egyik kontaktusnyelvből a másikba. A moldvaihoz hasonló mértékű nyelvi kontaktushatás esetén átvételre akkor kerülhet sor, amikor a változás beleillik az átvevő nyelv történeti folyamataiba – amint erre már Jakobson (1962 [1938]: 241) rámutatott;

amikor az átvett szerkezet beleillik az átvevő nyelv rendszerébe és paradigmatis viszonyba lép annak meglévő mintázataival. A redukált kötómódú mellékmondat átvételét támogatta az igeneves alárendelés, benne az infinitivusi alárendelés visszaszorulása a véges alárendelés javára. Az átvett szerkezet rokon a sztenderd magyar grammatika részét képező kötőszavas kötómódú mellékmondattal – annak redukált változata, és rokon a redukált, az igekötőemelés számára transzparens redukált főnévi igeneves kifejezéssel; annak véges megfelelője.

A balkáni Sprachbund jelenségek a legtöbbet vizsgált nyelvi változások közé tartoznak (lásd például Miklosich 1861; Sandfeld 1930; Schaller 1975; Joseph 1983; Lindstedt 2000; Thomason 2001: 5. fejezet); ugyanakkor a Sprachbund kialakulásának magyarázata máig nyitott kérdés. Vitatott, hogy mi vezetett egyes balkáni nyelvi változások általános elterjedéséhez, és mi magyarázza, hogy e változások során csupán az általános séma, például az infinitivus véges kötómódú mellékmondattal való felváltása terjedt szét, miközben a séma megvalósulása gyakran nyelvenként eltérő módon történt. Az infinitivust kiszorító véges mellékmondatnak a Balkán indo-európai nyelveitől genetikailag és szerkezetileg is különböző magyar nyelvben való megjelenése új szempontot hoz a magyarázatokba. A magyarban és a rokon uráli nyelvekben dokumentálható, hogy az igeneves alárendelés véges alárendeléssel való fokozatos felcserélése az SOV alapszórend SVO-vá válásának következménye. A két folyamat közötti oksági összefüggésre meggyőző magyarázatok is születtek (lásd például Hawkins 2014). Hasonló, SOV→SVO szórendi változás ment végbe a Balkán indo-európai nyelveiben is; e folyamat a balkáni nyelvekben is szerepet játszhatott az infinitivus visszaszorulásában és a véges alárendelés térfoglalásában.

Hivatkozások

- Bacsikai-Atkari, Julia–Dékány, Éva 2014. From non-finite to finite subordination: The history of embedded clauses. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 148–223.
- Benő Attila–Hegedűs Attila 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogy* törlése a *lehet* után. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 189–200.

- Dékány Éva 2014. A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 177–238.
- Dobrovie-Sorin, Carmen 1994. *The Syntax of Romanian*. Walter de Gruyter. Berlin.
- É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellem menni. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 213–30.
- É. Kiss Katalin 2014a. Az ősmagyar SOV szórendről az ómagyar ’topik–fókusz–V–X*’ szórendig. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–33.
- É. Kiss Katalin 2014b. Milyen volt az ősmagyar mondat szerkezet? Székfoglaló előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2014c. A tagadó és a kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 34–52.
- É. Kiss Katalin 2020. A balkáni kötőmód beépülése két magyar nyelvváltozat beszélőinek grammatikájába. In: Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakronia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 69–85.
- Hawkins, John A. 2014. *Cross-linguistic Variation and Efficiency*. Oxford University Press. Oxford.
- Hill, Virginia 2013. The emergence of the Romanian subjunctive. *The Linguistic Review* 30(4): 547–84.
- Hill, Virginia–Mišeska-Tomić, Olga 2009. A typology of subjunctive complements in Balkan languages. *Bucharest Working Papers in Linguistics* IX(1): 197–208.
- Horger Antal 1934. *Magyar nyelvjárások*. Hornyánszky Viktor R.T. Budapest.
- Janhunen, Juha 1982. On the Structure of Proto-Uralic. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 44: 23–42.
- Jakobson, Roman 1962 [1938]. Sur la théorie des affinités phonologiques entre des langues. *Selected Writings*. 1. kötet. Mouton. The Hague. 234–46.
- Joseph, Brian 1983. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive: A Study in Areal, General, and Historical Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Károly Sándor 1956. *Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Komlósy András 1989. Fókuszban az igék. In: Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 171–82.
- Lindstedt, Jouko 2000. Linguistic Balkanization: Contact-induced change by mutual reinforcement. In: Dicky Gilbers, John Nerbonne, and Jos Schaecken (szerk.): *Languages in contact*. Rodopi. Amsterdam és Atlanta. 231–46.
- von Miklosich, Franz 1861. *Die slavischen Elemente in Rumanischen*. Denkschriften der philosophisch-historische Klasse. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. K. Gerolds Sohn. Wien. Commission 20: 1–88.
- Motapanyane, Victoria 1995. *Theoretical Implications of Complementation in Romanian*. Unipress. Padova.
- Pintér Lilla 2011. Obviáció a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 135: 97–106.
- Péntek János (szerk.) 2016–2017. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1-3*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Rubinyi Mózes 1901. Adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 30: 57–65, 109–116, 143–48, 202–8.
- Rubinyi Mózes 1902. Újabb adalékok a moldvai csángók nyelvjárásához. *Magyar Nyelvőr* 31: 1–7, 82–7, 170–82, 227–35.
- Sandfeld, Kristian 1930. *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*. Librairie C. Klincksieck. Paris.
- Schaller, Helmut Wilhelm 1975. *Die Balkansprachen: Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Carl Winter. Heidelberg.
- Szarvas Gábor 1874. A moldvai csángó nyelvről. *Magyar Nyelvőr* 3: 1–6, 49–54.
- Szendrői, Kriszta 2004. A stress-driven approach to climbing. In: É. Kiss, Katalin–van Riemsdijk, Henk (szerk.): *Verb clusters. A study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins. Amsterdam. 205–23.
- Thomason, Sarah G. 2001. *Language Contact*. Edinburgh University Press. Edinburgh.

É. Kiss Katalin

Nyelvtudományi Kutatóközpont

ekiss@nytud.hu

Orosz jövevényszavak az erzában: új minták a ragozásban

Fejes László

A nyelvtani leírás során a szabályokat a megfigyelhető nyelvi jelenségek alapján állítjuk fel, ugyanakkor e szabályoknak valamilyen általánosabb érvényt is feltételezünk. Előfordulhat azonban, hogy ugyanazokat a megfigyelhető jelenségeket különböző szabályokkal is leírhatjuk – ezek a szabályok bizonyos esetekben eltérő eredményeket jósolnának, ám pont ezek az esetek valamilyen okból nem fordulnak elő. Ilyen, amikor bizonyos felépítésű tövek hiányoznak a szókincsből, ezért nem tudjuk megmondani, hogyan ragozódnak. Ilyenkor persze lehetőség van fiktív nyelvi elemekkel kísérletezni (pl. *wug test*, l. Berko 1958), de ezek sem minden esetben működnek. Ha például azt szeretnénk tesztelni, hogy hogyan toldalékolják a magyar anyanyelvűek a rövid *o*-ra vagy *ö*-re végződő szavakat, akkor aligha kaphatunk hiteles eredményt, hiszen azt tapasztaljuk, hogy az ilyen jövevényszavak tövéghangzója megnyúlik, tehát az ilyen tövek lényegében tiltottak a magyarban. Ha azonban idegen szavak hasonló morfológiai adaptáció nélkül használatosak, vagy jövevényszóként meg is gyökereznek, már egyértelműen állást foglalhatunk a korábban alternatívaként számon tartott szabályok között.

Cikkemben¹ az erza harmónia² kapcsán vizsgálom, hogyan kérdőjelezhetnek meg a jövevényszavak korábban elfogadhatónak tűnő elemzéseket. Az

Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.) 2022. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 35–50.

¹ A kutatás a Rebrus Péter által vezetett NKFI 119863 *A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata* és NKFI 139271 *A paradigmaszervezet szerepe a magyar fonológiában és alaktanban nyelvtipológiai szempontból* című projektek keretében készült. Köszönöm Janurik Boglárkának és Jack Rueternek az erza adatok elemzéséhez nyújtott segítségüket.

² Az erza nyelvjárásokban a harmónia igen eltérően működik, itt erza alatt mindig az erza irodalmi nyelv értendő (illetve értelemszerűen az ahhoz hasonló harmóniát mutató nyelvjárások). Az erza uráli nyelv, közeli rokona a moksa. A két nyelvet korábban a mordvin két fő nyelvjárásaként tartották számon, az utóbbi évtizedekben egyre inkább két külön nyelvről szokás beszélni. A nyelv

első részben bemutatom az erza harmónia alapvető jellegzetességeit. A második részben ismertetem Koizumi (1980) formális elemzését. A harmadik részben bemutatom azokat a tőtípusokat, amelyekkel Koizumi, illetve az ő forrásai nem számolnak, illetve ezek viselkedését. A negyedik részben kitérek azokra az esetekre, amelyek így is gondot okoznak a formális elemzés számára. Az ötödik részben összefoglalom, hogyan hatottak az orosz jövevényszavak a harmóniára, illetve annak leírási lehetőségeire.

1. Harmónia az erzában

Az erzában magánhangzó–mássalhangzó-harmóniával kell számolnunk, melyben a magánhangzók elől képzettsége, illetve a mássalhangzók palatalizáltsága az őket követő magánhangzók elől képzettségét, illetve palatalizáltságát okozza.³ Nem csupán mássalhangzó hathat mássalhangzóra (/kɑl-t/ 'hal-PL' : /kɑlʲ-tʲ/ 'fűz-PL'),⁴ ill. magánhangzó magánhangzóra (/kudo-so-nzo/ 'ház-INE-3SG' : /velʲe-se-nze/ 'falu-INE-3SG'), hanem magánhangzó mássalhangzóra (/kudo-t/ 'ház-PL' : /velʲe-tʲ/ 'falu-PL') és mássalhangzó magánhangzóra (/kɑl-onʲ/ 'hal-GEN' : /kɑlʲ-enʲ/ 'fűz-GEN') is. Arra is van példa, hogy akár mássalhangzó, akár magánhangzó kiválthatja a toldalék magánhangzójának és mássalhangzójának változását egyszerre is: /kɑl-do/ 'hal-ABL' : /kɑlʲ-dʲe/ 'fűz-ABL', /kudo-do/ 'ház-ABL' : /velʲe-dʲe/ 'falu-ABL'.

Az erza magánhangzórendszer viszonylag szűk, öt magánhangzóból áll, ezek közül csak a középső nyelvállású /o/ és /e/ váltakozik a harmóniának

vagy nyelvjárás kérdése ebben a tanulmányban nem releváns, mert az itt tárgyalt jelenség egyik moksa nyelvjárásban sem fordul elő.

³ Bubrih (1953: 36) kifejezetten tiltakozik az ellen, hogy az /o/ : /e/ váltakozást magánhangzó-harmóniának nevezzük. Fő ellenérvei a következők: 1. nem magánhangzók csoportjai váltakoznak, mint a törökben vagy a finnben, hanem csak két magánhangzó; 2. a magánhangzók váltakozását sehogy sem lehet a palatalizálatlan és palatalizált mássalhangzók váltakozásától elszakítani; 3. a jelenség tipikusan nem a szó egészét, hanem csak egy részét jellemzi; 4. a váltakozás nem kétoldalú, hanem egyoldalú. Itt nem részletezendő okokból csak a 2. érvet tekinthetjük döntőnek. Keresztes (1983: 367) a toldalékbeli mássalhangzók többeli magán- vagy mássalhangzók kiváltotta váltakozását *mássalhangzók harmóniájának* nevezi, de későbbi munkáiban (pl. Keresztes 1990; 2011) már nem alkalmazza ezt a terminust. (Megjegyzendő, hogy külön mássalhangzó-harmóniáról nem érdemes beszélni: amikor magánhangzó váltja ki a váltakozást, ez a terminus eleve nem alkalmazható; amikor viszont mássalhangzó, akkor csak szomszédos mássalhangzók közötti hasonulásról van szó.)

⁴ A példák általában a szakirodalomban már előfordultak (főként Bartens 1999, Keresztes 1990, 2011 – gyakran ugyanazok a példák több forrásban is felbukkannak, akár „klasszikusnak”, „kanonizáltak” is tekinthetők), de a cikkben csak olyan példa szerepel, amely korpuszból (Arkhangelskiy 2019) is adathozható. Ha másképp nincs jelölve, a korpuszon az alapkorpusz értendő, mely zömmel sajtóhírekből, részben szépirodalomból, bibliafordításokból, blogokból, Wikipédia-szócikkekből áll. Ha a közösségi oldalak korpuszából származnak az adatok, azt külön jelölöm.

megfelelően. A felső nyelvvállású /u/ és /i/ nem első szótagban ritka, toldalékokban csak az utóbbi fordul elő (főleg az igei inflexióban gyakori). Az alsó nyelvvállású /a/ viszont gyakori. Utóbbi három magánhangzó a harmóniában átlátszatlan, azaz új harmóniatartományt indít.

A mássalhangzórendszer ezzel szemben gazdagnak mondható. A palatalizáltsági szembenállás csak az alveolárisok⁵ körében figyelhető meg: /t, d, s, z, ts̃, n, l, r/ vs. /t̃i, d̃i, s̃i, z̃i, ts̃ĩ ñi, l̃i, r̃i/. Nem állítható azonban egyértelműen, hogy ezek két harmóniaosztályt alkotnának. Mint a fenti példák is mutatják, a toldalékokban /t/ : /t̃i/ és /d/ : /d̃i/ váltakozás van, de /s/ : /s̃i/ és /z/ : /z̃i/ nincs. A fenti példák azt is sugallhatják, hogy /n/ : /ñi/ váltakozás sincs (/nzo/ : /nze/ '3SG'), de ez nem így van, vö. /kal-onok/ 'hal-1PL' : /keli-eniek/ 'nyelv-1PL', /rama-k̃fno-ms/ 'vásárol-FREQ-INF' : /t̃ej-ek̃f̃ñie-ms/, /t̃ej-k̃f̃ñie-ms/ (de /t̃ej-ek̃f̃ne-ms/, /t̃ej-k̃f̃ne-ms/ is) 'csinál-FREQ-INF' (Mészáros 1986: 98–100; 1999: 69–87 – a példák: 75, 77). Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyragban minden bizonnyal a szibiláns blokkolja a nazális palatalizációját.⁶ Ugyanakkor nincs váltakozás a többes szám második személyű birtokos személyragban sem (/kal-onk/ 'hal-2PL' : /keli-enk/ 'nyelv-2PL'). A nazális ilyen viselkedésének magyarázata még további vizsgálatokat igényel (vö. a 4. részben írottakkal). Alveoláris affrikáta, laterális és tremuláns viszont egy produktív toldalékban sem fordul elő úgy, hogy viselkedését vizsgálni lehessen. Az arra vonatkozó vizsgálatok (Fejes 2021a) viszont azt mutatták, hogy a töben markáns tendenciaként jelen van a harmónia (a tőkezdő palatalizálatlan alveolárisokat

⁵ A szakirodalomban ezekre gyakran dentálisként hivatkoznak, és a posztalveoláris /ʃ/-t, /ʒ/-t és /tʃ/-t nevezik alveolárisnak (pl. Mészáros 1986; Keresztes 1990: 21; Bondarko – Poljakova 1993; Fejes 2021a; 2021b).

⁶ Van példa arra is, hogy a szibiláns nem fejt ki ilyen blokkoló hatást. Mészáros (1999: 120–124) tárgyalja a /st/ : /st̃i/, /sta/ : /st̃ĩa/ képzőt, melyet igen produktívnak mond. A példák alapján /st/ : /st̃i/ a harmónia szerint váltakoznak (csak a /kirva-st̃i-ems/ 'meggyújt', illetve a /sirgo-st̃i-ems/ 'felébreszt' tűnik szabálytalannak). A /k/ és /g/ után megjelenő /sta/ : /st̃ĩa/ alakváltozat palatalizációja viszont következetlenné tűnik: /l̃ek-st̃ĩa-ms/ 'sóhajt', de /kelĩk-sta-ms/ 'elhelyez', /nal̃ik-sta-ms/ 'elcsúszik', /ñer̃ik-sta-ms/ 'elcsúszik'. Más környezetben viszont ez is inkább palatalizálódik: /pel̃i-st̃ĩa-ms/ 'fél, tart', /veñi-st̃ĩa-ms/ 'kinyújt'. Ehhez tehetjük hozzá az improduktív /ksta/ : /kst̃i/ : /ks̃t̃ĩ/ képzőt (Mészáros 1999: 125–126), mely ugyan ritka, de az egyetlen példában, ahol palatalizált allomorfort várnánk, azt is találjuk: /kev-ks̃t̃ĩ-ems/ 'kérdesz' (a tő nem használatos, csak nyelvtörténetileg következtethető ki). A /zer̃i-ksta-ms/ 'eldördül, megremeg' valószínűleg /zer̃ik/ 'puff' onomatopoetikus töből származtatható, így tévedésből kerül ide. Kérdéses az is, hogy ezekben az esetekben tényleg különbség van-e a szibiláns palatalizáltságában, csak ezt a helyesírást nem jelöli (a /kev-ks̃t̃ĩ-ems/ *кевкстемс*, a /kirva-st̃i-ems/ *купвастемс* formában írandó, l. Mészáros – Sirmankina 2003: 148, 162), vagy a két alak látszólagos különbsége csak az átírás következtelenségéből fakad. Mindenesetre ha a szibiláns palatalizált, akkor úgy kell tekintenünk, hogy kivételesen mégis részt vesz a harmóniában.

inkább hátul, míg a palatalizáltakat inkább elől képzett magánhangzók követik, illetve az első szótagi hátul képzett magánhangzók után inkább palatalizálatlan, míg az elől képzettek után inkább palatalizált alveolárisok állnak), de a szibilánsok és az affrikáta ebből kimaradnak. Ezek alapján a /t, d, n, l, r/, illetve ezek palatalizált megfelelői, a /tʲ, dʲ, nʲ, lʲ, rʲ/ tekinthetőek harmonikus mássalhangzóknak. Érdekes módon a tő belsejében az sem jellemző, hogy a palatalizált szibilánst vagy affrikátát nagyobb arányban követné elől, mint hátul képzett magánhangzó (Fejes 2021a: 167–168),⁷ pedig morfémathatáron egyértelműen harmónia van: /komsʲ-eni/ 'hús-GEN', /arazi-dʲe/ 'hiány-ABL', /koklatsʲ-eni/ 'taréj-GEN' stb. A palatalizált mássalhangzókhoz hasonlóan a /j/ is új, palatalizált/elöl képzett harmóniatartományt kezd, de a többi mássalhangzó átlátszóan viselkedik a harmóniában.⁸ A /velʲe-se-nze/ 'falu-INE-3SG' alak azt is mutatja, hogy a harmóniából kimaradó, nem palatalizálódó alveolárisok is átlátszóan viselkednek a magánhangzók számára.

A továbbiakban kulcsfontosságú lesz egy sajátos tőtípus: ennek utolsó magánhangzója elől képzett, de azt palatalizálatlan alveoláris követi. Ilyen tövek esetében a csak magánhangzójukban váltakozó toldalékok az elől képzett alternánsukkal (/verʲigiz-eni/ 'farkas-GEN' – */verʲigiz-oni/), a csak mássalhangzójukban váltakozó toldalékok pedig palatalizálatlan alternánsukkal (/verʲigiz-t/ 'farkas-PL' – */verʲigiz-tʲ/) jelennek meg. Azoknak a toldalékoknak, amelyek mind mássalhangzójukkal, mind magánhangzójukkal alternálnak, egy harmadik allomorfiájuk is van,⁹ melyben a mássalhangzó palatalizálatlan, a magánhangzó viszont elől képzett (/verʲigiz-de/ 'farkas-ABL' – */verʲigiz-do/, */verʲigiz-dʲe/). Ezt a jelenséget a továbbiakban felemás harmóniának fogom nevezni.

⁷ Legalábbis a középső nyelvválású magánhangzók esetében: érdekes módon a felső nyelvválásúak ez esetben harmonikusabb viselkedést mutattak. (A harmónia tekintetében a tő első szótagjában nem mutatkozott különbség a középső és a felső nyelvválásúak között.)

⁸ Abban nem egységes a szakirodalom, hogy a nem alveoláris mássalhangzók közül palatális (ill. elől képzett) környezetben melyek palatalizálódnak allofonikusan.

⁹ Itt most csak a harmónia szerinti allomorfiáról van szó, természetesen egyéb morfofonológiai jelenségek tovább bonyolíthatják az allomorfiát, l. pl. Maticsák (2003).

2. Kísérlet formális elemzésre

Az erza harmóniáról (illetve általában morfofonológiáról) szóló szakirodalom nem bővelkedik formális elemzésekben.¹⁰ Csak egyetlen ilyen próbálkozásra sikerült rábukkannom, Koizumi (1980) SPE-jellegű elemzésére. Bár a szakirodalomban találunk rá hivatkozást, úgy tűnik, nem sok nyomot hagyott a későbbi leírásokban.

Koizumi elemzése Bubrih (1953) és Koljagyonkov (1949) adataira épül. Koizumi az alternációra az 1. ábrán látható szabályt adja meg.

$$\left\{ \begin{array}{l} [+mid] \\ [+dental] \\ [+stop] \end{array} \right\} \rightarrow [+palatal] / \left\{ \begin{array}{l} [V \\ +palatal] (C_0) \\ [C \\ +palatal] \end{array} \right\} = -$$

1. ábra. Koizumi (1980: 4): a toldalékok harmóniáját irányító szabály

A képlet több pontban is eltér a megszokott SPE-formától. Egyfelől található benne olyan jegyeket, amelyek sem az SPE-ben, sem általában nem használatosak. Ezek feloldását Koizumi a cikk végén (1980: 9) megadja:

- [+mid] → [–high, –low]
- [+dental] → [+anterior, +coronal]
- [+stop] → [–continuant]

A [palatal] jegy kapcsán azt mondja, hogy ez elvben [+high, –back]-ként volna átírható, de ebben az esetben a magánhangzóknál /e/ helyett /i/ jelenne meg, ezért inkább megtartja.¹¹

¹⁰ Jelen dolgozatnak sem célja, hogy formális elemzést adjon, sokkal inkább olyan jelenségek feltárása, melyekkel egy esetleges későbbi formális elemzésnek el kell tudni számolnia.

¹¹ Megjegyzendő, a szabály csak akkor működik helyesen, ha az alveolárisokon kívül a [palatal] jegy egyáltalán nem értelmeződik. Ha ugyanis ezeket [–palatal]-nak elemeznénk (hiszen legfeljebb /i/ és /e/ előtt palatalizálódnak), akkor a következő szabály (3–4. ábra) értelmében a /kev/ 'kő' ablativuszragos alakja */kev-de/, és nem /kev-d^{ie}/, a 'zsír; név' hasonló alakja pedig */liem-de/, nem pedig /liem-d^{ie}/ lenne.

A képlet jobb szélén található egyenlőségjel a morfémahatárt jelöli. A szabály tehát az SPE-hagyományt követve (de a [palatal] jegyet megtartva) a 2. ábrán látható módon nézne ki.¹²

$$\left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} -\text{high} \\ -\text{low} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} +\text{anterior} \\ +\text{coronal} \\ -\text{continuant} \end{array} \right] \end{array} \right\} \rightarrow \left[+\text{palatal} \right] / \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} \text{V} \\ +\text{palatal} \end{array} \right] (\text{C}_0) \\ \left[\begin{array}{l} \text{C} \\ +\text{palatal} \end{array} \right] \end{array} \right\} = -$$

2. ábra. A toldalékok harmóniáját irányító szabály (1. ábra) újraírva

Látható, hogy Koizumi szabálya értelmében eleve csak a zárhangok (azaz a /t, d, n/) palatalizálódnak. Ez annyiban furcsa, hogy pl. Koljagyonkov (1949: 271) azt állítja, hogy ilyen esetekben az /l/ és az /r/ is palatalizálódik. Hasonlóképpen foglal állást Bubrih (1953: 30–31): ő a /l/ : /li/ váltakozásra az /uda-lo/ 'hátra' : /ike-lie/ 'előre', az /r/ : /ri/ váltakozásra a /kuŋko-rd-oms/ 'megrug-INF' : /tjeme-ri-di-ems/ 'összenyom-INF'¹³ példákat adja. Ezek egyike sem meggyőző. A határozószókban található elemek nem produktív toldalékok (és a tövek sem használatosak önállóan).¹⁴ Az igeképzővel Mészáros (1986: 101–102; 1999: 91–92) külön is foglalkozik, de improduktívnak és ritkának mondja (négy példát talált meggyőzőnek),¹⁵ ráadásul a /kuŋkord-/ 'megrug' esetében ki is emeli, hogy nem tartozhat ide, hiszen a képzés alapja a /kuŋkori-/ 'rüg' (a depalatalizáció kérdésre

¹² Nem világos, hogyan képzeli Koizumi a szabály lefutását. Ha ugyanis a szabály csak egyszer fut le, akkor pl. a mögöttesnek tekintett /-do/ formából első lépésben csak */-dio/ lesz. Ahhoz, hogy a /-die/ formát megkapjuk, a szabálynak még egyszer le kell futnia, tehát vagy minden egyes szegmentumra le kell futtatni a szabályt, vagy ciklikusan addig kell futtatni, míg bármit is változtat. Ekkor azonban a magánhangzó már nem közvetlenül követi a morfémahatárt.

¹³ A jelentést Bubrih adja meg így ('смять, сдавить'), az erza–orosz nagyszótár (Szerebrennyikov et al. 1993) szerint az ige jelentése 'tisztít': (pl. mogyorót) 'hánt' ('лушить, шелушить'), (pl. ruhát) 'mos' ('стирать').

¹⁴ Hasonló a helyzet a Bubrih (1953: 34) által megadott /vaso-lo/ 'messze' : /venie-lie/ 'kint' példákkal, ráadásul a /vasolo/-hoz hasonló formák (/vasoldo/ 'messziről' – vö. /-do/ : /-die/ : /-de/ 'ABL', /vasolga/, 'messze' – vö. /-va/ : /-ga/ : /-ka/ 'PROL', /vasolov/ 'messzire' – vö. /-v/ 'LAT', /vasolks/ 'messzeség, távolság' stb.) arra utalnak, hogy itt az /l/ a tőhöz tartozik. Hasonló a helyzet a /venie-lie/ esetében is: /venie-liev/ 'ki', /venie-liks/ '(házon kívüli) szabad tér, időjárás'.

¹⁵ Mészáros (1986: 101–102; 1999: 90) említ egy /lda/ : /liɖa/ : /ld/ : /liɖi/ képzőt is, de ezt is improduktívnak és nagyon ritkának mondja, szintén csak négy példát talál rá (az /liɖi/ változatra csak hátul képzett magánhangzós példa van, a /gumbo-liɖi-ems/ 'hullámzik' (a /gumbo-liɖ-oms/ és /kumbo-liɖ-oms/ változatok mellett); a nem váltakozó /ld/ képzőről l. Fejes (2020: 43–44).

nem tér ki); a /tʃemerʲdʲems/ példája nem szerepel nála, de a hasonló alakú és jelentésű /sʲuvordams/ ’összeszorít’ (Mészáros szerint ← /sʲuvoms/ ’kiélesít’), ill. /tʃovordams/ ’összekever, összegyúr’ (Mészáros szerint ← /tʃovorʲams/ ’kever, gyúr’) igen.¹⁶ Ha tehát Koizumi leírása nem is felel meg a forrásai állításainak, a források adatait jól lefedi (és úgy tűnik, a nyelvi tényeket általánosságban is).

Egy másik szabály (3. ábra) azért felel, hogy a palatalizálatlanul maradt mássalhangzók mellett álló mássalhangzók akkor se palatalizálódjanak, ha az előző szabály értelmében ezt tennék.

$$\left[\begin{array}{c} C \\ +\text{palatal} \end{array} \right] \rightarrow \left[-\text{palatal} \right] / - \left[\begin{array}{c} +\text{dental} \\ -\text{stop} \end{array} \right] -$$

3. ábra. Koizumi (1980: 5): a szibilánsok mellett álló zárhangok depalatalizációja

A korábban említett furcsaságok mellett itt a környezet megadása szolgál újabb sajátossággal. Egyenlőségjel ugyan nincs, de annak jelölése, hogy a depalatalizáció az azt kiváltó mássalhangzó előtt és után is végbemehet, nem szabványos. A megszokott forma a 4. ábrán látható.

$$\left[\begin{array}{c} V \\ +\text{palatal} \end{array} \right] \rightarrow \left[-\text{palatal} \right] / \left\{ \begin{array}{l} - \left[\begin{array}{c} +\text{anterior} \\ +\text{coronal} \\ -\text{continuant} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{c} +\text{anterior} \\ +\text{coronal} \\ -\text{continuant} \end{array} \right] - \end{array} \right\}$$

4. ábra. A szibilánsok mellett álló zárhangok depalatalizációja (3. ábra) újraírva

¹⁶ A magam részéről nem tartom kizártnak, hogy a /tʃemerʲdʲems/ és a /tʃovordams/ etimológiailag összefügg, hangrendi átcsapás eredménye, mely talán ikerítés során alakult ki. Ez magyarázhatná azt is, miért palatalizált a mássalhangzó-kapcsolat, amely a képzések esetében nem az. Az viszont probléma, hogy a képzések esetében a /rʲ/ után a /d/ miért nem palatalizálódik, hanem ehelyett depalatalizálja a tremulánst. Ugyanakkor a nagyszótár (Szerebrennyikov et al. 1993: 744) szerint a /tʃemerʲdʲems/ ’összenyom.INF’ mellett ismeri a /tʃemerʲams/ igét is, de ezt az előbbi gyakorító alakjának mondja – nem világos, miért, hiszen első ránézésre inkább az tűnik valószínűnek, hogy a /tʃemerʲams/ ’összenyomkod.INF’ igéből képzett a mozzanatos /tʃemerʲ-dʲ-ems/, így a tremulánst ebben az esetben is a tő részének kell tekintenünk. Úgy tűnik, ebben az esetben a /d/ mégis palatalizálódik, talán nem függetlenül attól, hogy a magánhangzók is ezt támogatják. A kérdés mindenesetre további vizsgálatokat igényel.

Ez a szabály együttesen felel az olyan esetekért, mint a /velje-ste/ 'falu-ELA' vagy /lɨjme-nze/ 'ló-PL.3SG', ahol a toldalékban található orális vagy nazális zárhang azért nem vesz részt a harmóniában, mert a mellette, szintén a toldalékban található szibiláns ezt megakadályozza; illetve az olyanokért, mint a /ver'igiz-de/ 'farkas-ABL', ahol a többeli palatalizálatlan mássalhangzó miatt marad palatalizálatlan az egyébként alternáló többeli mássalhangzó (Koizumi 1980: 5). Már itt észre kell vennünk, hogy ez a szabály már Koizumi minden példájának sem felel meg, hiszen a szabály azt jósolná, hogy a /karⁱ-se/ 'bocskor-INE' (Koizumi 1980: 2), /pari-se/ 'dézsa-INE' (Koizumi 1980: 3) stb. alakokban a tövégi mássalhangzó depalatalizálódik – ez azonban nem következik be. Másfelől furcsasága a szabálynak, hogy eszerint minden szibiláns, így akár a palatalizált szibilánsok mellett is bekövetkezik a depalatalizáció (/sʲoksi-tie/ 'ősz-ABL' helyett */sʲoksi-te/, /rʲivezi-ti/ 'róka-PL' helyett */rʲivezi-t/), ami természetesen nem igaz.

3. A felemás harmónia elemzése

Koljagyonkov (1949: 272) a felemás harmóniáról azt írja, hogy ha a tő utolsó magánhangzója /e/ vagy /i/, de a tő végén palatalizálatlan /z/, /s/ vagy /t̪s/ áll, akkor az azt követő /d, l, n, r, t/ nem palatalizálódik. Az nem világos, hogy mi van, ha a tő utolsó magánhangzója /e/ vagy /i/, tövégi mássalhangzója viszont /d, l, n, r, t/ – de az sem szerepel, hogy ilyen létezik-e egyáltalán.¹⁷ Fejes (2021a) eredményei alapján ugyan azt jósolhatjuk, hogy a többeli harmónia erős tendenciája miatt ez ugyan kevésbé valószínű, ugyanakkor nem is kizárt – ráadásul a vizsgálat csak az első szótagra, ill. az első és a második szótag határára terjed ki, kifejezetten a tő végére nem. Fejes (2021b) azonban rámutatott, hogy az eredeti erza tövek között nemhogy olyan nincs, melyben utolsó szótagi /e/ vagy /i/ után tövégi palatalizálatlan /d, l, n, r, t/ állna, de /z/-re végződő töből is csak három van:¹⁸ a /ver'igiz/ 'farkas' mellett a /vir'iez/ 'bárány' és az /ir'idiez/ 'borda'. Az /s/-re végződő tövek száma jóval magasabb, de a /rʲeps/ 'tarlórépa' kivételével mindegyik az igen gyakori (de részben már elhomályosult) /-ks/ képzőt rejti. Az eredeti szavak között /t̪s/-re végződő ragozható tő egyáltalán nincs, így nem világos, Koljagyonkov miért ezt emeli ki a /s/ és a /z/ mellett. Kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy azért, mert a szibilánsok és az affrikáták hasonlóan viselkednek a harmóniában, de ez csak a szóbeljei harmónia vizsgálatából derül ki.

¹⁷ Keresztes (1990: 55) ugyanakkor az itt felemásnak nevezett toldalékolásról azt írja, hogy „palatális hangrendű szavakban kemény [...] mássalhangzó után” fordul elő. Ez az általánosabb megfogalmazás persze akkor is igaz, ha /e/ és /i/ után tövégen csak bizonyos mássalhangzók fordulhatnak elő.

¹⁸ Az ezekkel a tövekkel alkotott összetételeket nem számolva (itt és a továbbiakban sem).

Fejes (2021b) azonban arra is rámutat, hogy az orosz jövevényszavakkal az utolsó szótagi /e/-t vagy /i/-t, illetve tövégi /d, l, n, r, t/-t (illetve /ts/-t) tartalmazó tövek is megjelennek. Az ilyen jövevényszavak többségükben már az oroszban is jövevényszavak, gyakran nemzetközi vándorszavak. Szintén korpusz-adatok (Arkhangelksiy 2019) azt is mutatják, hogy ha ezek a mássalhangzók egyedül állnak vagy egymással alkotnak kapcsolatot a tő végén, akkor éppen úgy a felemás harmónia mintázatát mutatják, mint tövégi /s/ vagy /z/ esetében.

Mindezt figyelembe véve Koljagyonkov (1949: 272) leírását nem tekinthetjük adekvátnak, hiszen indokolatlanul szűkebbnek írja le azon tövek körét, melyek felemás harmóniát váltanak ki. Elvben persze felmerülhetne, hogy ezek csak később kerültek be a nyelvbe, de a gyakorlatban ez teljesen kizárható. Az olyan jövevényszavak, mint az /alfavit/ 'ábécé', /sovet/ 'tanács, szovjet', /obed/ 'ebéd', /ben'zin/ 'benzin', /kommand'ir/ 'parancsnok', /kommun'ist/ 'kommunista', /fa'fist/ 'fasiszta', /ar'tiist/ 'művész, színész', /pojezd/ 'vonat', /sjezd/ 'kongresszus' stb. nyilván jóval 1949 előtt megjelentek a sajtóban, tankönyvekben és a beszélt nyelvben is. Ráadásul a korpuszvizsgálatok szerint a felemás harmóniával járó /n/ végű tövek jelentős része /-in/ képzős családnev, és a mordvinok által viselt családnevek mellett nyilván az olyan nevek ragozása is elkerülhetetlen volt, mint a /len'in/ vagy a /stal'in/. Az még érthető lenne, ha ezek különlegesen viselkednének, és a leírások nem térnének ki rájuk – az azonban furcsa, hogy pont úgy viselkednek, mint az /s/-re vagy /z/-re végződő hasonló tövek, a szabályt mégis kifejezetten ezekre korlátozva adja meg Koljagyonkov (1949: 272).

Mivel Koizumi (1980) elemzése erre a leírásra épül, második szabálya alapján (3–4. képlet) csak a (képlet szerint nem, de értelemszerűen palatalizálatlan) szibilánsok mellett álló mássalhangzók depalatalizálódnak. Ez viszont láthatóan nem igaz, hiszen a depalatalizáció minden palatalizálatlan alveoláris mássalhangzó után bekövetkezik. Ebből viszont az is következik, hogy a tövégi mássalhangzó hatására a bekövetkező toldalékbeli depalatalizációt (mint a /ver'giz-de/ 'farkas-ABL') más szabálynak kell kezelnie, mint a toldalékok belsejében a palatalizálatlan szibiláns hatására bekövetkező depalatalizációt (mint a /vel'ie-ste/ 'falú-ELA', /l'ijme-nze/ 'ló-PL.3SG'). A szibiláns depalatalizáló hatását a /kari-se/ 'bocskor-INE' stb. alakok miatt amúgy is a toldalékokra kell korlátozni.¹⁹ További kérdés, hogy azokat a képzőket, amelyekben a szibiláns

¹⁹ Ha a morfémahatárokat is figyelembe vesszük, a helyzetet bonyolítja, hogy hol is kell ezeket a határokat meghúzni. Ha a /l'ijme-nze/ 'ló-PL.3SG' alakot a /l'ijme-ze/ 'ló-(SG).3SG' alakkal vetjük össze, akkor érvelhetünk úgy, hogy itt az /-n-/ többesjel, azaz a depalatalizáció morfémahatáron át történik: /l'ijme-n-ze/ 'ló-PL-3SG'. Ha azonban azt is figyelembe vesszük, hogy a /-nzo/ : /-nze/

nem blokkolja a zárhangok palatalizációját, esetleg maga is palatalizálódik a harmóniában, tekinthetjük-e produktívnak – és ha igen, miként kezeljük fonológiai viselkedésüket.

Mindenesetre az biztosnak tűnik, hogy az erzának volt egy olyan korszaka, amikor /e/ és /i/ után a palatalizálatlan alveoláris csak /s/ vagy /z/ lehetett. Koizumi szabálya erre az időszakra nézve tökéletesen elegendő azon esetek leírására, amikor a felemás harmónia bekövetkezik. (Más kérdés, hogy a /karj-se/ 'bocskor-INE'-féle példák miatt módosításra szorul: a regresszív depalatalizáció morfémahatáron át nem működik, és nincs okunk azt feltételezni, hogy korábban működött.) Ha ma is hasonló állapot állna fenn, akkor nyitott kérdés lenne, hogy hogyan viselkednének azok a tövek, amelyekben utolsó szótagi /e/ vagy /i/ után palatalizálatlan, de nem szibiláns alveoláris áll. Elképzelhető lenne, hogy ezek után a toldalék magánhangzója palatalizálódna, és a tövégi mássalhangzó is hasonulna hozzá – sőt, az is, hogy az ilyen formájú idegen szavakban a tövégi mássalhangzót eleve palatalizálnák, adoptálnák a meglevő tőalakokhoz. Nem kizárt, hogy korábban erre is volt példa az erzában, bár ennek nem sikerült nyomára bukkanni.²⁰

4. A fele felemás, a másik fele más

Az erza orosz jövevényszavai között vannak olyanok is, amelyekben az utolsó szótagi /e/-t vagy /i/-t egy olyan mássalhangzókapcsolat követ, melynek első eleme palatalizálatlan alveoláris, a második viszont nem alveoláris. Korpuszadatok azt mutatják, hogy az ilyen alakok toldalékolása ingadozó.

Figyelemre méltó alete ennek azon angol eredetű vándorszavak csoportja, melyek /-ing/-re végződnek. Ezekben a nazális velarizálódik, így a /n/ : /ni/ szembenállás megszűnik, de legalábbis gyengül. Ez lehet az egyik magyarázata annak is, hogy a többes szám második személyű birtokos személyragban a nazális miért nem váltakozik (/kal-onk/ 'hal-2PL' : /kelj-enk/ 'nyelv-2PL'). (Ugyanakkor a helyesírás időnként azt sugallja, hogy a /nk/ és a /n'k/ megkülönböztethető, pl. a képzetlennek tűnő *ваньск* /van'isk/ 'tisza' esetében a palatalizációt jelöli a helyesírás, amiből azt feltételezhetjük, hogy hallhatóan különbözik a palatalizálatlantól – igaz, van ellenpélda is, a *сеньксь* /s'en'ksj/ ~ *сенкс* /s'enks/ 'kócsag' alakok

esetragok után az egyes és a többes számú alak után is megjelenik (ezek az alakok egybeesnek), illetve hogy más környezetben /-n-/ többesjelet nem tudunk kiszegmentálni, a /liʃme-nze/ 'ló-PL.3SG' tűnik a helyes elemzésnek, és ebben az esetben a depalatalizáció morfémán belül történik.

²⁰ A legrégebbi ilyen jövevényszónak az /obed/ 'ebéd' tűnik: ennek 'dél', illetve 'zenit' jelentése is kialakult. Egy esetleges nyelvjárási */obedi/ alak utalhatna arra, hogy a palatalizáció előfordult, de ilyen adatra nem sikerült rábukkanni.

alternatív írásmódokként szerepelnek; Mészáros – Sirmankina 2003: 71, 329.) Attól függően, hogy a beszélő /n/-t vagy /nʲ/-t feltételez a szóban, kaphat palatalizált vagy palatalizálatlan harmonizáló mássalhangzójú toldalékot. Az erza korpuszban (Arkhangelskiy 2019) három /mitʲing-t/ 'tömeggyűlés-PL', két /brʲifing-t/ 'tájékoztató-PL' és két /trenʲing-t/ 'tréning-PL' mellett két /trenʲing-ti/ 'tréning-PL', két /monʲitorʲing-ti/ 'monitoring-PL' és egy /brʲifing-ti/ 'tájékoztató-PL' található. Erre az ingadozásra azonban más magyarázat is adható. Vannak az erzában olyan tövek, amelyekben az /ng/ után a tövéghangzó kieshet: /lienge/²¹ 'háncs' : /lieng(e)-ti/ 'háncs-PL', /penge/ 'hasábfa' : /peng(e)-ti/ 'hasábfa-PL, tűzifa', /pinge/ 'korszak' : /ping(e)-ti/ 'korszak-PL'. Látható, hogy amikor a tövéghangzó kiesik, a tő alakja a jövevénytövek végéhez igen hasonló, ám – minden bizonnyal a paradigmán belüli hatásra – a toldalékmássalhangzó mindig palatalizált.²² (A korpuszban 64 /peng-ti/ mellett egy /peng-t/ 'hasábfa-PL, tűzifa' alak is van; nem világos, hogy ez sajtóhiba, vagy marginális alakváltozat.) Ezt figyelembe véve azt is feltételezhetjük, hogy az /-ing/ végű idegen tövekhez mindig a palatalizálatlan mássalhangzós toldalékváltozat járulna, ám a hasonló végződésű eredeti tövek analógiás hatására a palatalizált mássalhangzós is előfordul.

A fenti elemzéseknek ellentmond, hogy más típusú mássalhangzókapcsolatoknál is találunk ingadozást: 20 /dʲisk-t/ mellett 17 /dʲisk-ti/ 'lemez-PL', 5 /otʲerk-t/ mellett 38 /otʲerk-ti/ 'karcolat-PL'. Ebben az esetben már nehéz olyan formális elemzést adnunk, amely egyszerűen átlátszó vagy átlátszatlan kategóriákba sorolja a mássalhangzókat. Sokkal inkább plauzibilisnek tűnik az a magyarázat, hogy itt kétféle minta ütközik: az, amikor az utolsó szótagi elől képzett magánhangzót palatalizálatlan alveoláris mássalhangzó követi, illetve az, amikor nem alveoláris. Az előbbi esetben a toldalékmássalhangzó palatalizálatlan, az utóbbiban palatalizált. A két minta analógiás hatása egyszerre érvényesül, így az ilyen alakok ingadozása következik be.

Még az eredeti erza szavak között is vannak olyanok, amelyek hasonló kapcsolatokra végződnek, igaz, ezekben a nem alveoláris mindig posztalveoláris (egészen pontosan /tʲ/). Ezek után is ingadozást találunk: egy /pentʲ-t/ mellett 37 /pentʲ-ti/ 'kanál-PL', két /ventʲ-t/ mellett 22 /ventʲ-ti/ 'csónak-PL', négy /krʲentʲ-t/ mellett négy /krʲentʲ-ti/ 'holló-PL'. Azonban – szemben a szakirodalom azon megállapításával, hogy a nem alveoláris mássalhangzók nem vesznek részt a harmóniában – azok a tövek is ingadoznak, amelyekben az utolsó szótagi /e/ és /i/

²¹ A helyesírás legalábbis nem jelöli, hogy a nazális palatalizált lenne.

²² Formális elemzésben ez úgy is leírható, hogy előbb a toldalék kapcsolódik, és a tövéghangzó csak ezután esik ki, így más, mint palatalizált mássalhangzójú toldalékváltozat, szóba sem jöhet.

után csak egy posztalveoláris mássalhangzó áll. A korpuszban ugyan */keʒ-t/ alakot nem találunk,²³ csak 65 /keʒ-ti/ 'harag-PL' fordul elő, de 63 /emeʒ-ti/ mellett két /emeʒ-t/ 'zöldség-PL' van – a jövevényszavaknál viszont a palatalizálatlan mássalhangzók uralkodnak: négy /padʲeʒ-t/ 'eset-PL', egy /klavijf-t/ 'billentyű-PL' és egy /ivaniʦf-t/ 'Iván(ov)ics-PL' mellett²⁴ egy /petrovijf-ti/ 'Petrovics-PL' fordul elő (utóbbi kettő egymás mellett). A 'harag', illetve a 'zöldség' ablativusraggal kizárólag /keʒ-dʲe/, illetve /emeʒ-dʲe/ alakban fordul elő (* /keʒ-de/, */emeʒ-de/), és van két /pariʒ-dʲe/ is, mellettük azonban van egy-egy /sʲerʲeʒeʲvijf-te/ 'Szergejevics-ABL' és /vasʲilʲeʲvijf-te/ 'Vasziljevics-ABL' is, ami megint arra utal, hogy az idegen szavak a palatalizálatlan toldalkolást részesítik előnyben. Ennek oka azonban nem világos.

De nem csak a posztalveolárisok mutatnak ingadozást. Hasonlóan ingadozó formákat találunk a veláris mássalhangzóra végződő töveknél is: öt /sʲitʲih-t/ 'vers-PL', három /kolxoznʲik-t/ 'kolhozparaszt-PL', két /oxotnik-t/ 'vadász-PL' mellett 11 egyéni előfordulást is találunk, ahol a többesjel nem palatalizált, pl. /ʦʲex-t/ 'cseh-PL', /istorik-t/ 'történész-PL' stb. Ezekkel szemben viszont 364 /sʲitʲih-ti/ 'vers-PL', egy /kolxoznʲik-ti/ 'kolhozparaszt-PL', hét /oxotnik-ti/ 'vadász-PL' és öt /istorik-ti/ 'történész-PL' áll. Bár a */ʦʲex-ti/ 'cseh-PL' alak nem fordul elő, ez bizonyára véletlen: kb. száz olyan hasonló szerkezetű tő van, mely csak /-ti/ többesjellel fordul elő a korpuszban. Bár a palatalizált mássalhangzóval toldalékolt alakok mind orosz jövevényszavak, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az ilyen toldalékolás a jövevényszavakra jellemző: mivel az ilyen felépítésű szavak néhány kivételével mind jövevényszavak, és a kivételek sincsenek a leggyakoribbak között, ez önmagában nem mutat semmit.

De minimális ingadozást találunk a labiális mássalhangzókra végződő töveknél is. Ez elsősorban a tővégi /v/-nél figyelhető meg: négy /ʲiev-t/ 'dolog-PL', két-két /kolʲlektʲiv-t/ 'kollektíva-PL', /ʲiv-t/ 'lív-PL', /ʲiezev-t/ 'hasznos-PL' és még hét hasonló alak fordul elő, igaz, 986 /ʲiev-ti/ 'dolog-PL', 54 /kolʲlektʲiv-ti/ 'kollektíva-PL', 11 /ʲiezev-ti/ 'hasznos-PL', egy /ʲiv-ti/ 'lív-PL' és számtalan hasonló forma mellett. Tővégi /m/ esetében csak egyszer fordul elő a palatalizálatlan többesjel: /dʲʒem-t/, de ez sem a 'dzsem' többes számú alakja, hanem egy eltorzított névé (egy szatirikus elbeszélésben). A közösségi oldalak korpusza viszont tartalmaz három /etnonʲim-t/ 'népnév-PL' és egy /toponʲim-t/

²³ A közösségi oldalak korpusza (Arkhangelskiy 2019) két /keʒ-t/ alakot is tartalmaz 29 /keʒ-ti/ 'harag-PL' mellett, és 6 /emeʒ-ti/ mellett van egy /emeʒ-t/ 'zöldség-PL'. Az adatok alacsony száma miatt nyilván nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, de úgy tűnik, a palatalizálatlan toldalékolás inkább az informális nyelvhasználatot jellemzi, esetleg nyelvjárási vonásokat tükröz.

²⁴ A közösségi oldalak korpuszában (Arkhangelskiy 2019) még egy /latʲf-t/ 'lett-PL' is felbukkan.

'helynév-PL' alakot is.²⁵ Labiális explozívára végződő tövek alig vannak, néhány orosz jövevényszó (/tʲip/ 'típus', /klʲip/ 'klip', /r^(j)ep/ 'rap' stb.) tartozik ide, de ezeknek csak néhány, palatalizált mássalhangzóval toldalékolt alakja bukkan fel.

Észre kell vennünk, hogy bár a veláris és labiális mássalhangzóra végződő tövek esetében a palatalizálatlan mássalhangzókkal toldalékolt tövek ahhoz túl gyakoriak, hogy pusztán sajtóhibákra gondoljunk, számuk valójában elenyésző. Ennek ellenére az elemzésnek nem szabad figyelmen kívül hagynia, hogy ilyen esetek előfordulhatnak.

Felmerül a kérdés, hogy a korpuszban megfigyelhető ingadozás vajon a szövegalkotók különböző nyelvjárási hátterének, esetleg idiolektusának köszönhető, vagy minden beszélőnél (esetleg a beszélők többségénél) megjelenő vacilláció eredménye. Ebben a tekintetben nehezen mondhatunk biztosat, de például az *Иванычт ды Петровичть* /ivanitʲ-t di petrovitʲ-t/ kifejezés arra utal, hogy egy beszélő is vacillálhat.²⁶ Szintén a vacillálás mellett szól az, hogy ha nyelvjárási különbségről lenne szó, akkor legalább az anyanyelvi nyelvészeknek bizonyára feltűnt volna, hogy más nyelvjárásokban olyan alakokat használnak, melyek számukra idegenek, és ennek nyoma lenne a szakirodalomban. Jelenleg ilyenről nem tudok.

5. Összegzés

Az orosz jövevényszavak között némely felépítése olyan, amilyen az eredeti erza szavak körében nem, vagy csak igen korlátozottan fordul elő. A fentiekben ezek közül azokat vizsgáltam meg, amelyek a felemás harmónia kérdését érintik.

A legjelentősebb változás, hogy az utolsó szótagi /e/-t vagy /i/-t tartalmazó, palatalizálatlan alveolárisra végződő tövek köre kibővült a /t, d, n, l, r/ és /tʲs/ mássalhangzóra végződő tövekkel. Ilyenek korábban nem voltak, csak /s/-re és /z/-re végződők. Mivel a szibilánsok a toldalékokban és a többeli harmóniában is sajátosan viselkednek (a harmóniából kimaradnak, illetve a szomszédos mássalhangzók harmóniáját is blokkolják), úgy tűnhetett, hogy a felemás harmónia is a tövégi szibilánsoknak köszönhető. Ha eredetileg ez is hozta létre ezt a toldalékolási típust, az új tövek megjelenésével ez megváltozott, de legalábbis világossá

²⁵ Látszólag előfordul egy /lem-t/ 'név-PL; zsír-PL' alak is, itt azonban valójában nem *лемт*, hanem egy elválasztott alak, a *лемт-не* /lem-tʲnʲe/ 'név-PL.DEF; zsír-PL.DEF' szerepel.

²⁶ A szövegkörnyezet alapján tűnhet úgy, hogy az /ivanitʲ-t/ alakban a depalatalizáció az utána következő szókezdő palatalizálatlan zárhang miatt következik be, és ezt tükrözheti az írásmód is. Nem kizárt, hogy itt ez is szerepet játszik, de a depalatalizáció azokon a helyeken, ahol palatalizált alveolárisokat várnánk, nem olyan környezetekben következik be, melyek hasonló magyarázattal szolgálnának.

vált: inkább a *tő* alakjának megőrzése a fő elv. Ezt mutatja, hogy a *tővégi* palatalizált alveolárisok sem hasonulnak a *toldalék* palatalizálatlan szibilánsához. (Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a *toldalékolatlan* alak formájának megőrzése csak a palatalizáltsággal összefüggő szabályokra igaz – a *zöngésségi* szabályokra viszont nem.)

Megjelentek továbbá olyan orosz *jövevényszavak* is, melyek palatalizálatlan alveoláris + nem alveoláris kapcsolatra végződtek. Ezek *toldalékolása* vacillál, valószínűleg azért, mert a *magányos* palatalizálatlan alveoláris, illetve nem alveoláris mássalhangzóra végződő *tövek* mintája egyaránt hat rájuk. Emellett a /ng/, /nk/ végű *tövek* esetében hathat az is, hogy a *veláris* által kiváltott helybeli hasonulás elfedi a *nazális* palatalizáltságát vagy palatalizálatlanságát.

Az *utolsó szótagjokban* elől képzett *magánhangzót* tartalmazó, *magányos* posztalveoláris mássalhangzóra végződő *tövek* esetében, úgy tűnik, *megoszlás* jött létre az *eredeti erza* szavak és az új orosz *jövevényszavak* között. Míg *erza* *tövek* után a *toldalékmássalhangzók* palatalizáltan állnak, a *jövevényszavaknál* a *tővégi* mássalhangzók általában depalatalizálják a *toldalék* mássalhangzóját (bár inkább erős tendenciákról, mint szabályokról van szó). Ez teljesen váratlan, hiszen alapvetően azt várnánk, hogy a *jövevénytövek* *toldalékolásukban* a hasonló felépítésű *eredeti tövekhez* igazodjanak. Úgy tűnik, mintha itt a *jövevénytövek* az eltérő *toldalékolásukkal* mintegy meg volnának jelölve. Elképzelhető, hogy itt valamiképpen a /t, d, n, l, r/ és /ts/ mássalhangzóra végződő *tövek* hatnak, és szerepe lehet a /ntʃ/ végű *tövek* eleve ingadozó *toldalékolásának* is, de ezek az összefüggések, ha valósak is, egyelőre nem tűnnek igazolhatónak.

Úgy tűnik, abban, hogy a *labiális* és *veláris* mássalhangzóra végződő, *utolsó szótagjokban* /e/-t vagy /i/-t tartalmazó *tövek* *toldalékjaiban* a *toldalékkezdő* mássalhangzó nem palatalizálódik, az orosz *jövevényszavaknak* nincs szerepük. Mivel azonban korábban ezek az *erzában* igen ritkák voltak, ezek a *szórványos kivételek* könnyen észrevétlenek maradtak volna (ilyen kivételes módon *toldalékol*, *veláris mássalhangzóra végződő* formát az *eredeti erza* szavak között nem is találunk), az orosz *jövevényszavaknak* köszönhetően azonban a vizsgálható esetek száma megnőtt, és tudjuk, hogy ezekre az adatokra is tekintettel kell lennie a fonológiai elemzésnek.

Rövidítések

1	első személy
2	második személy
3	harmadik személy
ABL	ablativus
DEF	határozott
ELA	elativus
FREQ	gyakorító képző
GEN	genitivus
INE	inessivus
INF	infinitivus
LAT	lativus
PL	többes szám
PROLAT	prolativus
SG	egyes szám

Hivatkozások

- Arkhangelskiy, Timofey 2019. Corpora of social media in minority Uralic languages. In: *Proceedings of the Fifth Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages, Tartu, Estonia, January 7 – January 8, 2019*. 125–40.
- Bartens, Raija 1999. *Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 232*. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Berko, Jean 1958. The Child’s Learning of English Morphology. *Word* 14(2–3): 150–77.
- Bondarko – Poljakova 1993: Бондарко, Л. В. – Полякова, О. Е. Современные мордовские языки. Фонетика. Мордовское книжное издательство. Саранск.
- Bubrih 1953: Бубрих, Д. В. Историческая грамматика эрзянского языка. Мордовское книжное издательство. Саранск.
- Fejes, László 2020. Hunting for antiharmonic stems in Erzya. In: *Proceedings of the 6th International Workshop on Computational Linguistics of Uralic Languages. Wien, Austria, January 10–11, 2020*. Association for Computational Linguistics. Stroudsburg, PA. 38–47. <https://aclanthology.org/2020.iwclul-1.6.pdf>

- Fejes, László 2021a. Erzya stem-internal vowel-consonant harmony: A new approach. *Acta Linguistica Academica* 68(1–2): 158–74. <https://akjournals.com/view/journals/2062/68/1-2/article-p158.xml>
- Fejes László 2021b. Magányos-e a farkas? Észrevételek az erza harmóniával kapcsolatban. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 89–104.
- Keresztes László 1983. Palatalizáció és megőrző tendencia a mordvinban. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 361–8.
- Keresztes László 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes László 2011. *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Koizumi, Tamotsu 1980. On the vowel harmony of the Erza-Mordvin. *Uralica* 5: 3–10.
- Koljagyonkov 1949: Коляденков, М. Н. Краткие сведения из грамматики эрзянского языка. In: Эрзянско-русский словарь. Составили доцент М. Н. Коляденков и Н. Ф. Цыганов. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. Москва. 269–93.
- Maticsák Sándor 2003. Névszói morféma-alternációk az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 143–64.
- Mészáros Edit 1986. Az erza-mordvin deverbális igeképzők. *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 89–117.
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza 2003. *Erza-mordvin–magyar szótár*. Savaria University Press. Szombathely.
- Szerebrennyikov et al. 1993: Серебренников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. (ред.). Эрзянско-русский словарь. Русский язык – Диагора. Москва.

Fejes László

Nyelvtudományi Kutatóközpont

fejes.laszlo@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2756-5189

Zárt szótagi magánhangzónyúlás: fonológiai kölcsönzés?

Cser András – Huszthy Bálint

1. Bevezetés

A dolgozat célja az ómagyar korban jelentkező magánhangzónyúlási változásokkal kapcsolatban néhány kérdés fölvetése, elsősorban pedig eme változások tágabb nyelvföldrajzi összefüggésekbe történő helyezése. A kérdések, amelyekre a választ keressük, a következők: (1) Milyen hasonlóságok mutatkoznak a korszakban a magyarral érintkező nyelvek magánhangzó-hosszúságot érintő változásaiban? (2) Játshatott-e szerepet a fonológiai mintakölcsönzés ezen változások egy részében? (3) Elképzelhető-e, hogy az ómagyar kor latin jövevényszavainak egy része a korábbi feltételezésekkel (Fludorovits 1930) ellentétben már hosszú magánhangzót tartalmazott (zárt szótagban), amikor a nyelvbe került?

A dolgozatban először mintegy bevezető jelleggel áttekintjük a magánhangzó-hosszúsággal kapcsolatos általános kérdéseket, majd górcső alá vesszük az ős- és ómagyar korra feltételezett magánhangzónyúlási változásokra vonatkozó, a szakirodalomban megtalálható főbb állításokat. Ezután a korszak közép-európai nyelveiben fellépő hasonló változásokat tekintjük át, konkrétan azon nyelvekben és nyelvcsoportokban, amelyek a magyarral érintkeztek (középfelnémet, északolasz, nyugati és nyugat-balkáni szláv). Végezetül megfogalmazzuk tentatív válaszainkat a kiinduló kérdésekre. Tisztában vagyunk azzal, hogy a téma az itt lehetségesnél jóval terjedelmesebb tárgyalást is megenged, sőt kíván; ez a dolgozat mintegy előtanulmányként szolgál, és reményeink szerint további gondolkodásra serkenti a magyar hangtörténet kutatóit.

2. A magánhangzó-hosszúság általános kérdései

A magánhangzó-hosszúság több más fonológiai jegyhez hasonlóan egy fonetikai tulajdonság kategorikussá vált, rendszerszintű megjelenése. A hosszúság mint mérhető időtartam triviális módon kivétel nélkül minden beszédhangra jellemző, és rendkívül nagy változatosságot mutat az általános beszédtempó és számos egyéb – a nyelvi rendszerhez képest külsődleges – tényező függvényében. Az időtartambeli változatosság ugyanakkor nyelvi rendszeren belüli tényezőktől is függ. Bár eredendően ez utóbbi hatások is fokozatosak, azaz folytonos módon nyújthatják avagy rövidíthetik többé vagy kevésbé a beszédhangokat, mégis bennük rejlik a fonologizálódás lehetősége. Így a hosszúság a világ számos nyelvében inherens variabilitásának megőrzése mellett kategorikus, kontrasztív tulajdonsággá vált.¹

A fonológiai hosszúság azonosítása ugyanakkor egyáltalán nem egyszerű feladat. A hosszú–rövid párokat alkotó magánhangzókat sokszor valamilyen más fonológiai jegy is megkülönbözteti (nyelvállás, centralizáltság, nyelvgyök-jegyek), ilyenkor az elemző dolga eldönteni, hogy mindent tekintetbe véve melyik jegy a fonológiailag releváns, és melyik a redundáns kísérőjelenség. Ennek a kérdésnek sem az elvi, sem a módszertani oldalát nem fogjuk ebben a cikkben részletesen kifejteni, mert adottnak vesszük, hogy a magyar nyelvben a hosszú–rövid párok esetében fennálló markáns minőségi különbségek (jelesül [ɛ] ~ [e:] és [ɒ] ~ [a:]) rögzülése későbbi fejlemény, mint magának a hosszúsági különbségnek a megjelenése.

A tipológiai irodalomban és a történeti rekonstrukciókban a magánhangzó-hosszúság létrejöttét többnyire a fent említett, nyelvi rendszeren belüli hangkörnyezeti tényezőkkel magyarázzák. Konkrétan szerepet játszhat magának a magánhangzónak a nyelvállása (felső/alsó), a követő mássalhangzó képzési módja és képzési helye, a szótagon (leginkább a magánhangzón) megvalósuló hangsúly és/vagy tónus, valamint a szótag nyílt avagy zárt mivolta. Ezekhez hozzá kell tenni a hangváltozások két további típusát. Az egyik az az eset, amikor két rövid magánhangzó összevonásából jön létre egy hosszú magánhangzó akár azért, mert toldalékolás következtében szomszédos helyzetbe kerültek, akár azért, mert kiesett a két magánhangzó között egy mássalhangzó. A másik típus a pótlónyúlásnak nevezett változások széles skálája, amelyek közös vonása az, hogy egy magánhangzó nyúlása egy másik szegmentum (akár magán-, akár mássalhangzó) kiesésével hozható összefüggésbe (l. elsősorban Kavitskaya 2002; a szótag-

¹ A fonetikai és a fonológiai hosszúság kérdéséhez általában l. Laziczius (1963/1944: 107–126), Odden (2011).

szerkezet kérdéséhez még Gordon 2016: 112 skk.). Ezekre a cikkben később fogunk példákat hozni a magyar nyelv történetéből.

Az elméleti irodalomban a fent említett elhatárolási problémán túlmenően (ti. hogy valóban a hosszúság-e a fonológiaiailag releváns jegy, vagy esetleg valami más) az időtartam ábrázolási kérdésként jelentkezik. Korábban arra keresték a választ, hogy a hosszúság a szó szoros értelmében szegmentális szintű jegy-e, avagy a fonológiai szerveződés más, magasabb szintjeinek valamelyikéhez tartozik. Az elmúlt évtizedekben egyértelműen az utóbbi mellett tették le a voksukat a fonológusok, a konkrétumokban azonban többféle megoldást hoztak a kutatások (gerinctengelyen ábrázolandó hosszú–rövid kontraszt, moraelméletek, a hosszú szegmentumok egy vagy két szegmentumként való elemzése stb.; l. Perlmutter 1995, Broselow 1995, Odden 2011). Ezekkel az elméleti kérdésekkel szintén nem fogunk a dolgozatban foglalkozni.

3. Magánhangzó-hosszúság a magyar nyelv korai történetében

Általában véve az az elfogadott nézet a magyar nyelvtörténetben, hogy hosszúsági különbségeket a magyar magánhangzórendszer nem örökölt a korábbi (uráli, finnugor, ugor) korszakokból, ezek a magyar nyelv önálló életében alakultak ki. A kérdéses magánhangzónyúlási változásokat tehát az ősmagyar és az ómagyar korszakra kell tenni (E. Abaffy 2003: 126; Bárczi 1954, 1975; ezzel szemben Abondolo 1998 némely hosszú magánhangzók bizonyos előfordulásait az ugor vagy a finnugor alapnyelvből eredezteti). Konkrétan a következő változásokat szokás felsorolni:

- (a) approximánsok beolvadása a megelőző magánhangzóba („monoftongizáció”): **buyzaj > bűzā > búza* (Róna-Tas–Berta 2011: 186);
- (b) magánhangzók összeolvadása mássalhangzó kiesése után: **bayatur > bátor* (Róna-Tas–Berta 2011: 106);
- (c) pótlónyúlás a szóvégi zárt (sorvadt) magánhangzók leesésével egyidejűleg: **veri > vér*;
- (d) pótlónyúlás a szó belseji (sorvadt) magánhangzók kiesésével egyidejűleg: **palica > pálca* (nem gyakori, de Bárczi 1954: 48 szerint kifejezetten jellemző [l r] előtt);
- (e) magánhangzónyúlás első szótagban akkor, ha a második szótagban azonos minőségű (más ok miatt) hosszú magánhangzó van: *gyűrű, csákány*;
- (f) magánhangzónyúlás első szótagban más látható fonológiai motiváció nélkül – ezt a hangsúlynak szokás tulajdonítani, de Bárczi (1954: 51) szerint

- jellemzőbb akkor, ha a következő szótagban hosszú magánhangzó áll: *kígyó*, *szúnyog*, *sátor*; zárt szótagban a szakirodalomban látható példák jellemzően [r] előtti magánhangzót mutatnak: *bársony*, *párduc*, *árboç*;
- (g) jövevénytörzsek érkezhettek az átadó nyelvből már eleve hosszú magánhangzóval: *vásár* (iráni), *sár* (török, bár megjegyzendő, hogy Róna-Tas–Berta 2011: 689–91 szerint kérdéses, hogy a török magánhangzó a kérdéses időszakban hosszú volt-e), *kín* (amennyiben az eredeti **qijjin* alakból a [j] már a törökben kiesett, vö. Róna-Tas–Berta 2011: 548–50);
- (h) számunkra legérdekesebb eset a követő mássalhangzó hatására fellépő nyúlás. Ahogy E. Abaffy (2003: 332) írja, „az ómagyar korban elsősorban az *n*, *ny* és az *l*, *r* előtt jelentkeznek hosszúvá vált magánhangzók: *leány*, *halál*, illetőleg török eredetű szavakban: *sárkány*, *oroszlán*, *gyékény*, *szakáll*”. További példák ugyanezre: *bojtorján*, *karakán*, *boszorkány*, *kocsány*, *bálvány*, *görény*, *gödény*, *fonál*, *madár*, *levél*, avagy a [l]-re végződő igeeképzők: *álldogál*, *sírdogál*, *mondogál*, *nézdegél*, *rágcsál*, *harapdál* stb. (Bárczi 1954: 48). De ide sorolhatnánk még számos szláv (*péñz*, *péñtek*, *sánta*, *bérmál*) avagy német (*érc*, *pánt*, *párkány*, *párta*) jövevénytörzset; szintén hosszú magánhangzót mutat, de nem utolsó szótagban a török eredetű *érdem*, valamint a vitatott eredetű *érsek*.

Ha az utóbbi változásra hozott példákat nézzük a szakirodalomban, szembeötlő, hogy szinte kivétel nélkül mindegyik zárt szótagban tartalmazza a megnyúló magánhangzót. Bárczi (Bárczi–Benkő–Berrár 1967: 164–5) ezt a későbbi (16. századi és azutáni, a keleti nyelvjárásokra jellemző) nyúlásnál explicite meg is jegyzi, az ómagyar koriaknál azonban nem, és amennyire látjuk, a későbbi szakirodalom sem figyelt föl erre. Okkal tehető fel a kérdés, hogy az ómagyarban nem kifejezetten zengőhang előtti zárt szótagi (másképpen: szótagvégben lévő zengőhang előtti) nyúlásról van-e szó.² Tipológiailag ez egy jól ismert jelenség, az angoltól a kekcsi (maja) nyelvig (Campbell 2004: 45) sokhelyütt előfordult.³

² Megjegyzendő, hogy zárt szótag alatt itt egyaránt értjük a mássalhangzó-kapcsolat előtti magánhangzó környezetét, de az egyetlen mássalhangzó által zárt szóvégi szótagot is. A szakirodalomban az utóbbit nem mindenki tartja zárt szótagnak, illetve besorolásától függetlenül nem minden nyelvben viselkedik egyformán a kétféle környezet.

³ Hozzátehetjük ehhez azt is, hogy a mássalhangzók szonoritása a szótagszerkezettől függetlenül is befolyásolhatja az előttük álló magánhangzók hosszúságát. Egyéb nyelvek mellett az olaszra McCrary Kambourakis (2007: 148) mutatja be, hogy a magánhangzók hossza nem független az őket követő mássalhangzó zengősségi értékétől: általában minél zengősebb egy mássalhangzó (azaz minél előrébb helyezkedik el a szonoritási skálán), annál inkább lehet nyújtó hatással az előtte álló hangsúlyos magánhangzóra (vö. van Santen 1992). Az olasz nyelvben a zengőhang előtti hangsúlyos magánhangzók jellemzően hosszabbak a zörejheng előttiéknél, akár zárt, akár nyílt szótagban;

Éppen ezért érdekes lehet azon európai nyelvek hasonló jelenségeit szemrevételezni, amelyek a magyarral a kérdéses időszakban érintkeztek.

4. Északolasz nyelvjárások

Az ómagyar kor folyamán számos olasz és latin jövevényszó került a magyar nyelvbe: elsősorban a Kárpát-medencében való letelepedést követő enkulturálódás, „európaivá válás” hatására, valamint a kereszténység felvétele és elterjesztése révén (többek között venetói hittérítőknek köszönhetően); továbbá az Árpád-kori, az Anjou-kori és a Hunyadi Mátyás uralkodása alatti olasz–magyar történelmi-kulturális kapcsolatok mentén (vö. Bárczi 1958; Benkő 1962; Bárczi–Benkő–Berrár 1967; Gerstner 2006).

Valójában ezek a jövevényszavak azonban sem olasznak, sem latinnak nem mondhatók, tekintve, hogy abban az időben az olasz nyelv még nem, a latin pedig már nem létezett. A latin eredetű középkori szóátvételeink leginkább „északolasznak” tekinthetők: hangalakjukból ítélve ugyanis ezek a szavak az északolasz (azon belül is leginkább keleti, vagyis venetói) dialektális ejtismód hallás utáni magyar megvalósulásai. Minderre néhány jellegzetesen északolasz dialektális jelenség magyaros megvalósításából következtethetünk: (a) palatális szibilánsok, (b) interszonoráns /s/-zöngésülés, (c) hosszú mássalhangzók rövidülése, (d) intervokális zárhangok zöngésülése, (e) egyes szóvégi mássalhangzók lekopása stb. (vö. Rohlf 1966; Loporcaro 2009).

(a) Elsősorban a latin etimologikus /s/ helyetti palatális [ʃ] és [ʒ] tartozik ide, pl.: *maskara*, *spárga*, *táska*, *freskó*, *kastély*, *piskóta*, *bástya*, *strucc*, *ostya*; *mazsola*, *rizs(a)*, *zsold*, *torzsa*, *bazsalikom*, *alamizsna*, *balzsam*, *uzsora* stb. Az északolasz (főleg a venetói) nyelvjárásokban ugyanis az /s/-t és a /z/-t hátrébb húzott nyelvheggyel ejtik más olasz nyelvjárásokhoz képest: a nyelvhegy az alveoláris és a palatális régió között helyezkedik el, így voltaképpen [s] és [ʃ] (valamint [z] és [ʒ]) közötti hangok jönnek létre: [e, z] (Rohlf 1966; Loporcaro 2009; Huszthy 2017). Ez a jelölt nyelvállás a korabeli magyar fül számára inkább a jelöltebb palatális szibilánsokat hívhatta elő, így ezeket a „köztes artikulációjú” északolasz hangokat a magyar hangkészletben egyaránt meglévő alveoláris és palatális variánsok közül utóbbiakkal helyettesítettük, pl. északolasz *ma[e]kara* ’maszk’ (vö. ol. *maschera* [ˈmaskera]) > magy. *ma[ʃ]kara*.

(b) Egy másik hangtani folyamat hatására az interszonoráns környezetben lévő (ti. magánhangzók vagy zengőhangok közötti) szibilánsok az északolasz

ugyanakkor a régi indoeurópai nyelvekben éppen a szótag végi szonoránsok előtt megrövidültek a hosszú magánhangzók (Osthoﬀ-törvény, l. Collinge 1985: 127–31; Fortson 2010: 70–1).

nyelvjárásokban zöngésülnek (Rohlf 1966; Loporcaro 2009).⁴ Emiatt zöngétlen [ʃ] csak zöngétlen mássalhangzó előtt fordul elő a jövevényszavakban (pl. *kastély, táska* stb.), egyéb esetben zöngés [ʒ]-vel találkozunk, pl.: északolasz *ri[ʒ](o)* (vö. ol. *riso* [ˈri:zo]) > magy. *ri[ʒ](a)* stb.⁵

A palatális szibilánsokon túl az említett jövevényszavakban további északolasz nyelvjárási elemek is felfedezhetők: (c) Így például a degemináció, vagyis etimológiailag hosszú mássalhangzók rövidülése, ami északkeleti olasz dialektusok jellemzője (Rohlf 1966), pl. *bakacsin* (vö. ol. *boccaccino* 'lenvászon'), *paszomány* (vö. ol. *passamano* 'zsinórdísz'), *kazamata* (vö. ol. *casamatta* 'sötét ház'), *pojáca* (vö. ol. *pagliaccio* 'bohóc') stb. (d) Ide sorolható még egyes etimológiailag zöngétlen zárhangok zöngésülése, ami szintén északolasz leníciós folyamat (Loporcaro 2009), pl. *füge* (vö. ol. *fico*), *digó* (vö. ol. *dico*), *osztriga* (vö. ol. *ostrica*), *zsuga* (vö. ol. *gioco*) stb. (e) Végül ide tartozik egyes szóvégi magánhangzók lekopása is, mely szintén északolasz nyelvjárási jellemző (Loporcaro 2009), pl. *rév* (vö. ol. *riva* 'part'), *torz* (vö. ol. *torso* 'torzó'), *rizs* (vö. ol. *riso*), *strucc* (vö. ol. *struzzo*), *piac* (vö. ol. *piazza* 'tér') stb. Bár az itt hozott olasz nyelvjárási példák nem mind a kérdéses időszakból vannak adatolva, és az említett magyar szavak sem mind fordulnak elő az ómagyar korban, hasonló jelenségek rendszeres felbukkanása alapján elmondható, hogy ómagyar kori latin eredetű jövevényszavaink többsége a keleti északolasz dialektális régióból került ki.

A latin nyelvre jellemző magánhangzó-hosszúsági kontraszt egyetlen újlatin nyelvben sem élt tovább változatlan formában (részletesen l. Loporcaro 2007, 2015; Krämer 2009, 2022; Iosad–Wetzels 2022). A helyébe lépő minőségi különbségek történetileg sokszor levezethetők az eredeti hosszú–rövid különbségből, valamint egyéb tényezők hatásából is, de hosszúsági kontraszt a később kialakuló újlatin nyelvek között tulajdonképpen csak az észak-alpok-beli nyelveknél található (ladin, romans, friulán, valamint egyes gallo-italikus nyelvjárások). Nem teljesen világos, hogy mindez a latinból megmaradt örökség vagy önálló fejlemény-e.

A rétoromán nyelvekben találunk magánhangzó-hosszúsági kontrasztot. Elképzelhető, hogy ez a latin hosszúsági oppozíció továbbélése – amit ezek a nyelvek földrajzi elszigeteltségüknek köszönhetően voltak képesek megőrizni –, ahogy az is, hogy önálló fejleményként alakult ki újra a rövid–hosszú magán-

⁴ Megjegyzendő, hogy a /z/ (illetve a hátrébb húzott nyelvheggyel ejtett variánsai) nem fonémikusak az északolasz nyelvjárásokban, a zöngés szibilánsokat minden esetben fonológiai folyamatok hozzák létre (Huszthy 2017).

⁵ A *rizs/risza* változatok kétféle északolasz közvetítést sugallnak: a *rizs* esetében lekopott szóvégi magánhangzóval, míg a *risza* esetében az olasz szóvégi (magyarnál nyíltabb) /o/ magyar [ɒ]-val való megvalósításával (Benkő 1993).

hangzók fonológiai szembenállása. A hosszúsági kontraszt a romans valamennyi változatában fennáll, ám a dolomiti ladin és a friulán egyes változataiból kikopott, feltehetőleg a venetói változatokkal való érintkezés hatására. A magánhangzó-hosszúságot egyértelműen fonológiai jellegűnek tartja a szakirodalom, a hosszúsági kontraszt azonban fonotaktikailag korlátozott: csak utolsó és utolsó előtti hangsúlyos szótagban fordul elő (vö. Iosad–Wetzels 2022; Roseano–Finco 2022). Néhány példa az olaszországi Friuli-Venezia Giulia megyei friulánból (a hosszú magánhangzót jobbra dőlő ékezet jelzi): *brút* 'leves' ~ *brut* 'csúnya', *mil* 'méz' ~ *mil* 'ezer', *lát* 'megy, bef. mn. igenév' ~ *lat* 'tej' stb. (Finco 2007).

A rétoromán változatoknak számunkra jelenleg az a legfontosabb ismervük, hogy különböző magánhangzónyúlási folyamatoknak köszönhetően nagy számban fordulnak elő bennük szupernehéz szótagok (Roseano–Finco 2022). A zárt szótagban megjelenő hosszú magánhangzók ellenben csak zengőhang vagy /s/ előtt tűnnek fel, tehát a szupernehéz szótagok kialakulását tekintve a hangsúlyos magánhangzót követő mássalhangzó fonetikai nyújtó hatására is gyanakodhatunk.⁶ Úgy tűnik tehát, hogy areális hatás is megfigyelhető a szupernehéz szótagok eloszlását tekintve, amelynek centrumát az észak-alpok-beli újlatin nyelvváltozatok képezhetik.

Az északolasz nyelvjáráások két főbb területre oszthatók: egy nagyobb kiterjedésű nyugatira (gallo-italikus csoport) és egy kisebb keletire (venetói csoport). A két terület több hangtani és grammatikai jelenségben osztozik, ám sok másban eltér: így a hosszú magánhangzók eloszlásában is (vö. Loporcaro 2009). A gallo-italikus dialektusokban találunk magánhangzó-hosszúsági kontrasztot, ám a latinhoz és a rétorománhoz képest korlátozottabb változatban: hosszú magánhangzók leginkább csak utolsó vagy utolsó előtti szótagban fordulhatnak elő (Loporcaro 2009; Iosad–Wetzels 2022).

A magánhangzó-hosszúsági kontraszt kétféle viselkedést mutat a gallo-italikus dialektusokban, így ezek is két csoportra oszthatók a fenti fonotaktikai megkötés figyelembevételével. Az északi csoportban (nyugat-lombard, ticinói, részben észak-piemonti) csak utolsó szótagban van hosszúsági szembenállás, pl. nyugat-lombard [tos] 'tüsszentés' ~ [to:s] 'tied', [ryt] 'bőfögés' ~ [ry:t] 'szemét',

⁶ Példák zárt szótagi hosszú magánhangzókra a svájci Graubünden kantoni romansból: *špènder* 'elkölt', *úngula* 'pata', *hónte* 'kanna', *ferkántel* 'árverés', *šlámper* 'csoszog', *árvor* 'fa', *bérgia* 'cséphadaró', *déržer* 'igazgat', *vidúškel* 'kihasználatlan', *tempiášta* 'jégeső' stb. (Huonder 1901). Példák zárt szótagi hosszú magánhangzókra az olaszországi Veneto megyei dolomiti-ladinból: *tómbula* 'tombola', *tímpenes* 'doromb', *ámpola* 'ampulla', *svánzega* < *Zwanziger* 'húszas', *chínzdiern* < *Kindsdirne* 'leánygyermek', *bántlera* 'cselédszoba', *ilchenes* < *lichene* 'zuzmó', *fúlmíne* 'villám', *pórgola* 'vasvilla', *véryeghe!* < *Vergine* 'te jó ég!', *pístula* 'episztola' stb. (Grzega 2005).

[pu'lit] 'pulykák' ~ [pu'li:t] 'jól' stb. (Loporcaro 2009). A déli csoportban (dél-lombard, ligúriai, emíliai) utolsó és utolsó előtti szótagban is található hosszúsági kontraszt, pl. dél-lombard ['le:ze] 'olvasni' ~ ['leze] 'olvas, E/3', [afi:'ta:] 'elkészít' ~ [afi'ta:] 'bérbe ad', ['me:la] 'méz' ~ ['mela] 'ezrek', ['bo:ta] 'verekedés' ~ ['bota] 'hordó' stb. (Loporcaro 2009).

A gallo-italikus nyelvjárásokban szupernehéz szótagok csak utolsó szótagban jöhetnek létre, amikor szövégi mássalhangzó előtt tűnik fel hosszú magánhangzó (pl. [to:s], [ry:t] stb.). Emellett fonetikai „melléktermékként” kódazörejhangok nyújtó hatására is létrejöhetnek felszíni szupernehéz szótagok.

A venetói dialektuscsoportban zengőhang és /s/ előtt zárt szótagban bármelyik pozícióban gyakran megnyúlik a magánhangzó. Itt tehát számos alkalommal találkozni szupernehéz szótagokkal, bár a magánhangzó-hosszúság nem kontrasztív tulajdonság.⁷ Elképzelhető, hogy az efféle szupernehéz szótagok kontaktushatással terjedtek el, a szintén Veneto megye északi területén beszélt ladin, valamint a szomszédos friulán nyelvváltozatok hatására. Ahogy fordított hatásra a venetói dialektusokkal érintkező ladin és friulán változatokból kikopott a magánhangzó-hosszúsági kontraszt, és magánhangzóikat csak fonetikai jellegű hosszúság jellemzi (Roseano–Finco 2022).

Fludorovits (1930) kifejezetten állítja, hogy a zárt szótagban hosszú magánhangzót mutató latin jövevényszavakban a nyúlás már a magyarban történt. A fentiek fényében azonban – annak ellenére, hogy az itt idézett olasz adatok a jelen vagy a közelmúlt időszakból származnak – ez megkérdőjelezhető. Ugyanakkor azokra a magyar szóátvételekre, melyekben az északolasz (vagy kifejezetten a venetói) ejtésmód hatására jelenhetett meg hosszú magánhangzó kódazengőhang vagy /s/ előtt, kevés adat van a VIVALDI-ban és az AIS-ben. Megtalálható itt a *kártya* szó, mely az AIS-ben Emiliából (gallo-italikus dialektus) van adatolva a következő alakokban: *cárt*, *cárte*, *chérti*, *chért*, mind hosszú magánhangzóval a kódá-/r/ előtt; valamint ugyancsak Emiliából szerepel még a *bástya* helyi megfelelője: *bášt*, és az egyes magyar nyelvjárásokban használatos *áspa* 'motolla' szó: *ášpa*. Más északolasz jövevényszavak esetében azonban, amire találni hosszú magánhangzós példát a korpuszokban, a magyarban rövid

⁷ A következő példák a VIVALDI adatbázisból, illetve az AIS-ből származnak, Veneto és Friuli-Venezia Giulia megyék területéről: ol. *angelo* 'angyal' ~ *ánghel* (Cravero), *ángelu* (Gorizia), *ánzu* (Ronchis), *ángeo* (Velence), *ándol* (Belluno); ol. *alto* 'magas' ~ *ált* (Moggio, Vas), *ált[ə]* (Forni di Sotto), *áto* (Velence, Meolo, Istrana, Verona, Raldon, Cerea); ol. *bianco* 'fehér' ~ *blánk* (Mussons, Ronchis, Ariis), *biánko* (Meolo), *biáncio* (Pozzale); ol. *campo* 'tér' ~ *cámpto* (Velence, Meolo, Istrana), *ciámptu* (Pozzale); ol. *gamba* 'láb' ~ *gámpta* (Meolo, Velence, Cerea, Raldon, Belluno), *zámpta* (Mussons, Aviano, Mariano); ol. *cerchio* 'kör' ~ *sérkli* (Mussons, Ronchis), *zérghio* (Gorizia), *scérkolo* (Verona); ol. *carne* 'hús' ~ *cárne* (Gorizia, Vas, Meolo, Teolo, Cerea, Villamarzana) stb.

magánhangzó van használatban, pl. velencei *mándoia* > magy. *mandula*, velencei *tórta* > magy. *torta* stb.

5. Középfelnémet

A kontinentális germán nyelvjárások közül az ómagyar szempontjából a legfontosabbak a középfelnémet alá tartozók, bár a jelenségek areális összefüggései miatt ezek nem választhatók el szigorúan az északabbi nyelvváltozatoktól (ószász/középalnémet, ófríz, óalsófrank/középnémetalföldi). Ezekben a nyelvváltozatokban többféle magánhangzónyúlás történt a kérdéses időszakban, mi itt a két legfontosabb tendenciát tekintjük át röviden.

(a) A nyílt szótagi nyúlás a rövid magánhangzókat megnyújtotta egy mássalhangzó és egy (szóvégi) magánhangzó előtt, azaz *_CV#* környezetben, pl. ófn. *namo* > kfn. *nāme* 'név'. Ez a változás az északnyugati régióból indult, legrégebben az óalsófrankból adatható, ami esetleg annak is köszönhető, hogy a germán és a latin nyelve(ke)t beszélő népesség érintkezése a Rajna alsó folyása mentén volt a legintenzívebb már a Kr. u. 4. század óta (Green 1998), a nyílt szótagi nyúlás pedig végső soron a kései latinra vezethető vissza. Ez a változás a kontinentális germán nyelvváltozatokon északnyugat felől végighaladva a 14. század tájékán érte el a délebbieket (alemann, bajor), és erősebben jelentkezett, ha a magánhangzót zöngés (avagy lenis) mássalhangzó követte (pl. mutatja a *Leber* 'máj', *Faden* 'szál', *nehmen* 'fogni', de nem mutatja a *Kette* 'lánc' szó). A változás nyelvjárásonként igen nagy változatosságot mutat, és Paul (2007/1881: 81) szerint elképzelhető, hogy a bajorban már a 14. századot megelőzően önállóan kialakulhatott.

(b) A zengőhang (szonoráns) előtti nyúlás felléphetett egyetlen mássalhangzó előtt is (*mir* 'nekem', *vor* 'előtt', *Ziel* 'cél', *Tal* 'völgy'), de felléphetett – tipikusan homorganikus – mássalhangzócsoporthoz is (*Erde* 'föld', *Schwert* 'kard'). Paul (2007/1881: 82) szerint különböző középfelnémet nyelvjárásokban gyakran előfordul [l]C és NC szekvenciák előtt is, a karintiaiban pedig már a 12. században adatható. A bajor nyelvjárásokban ebben az időszakban történetileg mind a nyílt szótagi, mind a zengőhang előtti nyúlás megjelent, de még a szó végén rendszeresen lenizálódó zörejhangok előtt is megnyúltak a rövid magánhangzók. Későbbi adatok ezt világosan mutatják (itt Seiler 2009 és Goblirsch 2018 alapján bemutatva, az ő adataik nagyjából Pfalz 1913-ból és Kranzmayer 1956-ból származnak): [no:xd] 'éjszaka', [khi:nd] 'gyermek', [b̥o:l̥d] 'hamar', [kx̥o:m̥b̥y̥] 'harc', [kx̥o:b̥y̥] 'fej' (de [khepf] 'fejek').

Két pontban foglalhatjuk össze a lényegét annak, mit a középfelnémet mutat nekünk. A déli változatokban (alemann, bajor) erősen jelen vannak a

magánhangzónyúlási tendenciák, a bajorban különösen; továbbá ezekben nemcsak a szótagszerkezetben elfoglalt hely játszik szerepet, de a követő mássalhangzó minősége is (ti. zengőhang vagy zöngés/lenis zörejh hang előtt gyakoribb a nyúlás). Ennek a jelentőségét abban láthatjuk, hogy az alemann változatok nyilvánvalóan érintkezésben álltak az északolasz nyelvjárásokkal, a bajor nyelvjárások pedig a magyarral és a szláv nyugati (nyugat-balkáni) változataival – bár ehhez hozzá kell tennünk, hogy kiterjedt német–magyar kétnyelvűség az ómagyar kor első felében nem tételezhető fel.

A középfelnémetben látható magánhangzó-nyúlási folyamatok megfelelnek a tipológiai általánosításoknak, amelyeket számos nyelv vizsgálata alapján állított fel az elmúlt évtizedek fonológiaelmélete, illetve leírásai. Kavitskaya (2002) nagy mintán mutatja ki, hogy a zengőhangok általában gyakorolnak nyújtó hatást az előttük álló magánhangzókra, és ez voltaképpen független a szótagszerkezettől. Amiben különbség látható a nyelvek között, az az, hogy milyen környezetben fonologizálják és erősítik föl kategorikus különbséggé a hosszúságot.

6. Szláv nyelvváltozatok

A szláv nyelvekben a magánhangzó-hosszúságnak szintén többféle forrása lehet, de az egyik legfontosabb a jerek (zárt rövid magánhangzók) kiesésével egyidejű megelőző szótagi nyúlás, melyet a szakirodalomban általában pótlónyúlásként írnak le. Ezek a folyamatok a kései ósszláv időszakban megindulhattak már, de az egyes szláv nyelvváltozatokban nem egyformán játszódtak le, kibontakozásuk (és főleg fonologizálódásuk) már a 10. század utáni időszakra tehető.

A pótlónyúlás nyelvöldrajzának legalaposabb bemutatása Timberlake (1983); a fonológiai szempontú elemzéséhez és a további irodalomhoz l. Scheer (2017). Timberlake (1983) alapján a következő pontokban lehet összefoglalni a pótlónyúlás jellegzetességeit:

(a) A változás megtörtént mind utolsó (a jer leesését megelőzően utolsó előtti), mind szó belseji (azaz bizonyos toldalékok előtti) szótagokban. A nyugati szláv nyelvekben jellemzőbb volt az előbbi, a déli szláv (közelebről a nyugati déli szláv, azaz a szlovén és a szerbhorvát) nyelvekben az utóbbi környezetben, de mindkét nyelvcsoporthoz vannak példák mindkét környezetre.

(b) A változást befolyásolta az intonáció (tónus) is; a nyugati déli szlávban erősebben jelentkezett az ún. cirkumflex (ereszkedő) tónus alatt, míg a nyugati szlávban és a délnyugati keleti szlávban (azaz az ukránban és a déli fehér oroszban) erősebben jelentkezett az ún. új akut (történetileg másodlagosan kialakult emelkedő) tónus alatt.

(c) A változást a követő mássalhangzó is befolyásolta, mégpedig egy implikációs hierarchiával jól leírható módon, és kombinálódva a tónus és a szóban elfoglalt helyzet hatásával. Az implikációs hierarchia a következőképpen fest: szonoránsok >> zöngés réshangok >> zöngés zárhangok >> zöngétlen zörejhangok.

A szláv magánhangzónyúlások tehát három dimenzió mentén is parametrikus viselkedést, illetve fokozatosságot mutatnak; mindezeket a nyelvföldrajzi adatokra vetítve Timberlake (1983) arra a következtetésre jut, hogy a nyugati szláv és a délnyugati keleti szláv nyelvváltozatok esetében a változás délről észak felé, míg a nyugati déli szláv nyelvváltozatok esetében északról dél felé haladt, ugyanis ezekben az irányokban váltak egyre általánosabbá a környezetek. Példának okáért a nem új akut tónus alatti magánhangzók a szlovákban nem nyúltak meg, a csehben megnyúltak szonoránsok és zöngés réshangok előtt (*hnũj* vs. szlovák *hnoj* 'trágya'), a felsősorban azonban már bármilyen mássalhangzó előtt (*kósc̣* vs. cseh *kost*, szlovák *kost'* 'csont'). Hasonlót látunk a nyugati déli szlávban, ahol (bár más tonális feltételek mellett) pl. az északi čakav nyelvjárásban a magánhangzók megnyúlnak szonoránsok előtt (*palac*, de *pālca* 'hüvelykujj' nom ~ gen), a déli čakav nyelvjárásban azonban szonoránsok és zöngés zörejhangok előtt is (déli *prōg* vs. északi *prag* 'küszöb'). A nyelvföldrajzi szempontból levonható következtetés az, hogy a magánhangzónyúlás kiinduló területe talán éppen Pannónia lehetett, ahonnan mind északi, mind déli irányban terjedt a változás, miközben a fonológiai feltételei némiképpen megváltoztak. Annak is vannak jelei, hogy az egyes szláv nyelvekben a magánhangzónyúlás szinkrón szabályként is fonologizálódott (a lengyelre nézve pl. Stieber 1973: 55).

Mindez azért is fontos, mert az itt tárgyalt három nyelv(csoport) közül a szláv az, amellyel valódi, kiterjedt kétnyelvűség állt fenn az ómagyar korban. Fonológiai kölcsönzés tehát a szó szigorú értelmében elsősorban a szláv–magyar viszonyban léphetett fel.

7. Összefoglalás

A szóban forgó nyelvekben, nyelvváltozatokban a magánhangzók hosszúságát érintő változások, konkrétan a magánhangzók nyúlásának különböző esetei más és más módon írhatók le történeti folyamatként; ugyanakkor érdekes módon nagyon sokszor ugyanazt a fonológiai mintázatot eredményezték, jelesül a zárt szótagban (különösen szonoráns vagy zöngés zörejhang előtt) fellépő magánhangzó-hosszúságot. A magyarban és a szláv nyelvekben ez összefüggeni látszik a zárt magánhangzók kiesésével mind szó végén, mind szó belsejében, azaz pótlónyúlásként írható le (magyar *víz*, *vér*, *út*, illetve *pālca*, *málna*). Ugyanakkor az is

világos, hogy mint fonológiai mintázat általánosodhatott, és a (főleg koronális) szonoránsok által zárt szótagokban már kieső magánhangzó nélkül is gyakran fellépett (a magyarban erre a *bársony*, *érdem* típusú szavak a példák). A zárt szótagban fellépő magánhangzónyúlás azonban megtalálható mind az észak-alpok-beli újlatin nyelvváltozatokban – amelyek érintkeztek a délebbi középfelnémet nyelvjárással, valamint a nyugati déli szláv nyelvekkel és a magyarral is –, mind a bajorban – amely maga is érintkezett a magyarral és némely szláv nyelvváltozatokkal. A bevezetésben fölített első kérdésre tehát ez egyfajta válasz: ezen a közép-európai területen belül, ahol többféle – egymással különböző mértékben érintkező – nyelvet beszéltek a középkor második felében, több olyan változás is hasonlóan zajlott le, vagy hasonló eredményre vezetett, amelyek a rövid magánhangzókat megnyújtották. Ezek közül itt mi kiemeljük a szótagzáró szonoráns előtti nyúlást, amelynél ez a környezet vagy a változás feltétele volt (észak-alpok-beli újlatin, bajor, magyar), vagy a változás eredménye (magyar, szláv).

Ez utóbbi megjegyzés átvezet a bevezetőben fölített második kérdéshez, jelesül lehetséges-e itt fonológiai mintakölcsönzésről beszélni. Erre a kérdésre egyértelmű választ nagyon nehéz adni, elsősorban azért, mert a szóban forgó változások pontos kronológiája nem minden esetben egyértelmű (különösen a magyar esetében nem). Elvi szinten azonban elképzelhető, hogy a nyelvi érintkezés során a környezetükben és/vagy hatásukban átfedő fonológiai folyamatok egymást erősítették. A magyarban például katalizálhatta a szótag végi szonoráns előtti nyúlást akár az, hogy a pótlónyúlással járó magánhangzó-kiesés számszerűen gyakrabban hozott létre szonoráns által bezárt szótagokat (azaz több volt *vér*- és *pálca*-típusú, mint *út*-típusú szóból); de katalizálhatta a pannóniai szlávban fellépő pótlónyúlás is, amelynek ugyanilyen hatása lehetett; hozzájárulhatott az északolasz a (részben latin) jövevényszavakon keresztül, amelyekben ebben a környezetben a magánhangzó akár már hosszú lehetett (*árboc*); de megerősítették ezt a hatást akár a bajor jövevényszavak is (*érc*, *pánt*).

A harmadik kérdésre a választ az imént adtuk meg: az ómagyar korban átvett latin (és északolasz) jövevényszavakban lehetett zárt szótagi hosszú magánhangzó, hiszen a történeti és dialektális adatok az olasz nyelvterületnek éppen azon az északi-északkeleti részén mutatnak szótag végi szonoránsok előtti magánhangzónyúlást, ahonnan ezek a szavak javarészt származnak. Ugyanakkor az is látható, hogy a magyarban belső fejlemény is lehetett egy ilyen változás; lezajlásának pontos körülményeire azonban későbbi kutatásoknak kell fényt derítenie.

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel 1998. Hungarian. In: Daniel Abondolo (szerk.): *The Uralic Languages*. Routledge. London. 428–56.
- AIS (adatbázis). Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz, <https://navigais-web.pd.istc.cnr.it/>
- Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bárczi Géza 1975. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1962. Adatok a magyar szókincs szerkezetének változásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 115–36.
- Benkő Loránd 1993. Az olasz szlovén *o* magyar megfelelőeiről. In: Kozocsa Sándor Géza (szerk.): *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 50–7.
- Broselow, Ellen 1995. The skeletal tier and moras. In: John Goldsmith (szerk.): *A Handbook of Phonological Theory*. Blackwell. Oxford. 175–205.
- Campbell, Lyle 2004. *Historical Linguistics: An Introduction*. MIT Press. Cambridge MA.
- Collinge, Neville E. 1985. *The Laws of Indo-European*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam, Philadelphia.
- E. Abaffy Erzsébet 2003. Hangtörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest. 106–18, 301–51, 596–609, 710–18, 789–99.
- Finco, Franco 2007. La durata delle vocali friulane: risultati di un'indagine fonetica. In: Federico Vicario (szerk.): *Ladine loqui: IV Colloquium Retoromanistich*. Società Filologica Friulana. Udine. 119–39.
- Fludorovits Jolán 1930. *Latin jövevényszavaink hangtana*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Gerstner Károly 2006. A magyar nyelv szóképzete. In: Kiefer Ferenc (főszerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 437–80.
- Goblirsch, Kurt 2018. *Gemination, Lenition and Vowel Lengthening. On the history of quantity in Germanic*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gordon, Matthew K. 2016. *Phonological Typology*. Oxford University Press. Oxford.
- Green, Dennis H. 1998. *Language and History in the Early Germanic World*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Grzega, Joachim 2005. *Materialen zu einem Etymologischenwörterbuch des Dolomitenladinischen (MEWD)*. Eigenverlag. Eichstätt.
- Fortson, Benjamin 2010. *Indo-European Language and Culture: An Introduction*. Wiley-Blackwell. Chichester, Malden.
- Huonder, Josef 1901. Der Vokalismus der Mundart von Disentis. *Romanische Forschungen* 11: 431–566.
- Huszthy Bálint 2017. The “untamed” /s/ of Italian dialects: An overview of the singular behaviour of Italo-Romance sibilants. *Verbum Analecta Neolatina* 18: 191–216.
- Iosad, Pavel–Leo Wetzels 2022. Length and weight in Romance. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 31–88.
- Kavitskaya, Daria 2002. *Compensatory Lengthening*. Routledge. London.
- Kranzmayer, Eberhard 1956. *Historische Lautgeographie des gesamt-bairischen Dialektraumes*. Böhlau. Bécs.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press. Oxford.
- Krämer, Martin 2022. Italian. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 559–96.
- Laziczius Gyula 1963/1944. *Fonetika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Loporcaro, Michele 2007. Facts, theory and dogmas in historical linguistics: vowel quantity from Latin to Romance. In: Joseph C. Salmons–Shannon Dubenion-Smith (szerk.): *Historical Linguistics 2005: Selected papers from the 17th International Conference on Historical Linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 311–36.
- Loporcaro, Michele 2009. *Profilo linguistico dei dialetti italiani*. Laterza. Róma, Bari.
- Loporcaro, Michele 2015. *Vowel Length From Latin to Romance*. Oxford University Press. Oxford.
- McCrary Kambourakis, Kristie 2007. *Reassessing the Role of the Syllable in Italian Phonology: An Experimental Study of Consonant Cluster Syllabification, Definite Article Allomorphy and Segment Duration*. Routledge. New York.
- Odden, David 2011. The Representation of Vowel Length. In: Marc van Oostendorp–Colin J. Ewen–Elizabeth Hume–Keren Rice (szerk.): *The Blackwell Companion to Phonology*. Blackwell. Oxford. 1–26.
- Paul, Herman 2007/1881. *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Niemeyer. Tübingen.

- Perlmutter, David 1995. Phonological quantity and multiple association. In: John Goldsmith (szerk.): *A Handbook of Phonological Theory*. Blackwell. Oxford. 307–17.
- Pfalz, Anton 1913. Die Mundart des Marchfeldes. *SBW* 170: 1–75.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonologia*. Einaudi. Torinó.
- Róna-Tas András–Berta Árpád 2011. *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Roseano, Paolo–Franco Finco 2022. Rhaeto-Romance: Friulian, Ladin, and Romansh. In: Christoph Gabriel–Randall Gess–Trudel Meisenburg (szerk.): *Manual of Romance Phonetics and Phonology*. Mouton de Gruyter. Berlin. 628–68.
- van Santen, Jan 1992. Contextual effects on vowel duration. *Speech Communication* 11: 513–46.
- Scheer, Tobias 2017. Voice-induced vowel lengthening. *Papers in Historical Phonology* 2: 116–51.
- Seiler, Guido 2009. Sound change or analogy? Monosyllabic lengthening in German and some of its consequences. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 12: 229–72.
- Stieber, Zdzisław 1973. *A historical phonology of the Polish language*. Winter. Heidelberg.
- Timberlake, Alan 1983. Compensatory Lengthening in Slavic 1: Conditions and Dialect Geography. In: Vladimir Markov–Dean S. Worth (szerk.): *From Los Angeles to Kiev: Papers on the Occasion of the Ninth International Congress of Slavists*. Slavica. Columbus. 207–36.
- VIVALDI (adatbázis). Vivaio Acustico delle Lingue e dei Dialetti d’Italia, Berlin: Humboldt Egyetem. <https://www2.hu-berlin.de/vivaldi/>

Cser András

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

Nyelvtudományi Kutatóközpont

cser.andras@btk.ppke.hu

Huszthy Bálint

Eötvös Loránd Tudományegyetem BTK

Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK

huszthy.balint@gmail.com

Az orosz–nganaszan kétnyelvűség korpusz alapú vizsgálata

Szeverényi Sándor

1. Bevezetés¹

Dolgozatom célkitűzése, hogy kiegészítse és megerősítse egy korábbi vizsgálat eredményét (Szeverényi – Sipőcz 2019, Szeverényi 2022 megjelenés előtt). A kutatás nganaszan beszélők nyelvhasználatát vizsgálja, elsősorban az evidenciálisok használatát narratív szövegekben. A legfontosabb kutatási kérdésem, hogy kimutatható-e idegen (orosz) hatás a reportatív evidenciális használatában.

A tanulmány ennek megfelelően épül fel: először bemutatom a kutatási előzményeket, a kutatási kérdéseket (2), majd a nganaszan nyelvről és forrásairól a legfontosabb információkat ismertetem (3). Ezt követi a kutatási keret megfogalmazása (4), melynek során az evidencialitás kontaktushelyzetben történő lehetséges alakulásának változataira térek ki, majd bemutatom a korpuszadatok statisztikai alapú vizsgálatának eredményeit (5), végül az Összefoglalásban (6) ismertetem a leglényegesebb következtetéseket.

Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.) 2022. *Nyelvelmélet és kontaktológia* 5. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 67–87.

¹ A kutatás az Evidencialitás az uráli nyelvekben (K-139298) NKFIH pályázat keretében készült. Köszönöm mindkét lektoromnak részletes, alapos, kritikus véleményét, melyek közül igyekeztem többet megfogadni; ahol nem, ott igyekeztem azt indokolni. A felelősség természetesen engem terhel.

2. A kutatás előzménye és motivációja

Az előző Nyelvelmélet és kontaktológia konferencián a megnyilatkozásigével jelölt idéző szerkezeteket² vizsgáltuk két szibériai uráli nyelvben, a manysiban és a nganaszban (Szeverényi – Sipőcz 2019). Akkor a következő két kérdéssel zártuk az előadást:

„A manysi és a nganaszban [idéző szerkezetek] közötti különbség magyarázható a nganaszban nyelv komplexebb – reportatívot is alkalmazó – evidencialitás rendszerével. Ebből az következik, hogy a nganaszban az eredeti beszélő (az idézett) perspektívája (a referenciális center) csak teljesen helyezhető át az idéző perspektívájába, ez pedig egyenes idéző szerkezetet eredményez. A nganaszban korpusz alapján feltételezzük, hogy a kétnyelvű beszélők nyelvhasználatában kevésbé merev a rendszer – kevésbé használják a reportatív evidenciális. Ennek tisztázása érdekében egy tipológiai jellegű vizsgálat szükséges, amely a differenciált, reportatívot megkülönböztető nyelvekben vizsgálja meg az idéző szerkezeteket, illetve **egy másik vizsgálat pedig a nganaszban evidencialitás használatát vizsgálná kódváltásos szövegekben.**”

(Szeverényi – Sipőcz 2019: 143)

E munkának az eredményét egy 2019-ben tartott előadásban mutattam be egy berlini konferencián (írásos változata megjelenés előtt, Szeverényi 2022). Jelen dolgozatban ezt az elemzést végzem el újra, újabb szempontok beemelésével, illetve más releváns kutatások összevetésével, kiegészítésével. Előbbiek közül ki kell emelni az ún. govorka, a tajmíri pidzsin szerepének vizsgálatát, utóbbi pedig Homcsenkóvának az időközben publikált eredményeit jelenti (Homcsenkova 2018, 2020), aki nganaszban anyanyelvi beszélők orosz nyelvű megnyilatkozásait, szövegeit vizsgálta. Az összehasonlítást az is indokolja, hogy a két kutatás során vizsgált nganaszban nyelvi anyag között jelentős átfedés van, azaz ugyanazon beszélők orosz, illetve nganaszban tudásáról egymástól függetlenül tettünk megállapításokat.³

² Egyik lektorom véleménye szerint a nganaszban többféle idéző szerkezet is van, ehhez Wagner-Nagy (2019) grammatikájából gyűjtött ki példákat. Én az említett tanulmányomban (Szeverényi – Sipőcz 2019) azokkal a szerkezetekkel foglalkoztam, amelyek tartalmazznak finit megnyilatkozásigét, és megnevezik az információ konkrét forrását. A reportatívnak nincs ilyen funkciója, noha van kvotatív szerepe – ilyenkor a kontextusból lehet tudni, hogy kitől származik az adott információ.

³ Egyik lektorom véleménye szerint jobban kellene indokolni és elméletileg megalapozni kutatási módszerem ezen részét. Az én vizsgálatom és Homcsenkova kutatása egymástól függetlenül történt, de úgy gondolom, hogy a kettő mindenféleképpen kiegészíti egymást.

3. A nganaszan nyelv és korpusza

A nganaszanok (uráli > szamojéd) Eurázsia legészakibb népeként a Tajmir-félsziget tundravidékén élnek, az elmúlt évtizedekben már – elsősorban az Uszty-Avam és Volocsanka nevű – falvakba letelepítve. Lélekszámuk kb. 7-800-ra tehető, a beszélők száma ennek töredéke. Minden nganaszan többnyelvűnek tekinthető, szinte kizárt, hogy legyen még olyan beszélő, aki valamilyen szinten ne tudna oroszul. Az elmúlt évtizedekben ugyanis a nyelvre erőteljes hatással volt az orosz, ez a hatás végzetesnek tűnik a nganaszan szempontjából. Bár a nganaszanok által lakott területeken később indult meg a kolhozosítás a szovjet időkben, a nomád népek falvakban történő letelepítése sokkal gyorsabb ütemű nyelvvesztést idézett elő, mint Szibéria más népeinél (vö. Szeverényi – Wagner-Nagy 2012).⁴

A kutatáshoz használt nganaszan forrást a hamburgi nganaszan korpusz (*Nganasan Spoken Language Corpus* (NSLC): Brykina et al. 2018) jelenti, amely a legnagyobb nganaszan adatbázis, annotált⁵ szövegekkel. Ez jelen vizsgálat esetében 34 beszélőtől 176 szöveget jelent, összesen 21734 mondattal. Fontos megjegyezni, hogy a nganaszan korpusz nem tekinthető kiegyensúlyozottnak műfaji szempontból, és a beszélők szociolingvisztikai hátterét tekintve sem. (A korpusz részletes leírása: Wagner-Nagy et al. 2018.)

Jelen vizsgálat tehát korpuszalapú vizsgálat, olyan értelemben, hogy korpuszstatisztikai adatok alapján próbálok meg következtetéseket levonni. E módszernek vannak előnyei és hátrányai.⁶ Legfőbb előnye, hogy a korpusz spon-

⁴ Tanulmányom egyik lektora hiányolta a pontosan hivatkozott, lélekszámra és a beszélők számára vonatkozó adatokat, ez azonban leginkább a 2010-es oroszországi népszámlálás adatai szoktak lenni (nganaszanok száma: 862, nganaszanul beszélők száma: 125), amely óta már 12 év eltelt. Már csak azért is félrevezetőnek tartom ezeket az adatokat, mert például annak a két falunak a lélekszáma, amelyekben a legnagyobb számban élnek nganaszanok, az elmúlt 10-15 évben szinte a felére csökkent (jelenleg Uszty-Avam lakossága 384, ebből 187 nganaszan, Volocsanka lakossága 422, ebből 200 nganaszan. Forrás: <http://www.gorod-dudinka.ru/>, megtekintve: 2022. 08. 27. – innen vette az adatait Wagner-Nagy (2019) is. Az említett oldalon ugyanakkor csak a Dugyinkához tartozó falvak adatai érhetők el. 2010 körül ezeket a településeket kb. 600-800 fő lakta. Ugyanakkor ismerve az elmúlt évtizedekben végbement folyamatokat, a vegyes házasságok magas arányát, az orosz nyelv elterjedését, azt is nehéz megmondani, hogy egyáltalán mit jelent az ma, hogy *nganaszan* (vö. korábbi tanulmányunkat: Szeverényi – Wagner-Nagy 2012). Az biztos, hogy nem egynyelvű, hagyományos életmódot folytató homogén közösséget – miközben az egyszerű népszámlálási statisztikák ezt sugallják.

⁵ A korpuszban szereplő legtöbb szöveg a következő annotációval van ellátva: angol és orosz nyelvű glossza, morfológiai, szófaji besorolás, információ státusz, szemantikai szerep, szintaktikai funkció, angol és orosz nyelvű mondatfordítás, kódváltás típusai.

⁶ Elismerem, hogy a módszer nem teljesen kidolgozott, de a nganaszan – és más hasonlóan dokumentált és feldolgozott nyelv – korpusza csupán korlátozott lehetőségeket kínál, ugyanakkor

tán megnyilatkozásokat tartalmaz (relatív sok beszélőtől van hang- és/vagy videofelvétel), így a beszélt nyelvi jellemzők is vizsgálhatók. Nem nagyon van hasonló adatoltságú, veszélyeztetett szibériai nyelvnek korpusza (itt említhetők a hamburgi INEL projekt korpuszai⁷), ennél fogva e módszerrel szemben jogosan merülnek fel kétségek. Eredményeimet ennek tudatában, hipotézisként fogalmazom meg. A korpusz hátrányai között meg kell említeni a korlátozott nyelvi mennyiséget, és – anyanyelvi konzulens hiányában – a megismételhetőség hiányát. Egy-egy nyelvi jelenség meglétének vagy épp hiányának pontos okát kompetencia hiányában még a kontextus ismeretében sem lehet mindig teljes bizonyossággal meghatározni.

A korpuszon belül olyan alkorpust állítottam össze, amely egyensúlyt tart a mennyiség és a műfaji homogenitás között,⁸ ezért a narratív szövegek alkorpuszát használtam az elemzéshez. A narratív szövegekre való szűkítést az indokolja, hogy az alkorpuszban található szövegek nem folklórszövegek, hanem jellemzően élettörténetek, a történetmondóé vagy más valaki személyes története, amely a belátható múlt valós eseményeit beszéli el. Így egyfelől nagyobb szerep jut a személyes, a beszélő által közvetlenül megtapasztalt, így szubjektív eszközökkel bemutatott élményeknek, és ebben az evidencialitás és az episztemikus modalitás nagyobb szerepet kaphat. A narratív, személyes szövegek választását tehát az indokolja, hogy ezek a szövegek – a történetmondó személyes érintettsége miatt – személyesebbek, több szubjektív elemet tartalmaznak, illetve mellőzik a folklórszövegek műfaji sajátosságait, nagyobb teret adva az egyéni történetmondó képességeknek. A korpuszban található 56 narratív szöveg (19 beszélő) közül végül 31 szöveget használtam fel 12 beszélőtől (3663 mondat). Kizártam azokat a szövegeket, amelyek nem személyes történetet mesélnek, hanem bizonyos rendszeres eseménysort beszélnek el (pl. hogyan kell sátrat építeni). Az ilyen témájú szövegek jellemzően nem tartalmaznak sem idézést, sem evidencialitást.

korábbi évtizedekhez képest nem mérhető lehetőségeket. Ebben az értelemben ez a tanulmány egyfajta pilot kutatásnak is tekinthető, ahol a rendelkezésre álló nyelvi anyaghoz keressük az elemzési módszert, és nem már egy kidolgozott módszer alapján próbáljuk meg az elemzést elvégezni. Kétségtelen, hogy ez magában rejti az intuíción alapuló döntés veszélyét, ugyanakkor magam is évekig dolgoztam a korpuszon, illetve dolgoztam nganaszan anyanyelvi beszélőkkel, így a nyelvi anyagot talán elég jól ismerem ahhoz, hogy bizonyos módszertani döntéseket meghozzak.

⁷ <https://www.slm.uni-hamburg.de/inel/> (utolsó megtekintés: 2022. szeptember 16.)

⁸ A műfaji és mennyiségi homogenitáson azt értem, hogy noha a narratív szövegekre való szűkítés biztosítja, hogy különböző beszélőktől hasonló műfajú szerkezeteket hasonlítsak össze, ez több beszélő esetében nagy mértékben csökkentette a szövegmenyiséget. Így arra is figyelni kellett, hogy lehetőleg beszélőnként hasonló méretű legyen a vizsgált anyag.

4. Elméleti és módszertani alapvetések

4.1. „Big picture”

Jelen, kvantitatív vizsgálat célja egyfajta *big picture* „megrajzolása”, vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy kirajzolódik-e valamiféle mintázat, összefüggés bizonyos előzetesen felállított paraméterek, nyelvi jelenségek használata, előfordulása között, amelyek alapján aztán indirekt módon következtethetünk folyamatban levő nyelvi változásra. Ennek vannak korlátai. Ilyen például, hogy el kell tekintenünk a lehetséges ekvivalenciák szembeállításától. Meg kell említeni az ellenőrizhetőség hiányát, végül pedig az adatmennyiséget: nagyon nehéz megállapítani, hogy egy ilyen dokumentáltságú nyelv esetében hány beszélő hány mondata biztosíthatna megfelelő reprezentáltságot. Ennél fogva a későbbi kirajzolódó tendenciák egyéni nyelvhasználati sajátosságokként értékelhetők, és ezekből az egyéni nyelvhasználati „statisztikákból” próbálom meg a fent említett képet felvázolni.

4.2. Evidencialitás a vizsgált nyelvekben

Az evidencialitás az információ forrásának nyelvi eszközzel történő megjelölését jelenti. Fontos megjegyezni, hogy alapvetően két definícióra épül az evidencialitás kutatása, egy szűkebbre és egy tágabbra. Előbbi főleg Aikhenvald 2004-es monográfiája nyomán vált elterjedté: e szerint az evidencialitás igei, jellemzően inflexiós morfológiai kategória. A másik, tágabb definíció szemantikai kategóriaként kezeli az evidencialitást (pl. Peterson et al. 2010: 1). Kugler (2017: 474) mondatszemantikai kategóriának tartja az evidencialitást, és minden olyan műveletet az evidencialitás körébe sorol, amely információjának forrását és típusát jelöltté teszi. Értelemszerűen ez azoknál a nyelveknél releváns, ahol az evidencialitás nem jelenik meg a morfológiában, de – mint gyakorlatilag minden nyelv – ki tudja fejezni az információ forrását: a kötött elemeken kívül lexikális elemmel, tagmonddal stb.⁹

Az evidencialitás kontaktushelyzetben történő vizsgálata azért fontos terület, mert az evidencialitás a nyelvtannak az egyik leginkább kultúra-érzékenyebb része, használata gyakran (kulturális) konvenciókon alapul, ami nem mondható el pl. az igeidő kategóriájáról. A nganaszan–oroszl kontaktus vizsgálata az evidencialitás szempontjából pedig azért lényeges, mert a nganaszan egy összetett morfológiai evidenciális-rendszerrel rendelkező nyelv, míg az oroszban

⁹ Az evidencialitás definícióiról a legutóbbi szakirodalomból Verhees (2019) és Brugman – Macaulay (2015) tanulmányát emelném ki.

az evidencialitás nem része a morfológiának, vagyis a két nyelvben az evidencialitás nyelvi eszköztára között nagyon nagy a különbség.

A nganaszan evidencialitást több helyen is részletesen ismertették, például Aikhenvald monográfiájában (Aikhenvald 2004) és Wagner-Nagy nganaszan nyelvtanában (Wagner-Nagy 2019), s korábban említett tanulmányunkban is röviden összefoglaltuk a fontosabb információkat (Szeverényi – Sipőcz 2019). A nganaszanban evidenciális rendszer van: a közvetlen információ megjelölése jelöletlen. Ezen kívül az információkat forrásuk típusát tekintve három kategóriába sorolják: (1) inferenciális, amely tipikusan olyan információt jelöl, amelyet a beszélő nem lát(ott), nem érzel(t), de a körülményekből következtet a történetekre; (2) nem vizuális érzékelés: olyan információra utal a beszélő, amelyet a beszélő maga nem látott, de egyébként közvetlenül érzékelt (hallás, szaglás, ízlelés, tapintás); (3) reportatív, melynek – kontextustól függően – lehet kvotatív szerepe. Leggyakrabban olyan megnyilatkozások során használják, amikor a beszélő hallomásból értesült az eseményekről, vagy nem ismert, nem lényeges az eredeti megnyilatkozó személye, vagy a kontextusból egyértelmű, ezért nem szükséges idéző szerkezettel explicitté tenni. A nganaszan evidenciálisok az igei morfológia részét képezik (sokáig az igemódok között tárgyalták), a nem vizuális érzékelés jelölője viszont névszói alakot hoz létre.

A nganaszanban tehát a mástól hallott információ közvetítésére alkalmas a reportatív evidenciális markere, ezen kívül egyenes idéző szerkezettel lehet kifejezni mástól hallott információt. Ezt leggyakrabban a *munu-* 'mond' ige finit alakja vezeti be. Függő idézés tehát nincs, csak a legújabb szövegekben, és ott is nagyon ritka – ahogyan azt a tanulmányunkban is bemutattuk.

4.3. Evidencialitás kontaktushelyzetben

Témám szempontjából releváns Tsitsipis (1998: 34) munkájára hivatkozni, ahogyan azt Aikhenvald is tette dél-amerikai indián nyelveket vizsgáló munkájában (Aikhenvald 2002). Tsitsipis a kontaktus okozta változások három csoportját különbözteti meg: befejezett, folyamatos és megszakított (*completed, ongoing/continuous, discontinuous*). Ez azért lényeges, mert a folyamatban levő változásoknál a másik nyelv befolyásának mértéke a beszélők kompetenciájától és esetleg más, szociolingvisztikai változóktól függ, és így az egyénileg is eltérő lehet. Jelen vizsgálatban ugyanis folyamatban lévő változásokra próbálok meg rámutatni egyéni beszélői szinten. Beszélőközösség szintjén nehéz meghatározni pontos tendenciákat a nganaszanban a beszélők alacsony száma és a beszélők eltérő szintű nyelvtudása miatt, így megállapításaim egyéni nyelvhasználati sajátosságokat mutatnak, ezekből próbálok meg megállapításokat tenni.

Egy-egy nyelv evidencialitása kontaktushelyzetben többféle forгатókönyv szerint változhat. Az evidencialitás kialakulásáról, kontaktushelyzetben lehetséges forгатókönyvekről leginkább Aikhenvald ír (több helyen is, én most elsősorban 2002-es és 2018-as tanulmányait hasznosítottam). Két fontos általános megállapítása:

1. Ha egy nyelvi kategória korrelál viselkedési elvárásokkal, kulturális konvenciókkal, akkor könnyen hathat rá areális diffúzió.
2. Morfológiai elem átvétele nem jellemző.

Vagyis az evidencialitás alapvetően megfelel az (1) pontban megfogalmazottaknak, tehát hasonló kulturális környezet kiválthatja hasonló evidenciális rendszerek kialakulását, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti az adott grammatikai elem átvételét. Aikhenvald az átvételnek két típusát határozza meg, a direkt és az indirekt diffúziót.

Előfordulhat konkrét elem átvétele, de maga a rendszer is másolódhat. Összességében mégis gyakoribb jelenség az egyszerűsödés vagy az evidenciális-rendszer eltűnése. Ez nagy mértékben függ az egymással kapcsolatban levő beszélőközösségek közötti kulturális különbségektől is. Ha nagy a különbség a két nyelv evidencialitása között, akkor gyakoribb az egyszerűsödés. Nincs arra példa, hogy egy evidenciális rendszer kontaktus hatására legalább két szintet „ugorjon”, vagyis pl. egy kétválasztásos („A”) rendszer gyorsan, rövid időn belül 4 vagy 5 választásos rendszerré bővüljön. Kiegyenlítésre nem találtam példát a szakirodalomban. A komplex rendszerek egyszerűsödése, vagy akár az evidenciális rendszer eltűnése azért is valószínűbb, mert a bonyolult evidenciális rendszerű nyelvek jellemzően kis közösségeket jelentenek, kontaktushelyzetben ritkán dominánsak, és ezt jól példázza az orosz–nganaszan viszony is.

Átvétel történhet, ha a két nyelv evidenciális rendszere között nincs nagy különbség; ez jellemzően azt is jelenti, hogy a két nyelvet beszélő közösség hasonló környezeti, kulturális közegben létezik. Az evidencialitás rendszere viszonylag könnyen és gyorsan változhat, ha a környezeti, kulturális tényezők is megváltoznak. Az evidenciális jelölő lehet tehát átvett (direkt diffúzió) – ez a kevésbé jellemző. Az evidenciálisok jelölője lehet nem átvett, de a megfelelő elemek jelentése, funkciója hasonló vagy megegyezik a másik nyelv evidenciális jelölőjének tulajdonságaival (indirekt diffúzió, vagy kategóriák diffúziója – Aikhenvald 2002: 3–7). Amennyiben a jelölő belső innováció eredménye, úgy kialakulása tipikus grammatikalizációs ösvények mentén történik meg.

Összefoglalva:

	+	–
direkt diffúzió	evidenciális jelölő átvétele	evidenciális jelölő eltűnése
indirekt diffúzió	bonyolultabbá válik a rendszer	egyszerűsödik a rendszer

1. táblázat: Jellemző folyamatok – evidencialitás kontaktushelyzetben

A tipológiai ismeretek birtokában megfogalmazható az a munkahipotézis, mely szerint az oroszul jól beszélő nganaszan beszélők beszédében kevesebb evidenciális fordul elő. A rendszer egyszerűsödése feltételezhető.

4.4. Elemzés

A következőkben azt mutatom be, hogyan próbálom meg igazolni, hogy az orosz nyelv hatására a nganaszan nyelvben az evidencialitás használata egyszerűsödik. A módszerem az, hogy a nganaszra jellemző, de az oroszra nem jellemző, elsősorban morfológiai jellemzőket állítok párhuzamba és vizsgálom meg az előfordulásukat. Teszem ezt úgy, hogy mindegyik mellé odaállítok egy olyan jelenséget, amely az orosz alapján és a nganaszan alapján is rendelkezésére áll a beszélőnek, egyfajta alternatívaként. Kiindulópontom a nganaszan reportatív evidenciális és az idéző szerkezet viszonya. Például KECh beszélő szövegeiben (l. 5. pont, illetve részletesen Szeverényi – Sipőcz 2019) előfordul orosz kötőszóval jelzett, személyeltolódással járó idéző szerkezet, ami teljesen idegen a nganaszan szerkezetektől (csak egyenes idézés van, kötőszó nélkül); ezzel párhuzamosan egy másik, kvotatív funkcióval is rendelkező szerkezet, a reportatív evidenciális teljesen hiányzik KECh nyelvi eszköztárából. Vagyis azt feltételezem, hogy az oroszra jellemző szintaktikai szerkezet megjelenése, és az ezzel együtt járó szemantikai-pragmatikai szabályok felülírása (mely szerint referenciális központ igenis mozgatható), azzal a következménnyel is jár, hogy a megnyilatkozási deixis szempontjából merev reportatív (és annak kvotatív használata) eltűnik, vagy legalábbis háttérbe szorul. Ennek igazolására a következőkben még több hasonló szembenállást, paraméterpárt próbáltam meg megállapítani (4.4.1.), és az összekép alapján levonni a következtetéseimet.

4.4.1. Paraméterek

Reportatív evidenciális	Logikailag kiváltható a <i>munu-</i> 'mond' finit igével bevezetett egyenes idéző szerkezettel, amely szerkezetileg megfelel az orosz egyenes idéző szerkezetnek.
Inferentív evidenciális	Logikailag kiváltható episztemikus, evidenciális nganaszan vagy orosz lexémákkal .
Perfektív aorisztosz	A nganaszan egyik sajátossága az aorisztosz, ún. semleges idő. Az ige aspektusa határozza meg az igealak időértékét, melyet koaffixummal jelöltté tesz. Logikailag kiváltható általános múlt idővel .

Mindezeken kívül megpróbáltam számszerűsíteni az orosz hatást, mégpedig meghatározott orosz lexémák vizsgálatával. Olyan elemeket választottam, amelyek nem hordoznak kulturális tartalmat, jellemzően partikulák, határozószók, kötőszók, névmások, és előfordulnak a nganaszan korpuszban: *kogda* 'mikor', *potom* 'aztán', *nu* 'hát, nos', *no* 'de', *ili* 'vagy', *i* 'és', *tak* 'így', *sovsem* 'teljesen', *naverno* 'talán', *čto* 'mi; hogy', *togda* 'akkor', *mozhet, mozhno* 'lehet'.

Csak a mondaton belüli kódváltásoknál vettem figyelembe az előfordulásokat, mint például a következő mondatban az orosz **čto** elem kötőszóként történő megjelenése. A nganaszban nincsen kötőszóval jelölt alárendelő összetett mondat:

- (1) *Miŋ daž'e miŋ d'eru-kə-tu-mu?*
 Mi sőt mi nem.tud-ITER-PRS-1PL.S/O
čto *l'üə?sa-?* *təi-t'ü-?* *sili-ria-?*
 hogy orosz-NOM.PL van-AOR-3PL.S ki-LIM-NOM.PL
 'Nem tudtuk, hogy vannak oroszok, meg mások.'

(KECh_080214_Childhood_nar.005)

Ebben a vizsgálatban ugyanakkor nem vettem figyelembe azokat az előfordulásokat, amelyek mondatok közötti kapcsolatokat jelentettek, például az alábbi szerkezetet (a kövéren szedett mondat orosz nyelvű):

- (2) *T'ür'ma nom'er šest'on s'id'el, t'ür'ma nom'er šest'tani ŋomtüs'üə, taniðə pis'mo tuuʔə. č'to eto, nu vs'o l'i normal'no u n'ego, potom... Nokuraanu n'olhəðurus'üðiʔ ibahu.*

'A hatos számú börtönben ült, a hatos számú, ott ült, onnan jött egy levél. **Mi ez, hát minden rendben van vele, aztán...** (Írták, hogy) hamarosan szabadul.'

(PED_041206_MyFather_nar)

4.4.2. Az adatközlők

Az én anyagomban és Homcsenkova vizsgálatában összesen 16 adatközlő adatai szerepelnek: az enyémben 12, Homcsenkováéban 10. 6 beszélő szerepel mindkét vizsgálatban, összehasonlításra leginkább az ő adataiknál volt lehetőség. A meta-adatokat az alábbi táblázat foglalja össze: a beszélők kódját, születési évszámukat, nemüket és a vizsgálatba bevont mondat számot jelzem. Az jól látható, hogy Homcsenkova valamivel nagyobb korpusszal dolgozott.

beszélő kódja	születési év, nem	mondat szám (Homcsenkova)	mondat szám (Szeverényi)
1. MDN	1923, férfi	1120	143
2. TKF	1923, férfi	1278	135
3. KVB	1938, nő	1375	216
4. JSM	1939, nő	184	633
5. ChND	1946, nő	1200	299
6. KSM	1949, nő	1200	202
7. PED	1939, nő	-	693
8. KECh	?, nő	-	121
9. ChNS	1951, férfi	-	274
10. KES	1940, nő	-	521
11. JMD	?, nő	-	184
12. KTD	1921?, férfi	-	242
13. MVL	1929, nő	431	-
14. THL	1930, férfi	229	-
15. PHL	1935, nő	135	-
16. KID	1966, férfi	710	-

2. táblázat: Adatközlők

4.4.3. Homcsenkova vizsgálata

Saját vizsgálatomat összevetem Homcsenkova kutatási eredményeivel, melyek két helyen olvashatók: egy előadásának vázlatát (Homcsenkova 2018) és egy tanulmány (Homcsenkova 2020) formájában. Az utóbbi részletesebb, elméletileg megalapozottabb, és nagyobb hangsúlyt helyez a govorka szerepének meghatározására.

Homcsenkova vizsgálata fordított irányú az enyémhez képest, ő nganaszan beszélők orosz nyelvű narratív szövegeit elemezte két korpusz anyagában (illetve ezek alkorpuszaiban): az egyik az általam is használt NSLC korpusz (Brykina et al. 2018), a másik pedig a *Jazyki Rossii v kontakte s russkim jazykom* korpusz, amely az Oleszja Hanyina vezette *Dynamics of language contact in the circumpolar region* projekt keretében készül.

A nganaszan beszélők orosz nyelvi tévesztéseit vizsgálva Homcsenkova a következő jelenségekre koncentrált:

- a főnév és az igei inflexió (pl. esetragozás során a nemek figyelmen kívül hagyása, melléknév egyeztetése főnévvel nemben);
- igei deriváció (pl. az orosz igealakok végén a reflexív *-ся* elhagyása);
- előljárószavak elhagyása, prepozíciós kifejezések egyéb sajátosságai (pl. hasonlító szerkezetben az *om* + GEN használata a *чем* + NOM vagy GEN helyett) (a nganaszban a hasonlító szerkezet ablatívuszt tartalmaz);
- az alany non-standard kódolása tagadó egzisztenciális konstrukcióban (a standard oroszban tagadó egzisztenciális szerkezet alanya genitívuszban áll, nganaszan beszélők orosz nyelvű szövegeiben előfordul nominatívuszban is);
- a nemek közötti eltérések (a nganaszban nincsenek nyelvtani nemek).

Homcsenkova célja többek között az volt, hogy 10 adatközlő esetében az orosz nyelvi tévesztésekből következtessen az orosz tudásukra (kövéren szedve azok a beszélők, akiknek a szövegeit én is elemeztem):

- sok tévesztés: **MDN, TKF, MVL**
- (nem) sok: **THL, PHL**
- nem sok: **KVB, JSM**
- szinte nincs tévesztés: **ChND**
- nincs tévesztés: **KSM, KID**

MDN és TKF adatait elemezve arra a következtetésre jutott, hogy az ő tudásuk a govorkára jellemző szerkezeteket, jelenségeket is tükrözi. Erre jó példa, hogy a govorkában – hasonlóan a nganaszánhoz – nincsenek nemek (az oroszban hím-, nő- és semlegesnem van, melyeknek mind a névszó-, mind az igeragozásban fontos a szerepük). A govorkában leginkább a hímnemet használják viszonylag következetesen, ez jól kimutatható az említett két beszélő esetében.

4.5. A govorka lehetséges szerepe

Nnganaszán–orosz kontaktus szempontjából fontos megemlíteni a govorka¹⁰ lehetséges szerepét.¹¹ Govorkának a tajmiri pidzsin orosz nevezik, amit tajmiri (nganaszán, enyec, nyenyec, dolgán, evenki) őslakosok beszéltek a XIX–XX. században (Helimszkij 2000, Stern 2005, 2012, Urmancsijeva 2010, Guszev 2013). Az egyik legnagyobb probléma a dokumentáltság hiánya, ugyanis mire azonosították ezt a nyelvváltozatot, addigra lényegében már el is tűnt. Az utolsó govorka beszélőkkel Urmancsijeva és Stern dolgozott. Lényeges kérdés, hogy az az orosz nyelvi változat, amit az 1990-es években és a 2000-es évek első évtizedében beszéltek a nganaszánok – amikor a terepmunkák jelentős része történt – posztpidzsin kontinuumot alkot, vagy két különböző rendszerként értelmezhető. Ugyanis nehéz különbséget tenni a govorka befolyása és az orosz befolyás között, lévén a govorka orosz alapú pidzsin. Az a tény, hogy kezdetben a nganaszán is hatott a govorkára, még tovább bonyolítja ezt a kérdést (Homcsenkova 2018).

Most csak a govorka néhány, jelen tanulmány szempontjából releváns jellemzőjét említem meg. A govorka szókészlete alapvetően orosz, a hangrendszer pedig az átvevő nyelv sajátosságaival rendelkezik. A morfoszintaxis és szintaxis vegyes képet mutat. Nagy eltérések lehetnek a standard oroszhoz képest, de az igei morfológia egy része is orosz. További tulajdonságokat a 4.2. és a 4.4.2. fejezetben említek, illetve e sorozat első kötetében Várnai és Wagner-Nagy (2010) foglalkozott még tajmiri kontaktusjelenségekkel, kitérve a govorkára is.

A govorka evidencialitásáról Urmancsijeva (2010: 193–194) ír, de azon belül csak az inferenciálist említi. A nganaszán morfológiai inferenciálisnak megfelelő funkciót a govorkában az *(o)казывает* ige fejezi ki, amely az

¹⁰ Orosz kiejtés szerint az átírás govorka is lehetne, de követem a magyar szakirodalmi hagyományokat (pl. Wagner-Nagy 2002, Várnai – Wagner-Nagy 2010), illetve az angol és a német nyelvű szakirodalom is govorkaként említi.

¹¹ Mindkét lektorom megjegyezte, hogy a tanulmányból el kéne hagyni a govorka tárgyalását. Alapvetően egyetértek velük, ugyanakkor korábbi munkáim, előadásaim során szinte mindig felmerült a govorka lehetséges szerepének vizsgálata – Homcsenkova is ezért tárgyalta saját munkájában, ezért megpróbáltam ebben az írásban röviden összefoglalni a legfontosabb információkat.

(о)казывается 'úgy tűnik' reflexív végződés nélküli alakja. További jellemzője, hogy közvetlenül a főige után áll a mondatban:

Govorka:

(3) *Хозяин чум место теперь они ушли, зашли.*
Khozyain chum mesto teper' oni ush-li, zash-li
 gazda sátor hely most ők elmegy-PST.3PL bemegey-
 PST.3PL

Он дожидает-ет оказывает-ет этот парень.
On dozhida-yet okazyva-yet etot paren'.
 ő vár-3SG tűnik-3SG ez.ACC férfi.ACC

Az orosz és magyar fordítás:

(4) *Потом они ушли к чуму хозяина стойбища, зашли к нему.*
 Potom oni ushli k chumu khozyaina stoybishcha, zashli k nemu.
 'Aztán elmentek a gazda sátrához, bementek hozzá.'

Оказывается, он ждал этого парня.
 Okazyvayetsya, on zhdal etogo parnya.
 'Úgy tűnik, hogy már várta ezt a fiatalembert.'

Helimskij (2000: 390) is megjegyzi, hogy noha az orosz ige morfológiájából elég sokat megtartott a govorka, de az is egyértelmű, hogy morfológiai evidenciális nem jelenik meg benne.

A három nyelv evidencialitását tehát röviden a következőképpen lehet összefoglalni:

Nganaszan	grammatikai rendszer (az Aikhenvald-féle rendszerben: B4, vagyis morfológiai eszközzel különbözteti meg az inferenciális, a reportatív és a nem vizuális érzékelésen alapuló információforrást)
Orosz	lexikális/mondatszemantikai kategória (pl. episztemikus-evidenciális lexémák)
Govorka	lexikális: <i>(о)казывает</i> (< or. <i>оказывается</i>) (funkciója szerint inferenciális és miratív)

5. Eredmények

A korpuszadatokat táblázatba rendeztem (lásd lejjebb). A vizsgált szövegek kiválasztásában az arany középutat próbáltam megtalálni: tematikai és műfaji szempontból minél homogénebb legyen, miközben az adatmennyiség is „elfogadható” maradjon. Hogy mennyi az „elfogadható” mennyiség, nagyon nehéz megmondani egy olyan nyelv és korpusz esetében, ahol nagyon behatárolt az elérhető mennyiség, de így is sokszorosa a korpusz előtti időkben használt adatmennyiségnek.

A táblázat adatait a következőképpen kell értelmezni. A viszonyítási pont KECh adatközlő, mégpedig azért, mert ő az egyetlen, akinek a beszédében egyfelől személyeltolódással járó függő idéző szerkezet előfordul, másfelől nem fordul elő reportatív evidenciális, így azt feltételezem, hogy az ő nganaszan tudása mutatja a legerősebb orosz hatást, ezért az ő értékeit vettem alapul. A nganaszban nem fordul elő függő idéző szerkezet, reportatív evidenciális viszont igen, azaz a mástól hallott információ közlésének módja KECh esetében a legkevésbé mutatja a nganaszban nyelv jellemzőit, sokkal inkább az oroszét. Ahhoz, hogy valóban „oroszosabb” a nyelvhasználata, további paramétereket vettem figyelembe, ezeket mutattam be a **4.4.1.** pontban. KECh értékeit sötétszürkével jelöltem. A továbbiakban azokat a cellákat jelöltem hasonló színnel, amelyek KECh adataival párhuzamba állíthatók; fehérén hagytam, amennyiben az KECh adataitól nagy mértékben (az összes adat átlagától) eltér; világosszürkével a határeseteket, azaz az átlaghoz közeli értékeket jelöltem. Az átlag az adott paraméterhez tartozó összes adat átlaga (táblázat utolsó sora).

BESZÉLŐ	Reportatív (arány)	MOND (arány)	Múlt idő (arány)	Perfektív aoristos (arány)	Inferenciá- lisz (arány)	Orosz elemek (arány)	Homcsen- kova 2018 (2020)
KECh	0	7 (17,2)	53 (2,3)	19 (6,4)	4 (30,2)	23 (5,3)	
KSM	1 (202)	10 (20,2)	45 (4,5)	57 (3,5)	6 (33,7)	25 (8,1)	√
ChNS	16 (17)	14 (19,6)	169 (1,6)	52 (5,3)	11 (24,9)	1 (274)	
JMD	4 (46)	27 (6,8)	64 (2,9)	129 (1,4)	5 (36,8)	35 (5,3)	
KTD	7 (34,5)	12 (20,2)	13 (18,6)	36 (6,7)	2 (121)	1 (242)	
JSM	20 (31)	50 (12,7)	30 (21,1)	188 (3,7)	16 (39,6)	12 (52,8)	~
ChND	46 (6,5)	26 (11,5)	92 (3,25)	51 (5,9)	5 (60)	3 (100)	~ (SR)
TKF	19 (7,1)	9 (15)	27 (5)	24 (5,6)	3 (45)	2 (67,5)	√ (GOV)
KES	111 (4,7)	95 (5,5)	99 (5,26)	223 (2,3)	14 (37,2)	3 (173,7)	
KVB	71 (3)	18 (12)	15 (14,4)	62 (3,5)	1 (216)	1 (216)	~ (SR)
PED	85 (8,1)	75 (9,2)	110 (6,3)	285 (2,4)	13 (55,3)	11 (63,5)	
MDN	46 (3,1)	10 (14,3)	12 (11,92)	55 (2,6)	2 (71,5)	1 (143)	√ (GOV)
Összesen	426 (8,6)	353 (10,4)	729 (5)	1181 (3,1)	82 (44,7)	117 (31,3)	

 3. táblázat: Eredmények¹²

¹² Az egyes oszlopok: beszélő = az adatközlő nevének kódja. Reportatív = reportatív előfordulásának aránya az adott beszélő vizsgált szövegeiben, zárójelben az összes előfordulás száma. MOND = 'mond' jelentésű állítmányt tartalmazó idéző szerkezet. Múlt idő = általános múlt idejű állítmány. Perfektív aoristos = perfektív aorisztosban álló állítmány. Inferenciális = inferenciális evidenciális. Orosz elemek = a 4.2-ben említett orosz elemek előfordulása. Homcsenkova = Homcsenkova ered-

A reportatív evidenciális előfordulása alapján osztottam két csoportba a beszélőket, e szerint KECh és még öt beszélő élesen elkülönül a másik hat beszélőtől (a táblázat alsó fele). A fő kérdés, hogy a többi paraméter adata követi-e ezt a megoszlást, vagy nem rajzolódik ki semmiféle megfelelés. A kép vegyes.

KECh, KSM és ChNS mutatnak erősebb párhuzamot az egyik oldalon, ennek ellentéte KVB, PED és MDN. ChND, TKF és KES értékei *inkább jó*¹³ nganaszan tudást tükröznek, JMD, KTD és JSM pedig inkább az első csoporthoz áll közelebb.

Az első oszlop KSM, ChND, KES színezett cellája azt jelzi, hogy velük személyesen is dolgoztam 2008-ban, vettem fel tőlük szöveget, interjúztam velük, külön-külön is több órát. Az akkori benyomásaim, tapasztalatom megerősítik a táblázatban elfoglalt helyüket: KSM nehezen alkotott nganaszan nyelvű szöveget, szabad beszéd során gyakran váltott át orosz nyelvre. ChND és KES ellenben a nganaszan nyelv kiváló beszélői, ugyanakkor természetesen az orosz nyelvet is kiválóan beszélik, és ez megfelel annak, hogy ők a govorkát nem beszélik. Ez, ha nem is tisztán, de jól kiolvasható a táblázatból is.

Az utolsó oszlopban jelöltem azt, hogy a Homcsenkova által is vizsgált hat beszélő esetében van-e megfelelés a két vizsgálat között. KSM esetében ugyanarra az eredményre jutottunk. Ugyanez igaz MDN, TKF esetében is. KVB és ChND esetében a ~ jel azt jelenti, hogy vegyes a kép, a két szélső csoport között találjuk őket – ezeket a beszélőket Homcsenkova is átmeneti kategóriába sorolta.

A nyelvi kategóriákat összevetve a következő megfeleléseket állapíthatjuk meg. Noha tiszta megfelelések, kollokációk nem, de tendenciaszerű összefüggések kirajzolódnak. Ezek a következők:

ményeivel való összehasonlítás azon beszélők esetében, akik mindkét vizsgálatban szerepeltek. A jelek jelentése: \surd = a két vizsgálat azonos eredményre jutott, \sim = a két vizsgálat hasonló, de nem egyértelműen egy irányba mutató eredményt hozott. SR = standard orosz. GOV = govorka.

¹³ Nehéz a jelenlegi adatok alapján ezt pontosabb és szakszerűbb terminussal megnevezni: az „inkább jó nganaszan tudás”-on azt értem, hogy korpuszadataik alapján a 12 vizsgált beszélő nganaszan nyelvhasználatában az orosz hatás kevésbé mutatható ki, és ez párhuzamba állítható az orosz nyelvtudásuk megítélésével.

- Kevesebb reportatív evidenciális előfordulás – több egyenes idéző szerkezet.
- Kevesebb reportatív evidenciális – több orosz lexikális elem.
- Reportatív és inferenciális evidenciális hasonló aránya. Ami ebben az esetben meglepő, és további magyarázatot igényel a későbbiekben, hogy ez az arány fordított: ahol kevesebb reportatívot találunk, ott több inferenciális. Ez a 12 adatközlő közül 11 esetében megfogalmazható.

Mindezek alapján az a hipotézisem, hogy a reportatív evidenciális használatának visszaszorulásában az orosz nyelv hatása szerepet játszik.

Nem egyértelmű megfeleléseket találunk az alábbi paraméterek között:

- Magasabb arányú múlt idő – alacsonyabb arányú perfektív aorisztosz előfordulás. Ennek oka nem világos, további, első-sorban textológiai vizsgálatot igényel a kérdés. Ebben az első lépések már megtörténtek (Szeverényi 2021).
- Inferentív evidenciális és orosz elemek aránya.

6. Összefoglalás

Dolgozatomban nganaszan–orosz kontaktusjelenségeket vizsgáltam, egyfelől egy saját elemzést elvégezve, másfelől Homcsenkova kutatási eredményeit felhasználva. A két vizsgálat eredményei nem teljesen tiszta, de tendenciaszerű megfelelést mutatnak, egymással összhangban vannak. Az elsődleges cél az evidenciális használatának bemutatása, melyről a következőket tudom megállapítani:

	govorka	oroszul jól / nganaszanul kevésbé jól beszélő nganaszan	oroszul kevésbé / nganaszanul jól beszélő nganaszan
inferenciális	<i>(o)казывает</i>	Morfológiai evidenciális (alacsonyabb arány?)	Morfológiai evidenciális (magasabb arány?)
reportatív	?	Evidenciális kevésbé jellemző. Egyenes idéző szerkezet jellemző. Függő idéző szerkezet megjelenése.	Reportatív evidenciális használata kvotatív funkcióban is, valamint egyenes idéző szerkezet.
auditív ¹⁴	?	Forrás megjelölése tagmondattal (érzékelésige).	Evidenciális, érzékelésige.

4. táblázat: Evidencialitás a govorkában és a nganaszanban

Az inferenciális evidenciális a govorkából hiányzik, az inferenciális tartalmat az *(o)казывает* szó fejezheti ki, vagyis a govorkát beszélők ezt érezték a leginkább ekvivalensnek a nganaszan inferenciálissal. Logikus feltevésnek tűnt, hogy a govorkát nem beszélők, de oroszul jól / nganaszanul kevésbé jól beszélők esetleg ezt az orosz (eredetű) elemet fogják használni, ám a korpusz adatai szerint ez nem így van, ugyanis a teljes nganaszan korpuszban nincs egy példa sem az *(o)казывает* (vagy e szó más alakjának) használatára. Az evidenciális használata inkább eltűnik, mintsem orosz eredetű elemekkel „kiváltanák” a beszélők. (A nganaszanban az evidenciálisoknak minden bizonnyal nincs episztemikus kiterjesztése, szemben az orosz és a nganaszan episztemikus határozószókkal.)

Itt még két kérdést kell tisztázni: az erősebb orosz nyelvi tudás kiválthatja-e (1) a morfológiai evidenciális elhagyását és/vagy (2) a nganaszan episztemikus/evidenciális lexémák használatát. A korpuszadatok azonban nem segítenek ennek eldöntésében. Szintén logikus, de nem igazolható feltételezés lehet, hogy ha az inferenciális evidenciális használata visszaszorul, akkor azt nganaszan episztemikus határozószók is pótolhatják. Ugyanakkor az inferenciális használata és az episztemikus lexémák használata között nem látszik összefüggés.

¹⁴ Az auditív evidenciálislist azért hagytam ki a korpuszvizsgálatból, mert az inferenciális és a reportatív evidenciálisokhoz képest ritkábban használt morféma, jelen kutatáshoz használt alkorpuszban pedig alig van rá példa.

A nganaszban megjelenő orosz modális lexémák, mint pl. *naverno*, *mozhno* stb. orosz elemek külön-külön statisztikailag elhanyagolhatók a korpuszban, és nem látszik, hogy összefüggés lenne e szavak használata és az evidenciális használata között. Alternatív feltételezés az lehetne, hogy ha az orosz hatására szorulna vissza a nganaszban evidenciálisok használata, akkor az történhet a nganaszban episztenciális lexémák „terhére” (ezekről l. Szeverényi 2016), vagyis indirekt módon megtörténhetne az episztemikus elemek használata evidenciális funkcióban; statisztikailag azonban ezt nem lehet kimutatni a korpuszban, kvalitatív vizsgálatra pedig nincs lehetőség a bevezetőben említett okok miatt. Az bizonyosnak tűnik, hogy a mai orosz–nganaszban kétnyelvűség nem a govorka sajátosságait mutatja az evidenciális esetében, hanem az inkább a mai oroszból vezethető le.

Rövidítések

ACC	tárgyeset
AOR	aorisztosz
GEN	genitívusz
GOV	govorka
ITER	iteratív képző
LIM	korlátozó képző
NOM	alanyeset
PL	többes szám
PST	múlt idő
SG	egyes szám
SR	standard orosz

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2002. *Language contact in Amazonia*. Oxford University Press. New York.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018. Evidentiality and language contact. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 148–72.
- Brugman, Claudia M.–Macaulay, Monica 2015. Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19/2: 201–37.
- Brykina, Maria–Valentin Gusev–Sándor Szeverényi–Beáta Wagner-Nagy 2018. *Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC)*. Archived in Hamburger

- Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. Publication date 2018-06-12.
<http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>.
- Guszev 2013 = Гусев, В. Ю. 2013. История говорки (русского таймырского пиджина) по лингвистическим данным. *Русский язык в научном освещении* 1(25): 135–57.
- Helimskij 2000 = Хелимский, Евгений Арнольдович 2000. «Говорка» – таймырский пиджин на русской основе. In: Хелимский, Е. А. (szerk.): *Компаративистика, уралистика. Лекции и статьи. Языки русской культуры*. Москва. 378–95.
- Homcsenkova 2018 = Khomchenkova, Irina 2018. *Interference in the Russian speech of the Nganasans*. 26 October 2018.
https://sisu.ut.ee/sites/default/files/samoyedology2018/files/khomchenkov_a_nganrusinterference.pdf (utolsó megtekintés: 2021. november 6.)
- Homcsenkova 2020 = Khomchenkova, Irina 2020. Contact-induced features in the Russian speech of Nganasans. *ESUKA – JEFUL* 11–2: 13–37. DOI: doi.org/10.12697/jeful.2020.11.2.01
- Kugler Nóra 2017. Az evidencialitás és a modalitás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 464–94.
- Peterson, Tyler–Rose-Marie Déchaine–Uli Sauerland 2010. Introduction. In: Peterson, Tyler–Uli Sauerland (szerk.): *Evidence from Evidentials*. The University of British Columbia Working Papers in Linguistics. The University of British Columbia. 1–8.
- Stern, Dieter 2005. Taimyr Pidgin Russian (Govorka). *Russian Linguistics* 29/3: 289–318. <https://doi.org/10.1007/s11185-005-8376-3>
- Stern, Dieter 2012. *Tajmyr-Pidgin-Russisch. Kolonialer Sprachkontakt in Nordsibirien*. (Studies on Language and Culture in Central and Eastern Europe, 19.) Verlag Otto Sagner. München.
- Szeverényi Sándor 2016. Egy nganaszan episztenciális finit ige lexikalizációja. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 303–17.
- Szeverényi, Sándor 2021. Tense in Nganasan narratives. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 45: 111–35.
- Szeverényi, Sándor (megjelenés előtt/2022). Evidentiality and reported speech under contact: Devices of cohesion in Nganasan personal narratives. In: Ragagnin, Elisabetta–Bayarma Khabtagaeva (szerk.): *Endangered languages in Northern Asia*. A vol. of the series *Languages of Asia*. Brill.
- Szeverényi Sándor–Sipőcz Katalin 2019. Szibériai uráli nyelvek idéző szerkezetek. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet*

- és kontaktológia 4.* PPKE BTK, Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 127–46.
- Szeverényi, Sándor–Wagner-Nagy, Beáta 2012. Visiting the Nganasans in Ust'-Avam. In: Riho, Grünthal–Magdolna Kovács (szerk.): *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities*. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki. 385–404.
- Tsitsipis, Lucas D. 1998. *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanítika (Albanian) and Greek in Contact*. Clarendon Press. Oxford.
- Urmancsijeva 2010 = Урманчиева, Анна Ю. 2010. Говорка: пример структурно смешанного языка. In: *Инструментарий лингвистики: Sociolinguistic Approaches to Non-Standard Russian*. Slavica Helsingiensia 40. Helsinki. 179–98.
- Várnai Zsuzsa–Wagner-Nagy Beáta 2010. Kontaktusjelenségek a Tajmir-félszigeten. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 169–85.
- Verhees, Samira 2019. Defining evidentiality. *Voprosy Jazykoznanija* 6: 113–33. DOI: 10.31857/S0373658X0007549-2
- Wagner-Nagy Beáta (szerk.) 2002. *Chrestomathia Nganasanica*. Studia uraloaltaica Supplementum 10. MTA Nyelvtudományi Intézet – Szegedi Tudományegyetem. Budapest–Szeged.
- Wagner-Nagy, Beáta 2019. *A grammar of Nganasan*. Brill. Leiden.
- Wagner-Nagy, Beáta–Sándor Szeverényi–Valentin Gusev 2018. User's Guide to Nganasan Spoken Language Corpus. *Working Papers in Corpus Linguistics and Digital Technologies: Analyses and Methodology* 1. DOI: <https://doi.org/10.14232/wpcl.2018.1>

Szeverényi Sándor

Szegedi Tudományegyetem

szevers@hung.u-szeged.hu

A permi és a török nyelvek evidencialitásának eredetéről

Szabó Ditta

1. Bevezetés

Tanulmányomban az evidencialitás eredetét vizsgálom a permi nyelvekben, párhuzamba állítva és összehasonlítva őket a török nyelvek evidenciális rendszereivel szinkrón és diakrón szempontból egyaránt. Ezekben a nyelvekben bár mind grammatikai, mind pedig lexikai evidenciálisok is ismeretesek, ez a dolgozat csak a grammatikai evidenciális jelölőkre és szemantikai tartalmukra koncentrálna.

A széles körben elterjedt nézet szerint a permi nyelvekben lévő evidencialitás mint nyelvi funkció az areálishan közel elhelyezkedő török nyelveknek köszönhetően jelent meg az udmurtban és a komi nyelvekben (vö. Aikhenvald 2004, Bereczki 2003, Skribnik – Kehayov 2018). Egy másik elmélet viszont amellet érvel, hogy a permi evidencialitás belső nyelvi fejlődés eredményeként jött létre, és a török nyelvek földrajzi közelsége csak közrejátszott a funkció megmaradásában és megerősödésében (vö. Honti 2001, Szerebrennyikov 1963). A dolgozat ezt a problémát járja körbe, miközben a következő kérdésekre igyekszik választ adni:

- 1) Milyen morfológiai különbségek (és hasonlóságok) figyelhetők meg a mai törökségi és a permi evidenciális rendszerek között?
- 2) Milyen funkciókat látnak el az egyes evidenciális jelölők? Van-e különbség közöttük?
- 3) Milyen morfológiai és szemantikai eredet tulajdonítható a szóban forgó evidenciális jelölőknek?
- 4) Az esetleges különbségek és egyezőségek hozzájárulhatnak-e a permi evidencialitás eredetének tisztázásában?

2. A vizsgált nyelvek

A permi nyelvek az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartoznak. Permi nyelvek alatt az udmurtot, a komi-zürjént és a komi-permjákat értjük.¹ A permi nyelvek beszélőinek lakóhelye az Uráltól nyugatra esik. A Komi Köztársaság Magyarországhoz képest négyszer nagyobb területen helyezkedik el, míg az Udmurt Köztársaság egy Észtország méretű areát foglal el, a valahai Permjak Autonóm Körzet pedig, ahol máig a komi-permjákat találjuk, majdnem kétszerese hazánknak. A (mindent egybevetve) hatalmas terület ellenére mindhárom nyelv csekély számú anyanyelvi beszélővel rendelkezik. Ez a 2010-es népszámlálás adatai szerint az udmurtoknál 342 ezer fő, a zürjént 135 ezren beszélik anyanyelvükként, míg a permjak esetében ez a szám már csak 63 ezer (Rosstat 2010). Az udmurtnak, a komi-zürjénnek és a komi-permjáknak is saját irodalmi nyelve van (Csúcs 1990, Rédei 1978).

A másik csoportot a tanulmányban a törökségi nyelvek képezik. Bár a nyelvcsalád számos taggal rendelkezik, ezúttal csak a permi nyelvek szempontjából relevánsakat vizsgálom, nevezetesen a baskírt, a tatárt és a csuvast, melyek földrajzilag közeli szomszédságban vannak a permi nyelvekkel. A dolgozatban török nyelvi adatok is helyet kaptak, mivel a török nyelvekben a történetileg legkorábbra tehető indirekt evidenciális jelölő máig megtalálható a törökországi török nyelvben. A nyelvcsalád egy Kelet-Európától Szibériáig és Nyugat-Kínáig terjedő területen helyezkedik el, összesen nagyjából 180 millió anyanyelvi beszélővel, de ennek mintegy 40%-a a törökországi török nyelvet beszéli anyanyelvként (Johanson 2018: 510; Göksel – Kerslake 2005: viii).

A törökségi nyelvek vizsgálata kontaktusnyelvészeti szempontból fontos a permi nyelvek tanulmányozásánál, hiszen a baskír, a tatár, a csuvas, és az udmurt a Volga-Káma nyelvi area központjában helyezkednek el, míg a komi nyelvek a terület periferiáján (Helimski 2003: 159–160). A vizsgált nyelvek közül areális szempontból a török képez kivételt, mely nem a Volga-Káma vidékhez tartozik, viszont evidenciális rendszere történeti relevanciával rendelkezik a dolgozat témájában.

¹ A kérdés, hogy a komi-permják vajon ténylegesen önálló nyelv-e vagy a komi nyelv egyik nyelvjárása, a mai napig vita tárgyát képezi. A hazai szakirodalom jelentős hányada a komi nyelv változatainak tekinti a zürjént, a permjakot és a jazvai komit is. Ezzel szemben orosz nyelvterületen önálló nyelvként tekintenek a komi-permjákra. A komi-permják és a komi-zürjén önálló nyelvként való megkülönböztetése olyan okokra vezethető vissza, mint földrajzi elkülönülésük, a két irodalmi nyelv létrehozása, és az ezen okokból eredő, a népszámlálás során alkalmazott etnikai megkülönböztetés (Hajdú – Domokos 1978: 186; Rédei 1978: 37; Riese 1998: 250–51).

3. Az evidencialitás fogalma

Az evidencialitás fogalma szigorúan véve azt takarja, hogy egy megnyilatkozás során a bennfoglalt információ forrása, eredete és bizonyos esetekben annak típusa valamely nyelvi eszköz segítségével kifejezésre kerül. A terminus azonban további kapcsolódó nyelvi jelenségre (például következtetés, okfejtés, mirativitás kifejezése stb.) is alkalmazható és egyes esetekben alkalmazandó, így valójában egy olyan gyűjtőfogalommal állunk szemben, melynek pontos határait, szemantikai és funkcionális hatókörét még nem sikerült kijelölnie a nyelvészeknek. Ennek oka többek között, hogy a világ legnagyobb és legjobban ismert nyelvei nem is rendelkeznek grammatikalizálódott evidenciális jelölőkkel, így nincs még megfelelő mennyiségű anyagunk megfelelő számú és típusú nyelvből ahhoz, hogy az *evidencialitást* mint nyelvészeti fogalmat pontosan definiálhassuk (Lazard 2001: 366).

Az evidencialitás mint nyelvészeti fogalom csak az elmúlt 20–30 évben terjedt el a szakirodalomban (Verhees 2019: 115). A fogalom által takart jelenségről azt megelőzően is vannak már adataink, ám számos más terminussal illeték: auditív (Kozmács 2007), reportatív funkció (Figueras Bates – Cabedo Nebot 2018), nem-szemtanúsági igeidő (Skribnik – Kehayov 2018), nem-szemtanúsági mód (Winkler 2001). A terminológiai sokszínűség mellett jól látható, hogy a jelenség nyelvtani besorolásában sincs egységesség: funkció-e, mód, igeidő vagy esetleg a modalitás részét képezi. Az *evidencialitás* fogalom megszületése a szemantikai-funkcionális kérdésekre nem tudott választ adni, csupán összegyűjtötte az ezen a (még) labilis talajon mozgó nyelvi jelenségek összességét.

Formai megjelenésében meg kell különböztetnünk a grammatikai és a lexikai evidencialitást egymástól. Grammatikai evidenciálisoknak nevezzük azokat az elemeket, melyek affixumok, segédigék vagy partikulák formájában fejezik ki az információ forrását a mondatban (de Haan 2013) (1)–(2). Amennyiben a nyelv nem rendelkezik ilyennel, akkor lexikai jelölőket fog használni annak kifejezésére, hogy a beszélő által birtokolt tudásanyag honnan származik (3)–(4). A kétfajta kódolás nem zárja ki egymást, és minden grammatikai evidencialitással bíró nyelv képes lexikai elemeket is használni ugyanarra a célra (de nem feltétlenül egyidőben), ugyanakkor ez az állítás fordítva már nem igaz: nem minden lexikai információforrás-jelölést alkalmazó nyelv rendelkezik grammatikai evidencialitással is.

(1) török

Ahmet gel-miş.

Ahmet jön-PST2

'Ahmet, úgy látszik, megjött.'

(de Haan 2013)

(2) kalmük

Vaxtjor yum üz-ž uga.

őr dolog lát-PST2.3SG NEG

'Az őr azt állítja, hogy nem látott semmit.' (Kontextus: egy rendőrségi riport a tolvajról.)

(Brosig – Skribnik 2018: 566)

(3) magyar

Éjjel állítólag egy egerészölyv szállt be a templom ablakán.(4) angol²*That is where he allegedly kill-ed his wife.*

az EX hol ő állítólag megöl-PST 3SG.GEN feleség

'Állítólag ott ölte meg a feleségét.'

(Cambridge Dictionary)

Az evidencialitás definiálásában és a fogalom hatóköri meghatározásában az is problémát okoz, hogy miként tekintünk erre a nyelvi jelenségre. Az evidencialitást két aspektusból is megközelíthetjük: vagy szemantikai tartalomként vizsgáljuk vagy pedig grammatikai kategóriaként. Szemantikai-funkcionális szempontból való vizsgálata főleg az európai nyelvek kutatóira jellemző, ezek a vizsgálatok nem terjednek ki grammatikai kategóriaként való elemzésére (Verhees 2019: 116). A grammatikai vonal legismertebb képviselője Alexandra Y. Aikhenvald, aki szerint csak akkor beszélhetünk evidencialitásról, ha az információ forrása grammatikailag jelölt (Aikhenvald 2004: 17). A grammatikai megközelítéssel ellentétben a szemantikai-funkcionális megközelítés szerint az evidencialitás funkcionális tartománya, azaz a beszélő által birtokolt információ bármilyen nyelvi eszközzel való kifejezése minden nyelv alapvető tulajdonsága, s így egyben nyelvi univerzálé is. Ha a funkcionális megközelítést fogadjuk el a grammati-

² Az angolban a *must* modális segédigével képzett mondatoknak lehet evidenciális olvasatuk, mely inferencialitást, vagyis közvetkeztetést, okfejtést fejez ki. Ezáltal jogosan gondolhatnánk, hogy az angolban is van grammatikai evidencialitás, de hagyományosan az angolt nem tekintjük grammatikai evidencialitással rendelkező nyelvnek.

kaival szemben, olyan nyelvekben is beszélhetünk evidencialitásról, ahol használata nem grammatikai eszközzel történik és/vagy opcionális³ (Cornillie 2009: 45–46; Lazard 2001: 366).

Aikhenvald (2018) a grammatikai evidencialitáson belül megkülönböztet evidenciális rendszereket és evidenciális stratégiákat. Evidenciális rendszerekkel olyan nyelvekben találkozhatunk, ahol az információ forrásának jelölésére egy konkrét morféma létezik, s egyetlen funkciója a forrás (és egyes nyelvekben a forrás típusának) jelölése (Aikhenvald 2018: 1–31). A murui (witoto > minica-murai) nyelvben a =*ta* klitikum fejezi ki a nem-elsőkézből származó információt anélkül, hogy specifikálná az adat pontos forrását (5).

(5) murui

Ñaiño *fī-ka=ta.*
rövid.CL:DIR.F lop-PASS=RPT

'(Azt mondják) ellopta.'

(Wojtylak 2018: 395)

Más esetekben az evidencialitás megjelenhet fúzióban más nyelvtani kategóriákkal ugyanazon a grammatikai formán, ezt hívjuk evidenciális stratégiának (Aikhenvald 2018: 8–9). A nyelvtani formák közül a leggyakrabban az igeidő, a mód, modális kategóriák, illetve a szám–személy áll fúzióban az evidencialitással. Ezt láthatjuk például az archi (nakh-dagesztáni > dagesztáni > lezg) nyelvben is, ahol a perfektív konverbum jelölő *-li* fejezi ki az indirekt evidencialitást is (6).

(6) archi

Ju-w lo *t'al uw-li* *jamu bošor-mi*
ez-I legény(I) küld csinál.I.PERF-INDIR az férfi-ERG
w-irχ^wmu-s *os* *biq^w-ma-ši.*

I-munka-INF egy hely-INE-LAT

'A férfi elküldte a fiút egy helyre dolgozni.'

(Forker 2018: 504)

Hagyományosan megkülönböztethetünk közvetett és közvetlen, vagy más szóval direkt és indirekt evidencialitást. Direkt evidencialitásról akkor beszélhetünk, ha a beszélő által birtokolt információ közvetlen módon jutott el magához a beszélőhöz, s ez történhet látás, hallás, szaglás, tapintás útján is. Az indirekt evidencialitás pedig azt jelenti, hogy a beszélőnek csak közvetett információ áll birtokában

³ A grammatikai evidencialitás megléte egy nyelvben nem jelenti egyszersmind, hogy használata kötelező is.

egy adott dolgról, csak másod- vagy harmadkézből, következtetés vagy okfejtés következtében jutott az információhoz (Cornillie 2009: 45–46).

Számos evidenciátípus létezik a közvetett és közvetlen kategóriákon belül, ezeket evidenciális értékeknek is nevezhetjük. Ezek az értékek kategóriarendszerekbe rendezhetők, és több tipológiai felosztásuk is született már az elmúlt években (vö. Aikhenvald 2003, Kugler 2015, Plungian 2001). Aikhenvald (2003) felosztásában például a nyelvekben megkülönböztetésre kerülő különböző evidenciális elemek száma adja a kiindulási pontot. Egy kételemű rendszerben két evidenciális érték kerül megkülönböztetésre grammatikai eszközök segítségével, s ezek nem rendelkeznek annyira specifikus jelentéssel, mint például egy ötelemű rendszer. A kételemű rendszerek gyakran különböztetnek meg első és nem-első-kézből származó információforrást, míg egy ötelemű rendszerben önálló morféma fejezi ki a szemtanúsági és a nem-szemtanúsági evidenciát, az inferencialitást (eredményen alapuló következtetést vagy okfejtést, feltevést), és a reportatív evidenciát, mely az értesülésből származó információt kódolja (Aikhenvald 2003: 1).

4. A grammatikai evidenciálisok eredete

Tipológiailag az evidencialitás eredetére vonatkozóan a nyelveket két csoportba oszthatjuk. Az első csoport olyan nyelvekből áll, melyekben belső nyelvi fejlődés útján alakult ki az evidencialitás, a másik csoport pedig azon nyelveket tartalmazza, melyekben az evidenciális funkció létrejöttét areális hatás eredményének véljük (Aikhenvald 2004: 271; Friedman 2018: 124–25). Röviden nézzük meg, milyen nyelvi folyamatok zajlódhatnak le az előbb említett esetekben.

Belső fejlődésből képződő evidenciális funkció gyakran grammatikalizáció eredménye, melyhez perfekt jelentésárnyalatot hordozó igék tipikusan alapul szolgálhatnak. Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) egy 57 nyelvből álló mintában vizsgálta az igéhez kapcsolódó grammatikai elemek diakrón útját, s a vizsgált elemek között az evidencialitás is képviseltette magát. Kutatásuk során arra az eredményre jutottak, hogy funkcionális szempontból egy rezultatív jelentésű elem könnyen fejlődhet indirekt evidenciálissá, és hasonló a helyzet az úgynevezett anteriorokkal⁴ is. A két funkció között diakrón összefüggés figyelhető meg: a rezultatív funkció teszi lehetővé az anteriorként való használatot, melyből aztán kifejlődhet az evidenciális jelentés, de ennek előfeltétele, hogy a rezultatívak egy statív szemantikájú elemből fejlődjenek ki. Az ilyen típusú fejlődéseket

⁴ Bybee – Perkins – Pagliuca (1994: 318) a perfekt megfelelőjeként használja az *anterior* kifejezést annak érdekében, hogy egyértelmű különbséget tegyen a perfektív aspektus és a perfekt jelentése között. Az *anterior* a szerzők művében olyan, a referenciaidőre már befejezett cselekvést, történést jelöl, melynek a jelenben van relevanciája.

tekintve ez tűnik a legáltalánosabb irányynak. Sokkal kevésbé tűnik elterjedtnek az az eset, ahol az anteriorok múlt idővé és perfektívvé fejlődnek (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 95–7). Lexikális szempontból gyakran találkozunk azzal, hogy az evidencialitáshoz beszédigék vagy érzékeléssel kapcsolatos igék adják az alapot. Ritkább, ha más szemantikai csoportból származó ige grammatikalizálódik evidenciálissá. Ezen kívül adatolhatók olyan evidenciális rendszerek, ahol deiktikus vagy lokatív jelölők szolgáltak forrásul, valamint particípiumok szintén gyakori résztvevői az ilyen grammatikalizációs folyamatoknak (vö. Aikhenvald 2004; Bybee – Perkins – Pagliuca 1994).

Az evidenciálisok belső nyelvi fejlődésén belül egy külön csoportot képeznek azok az esetek, ahol kulturális tényezők befolyásolják ezt a folyamatot. Bernárdez (2017) szerint összetettebb evidenciális rendszer nagyobb valószínűséggel alakul ki olyan közösségek nyelvében, ahol a beszélők száma alacsony, a közösség a világtól elszigetelten él és tagjai jól ismerik egymást. Szeverényi (2020) ezt az elméletet a szamojéd nyelvek tekintetében vizsgálta, ahol szintén kis létszámú beszélőközösségek találhatók, melyek számos esetben távol élnek a világ más népeitől. Számos példa támasztja alá az elméletet, mely szerint komplex evidenciális rendszerek kis méretű beszélőközösségek körében alakulnak ki, erre példa a kecsua vagy az izlandi is. Ugyanakkor több ellenpélda is akad. Ha megvizsgáljuk az afrikai földrész nyelveit, azt láthatjuk, hogy többségük egyáltalán nem rendelkezik grammatikai evidenciális jelölökkel, beszélőik mégis kisebb közösségekben, törzsekben élnek, s mindezt gyakran teljesen elszigetelődve másoktól (Szeverényi 2020: 285–8).

Különböző nyelvcsaládba tartozó nyelvek tartós egymás mellett élése gyakran vezet változásokhoz mindkét oldalon, mely a nyelv bármely szintjén jelentkezhet.⁵ Az areális közelségnek köszönhetően végbemenő változások hasonlóságokat eredményeznek a nyelvekben, s így azok tipológiailag is közelednek egymáshoz. Ezt a jelenséget *Spachbund*nak, vagy nyelvszövetségnek hívjuk (Bereczki 2003: 34). Az evidencialitás a nyelvi kölcsönzések szempontjából egy attraktív, vagyis meglehetősen vonzó elem (Csató 2019: 36), így gyakran vállal szerepet a földrajzi kapcsolatok során kialakuló változásokban. Az ennek következtében kialakuló evidenciális rendszerek tipikus jelenségek több nyelvi areában is, például a Balkánon, az indiai szubkontinensen vagy Északkelet-Ázsiában (Aikhenvald 2004: 289). Nyelvi kontaktus hatására evidenciális rendszerek nemcsak létrejönni, de eltűnni is képesek, valamint már meglévő evidenciális rendszerek lényegesen átalakulhatnak (Aikhenvald 2004: 196).

⁵ A nyelvi kontaktusok a szókincset érintik a legnagyobb mértékben.

Két nyelv közti areális kontaktus esetén nem pontosan megegyező elemeket találunk, sokkal inkább egy nyelvtani kategória megléte árulkodik a földrajzi kapcsolatról. Az areális hatás következtében létrejött evidenciálisok esetében sem arról van szó, hogy az átvevő nyelv egy az egyben magába fogadja az átadó nyelv evidenciálisát az ellátott funkciókkal és a meglévő alakkal együtt. Ilyenkor az úgynevezett kódmásolás folyamata zajlik le. A Lars Johanson által megalkotott, és a török nyelvészetben általánosan használt *Kódmásolási Modell*ben (Johanson 1999: 88) a *kód* kifejezés mindenféle nyelvi változatra vonatkozik, míg a *másolás* egy olyan folyamatot takar, ahol valami új jön létre, hiszen a másolat sohasem lehet azonos az eredetivel. Ennek oka, hogy a másolt elem illeszkedik az átvevő nyelvhez. A másolás több szinten, és azon belül is többféle fokozaton végbemehet, legyen szó akár fonetikai, morfológiai, szemantikai jellemzőkről (vö. Csató 2019; Thomason – Kaufman 1988).

5. A permi nyelvek evidenciális rendszerei a szakirodalomban

A permi nyelvekben van lexikai és grammatikai evidencialitás is, de ez esetben csak a grammatikai evidencialitást tárgyalom. Az aikhenvaldi osztályozás szerint (vö. Aikhenvald 2004: 29; 2018: 17–8) mind az udmurtban, mind pedig a komi nyelvekben egy kételemű evidenciális rendszer található, ahol morfológiailag az indirekt evidencialitás áll szemben minden mással. Aikhenvald definíciója alapján a permi nyelvekben evidenciális stratégia van, ahol az evidenciális jelentést tartalom fuzionált az igeidővel; a marker ezen kívül megjelenhet perfektumi, rezultatív és miratív szerepben is. Ebben a fejezetben a permi evidenciális rendszereket mutatom be morfológiai és szemantikai szempontból.

5.1. A permi evidenciálisok jellemzése

A permi nyelvekben, ahogy azt fentebb említettem, a grammatikai evidencialitás fuzionált az igeidővel, azon belül is a múlt időn jelölendő (Aikhenvald 2004: 156; Bartens 2000; Ponomareva 2010: 107, 154–5). A funkció kifejezhető egyrészt szintetikus igei alakokkal, másrészt analitikus konstrukciókkal. Két szintetikus múlt idő ismeretes ezekben a nyelvekben: az úgynevezett első és második múlt idő. A beszédhelyzetben a két múlt idő közötti használati különbség nem temporális jellemzőikén múlik, azaz a szintetikus múlt idők között nincs időbeli távolság. A választást sokkal inkább az evidenciális jelentést tartalom megléte befolyásolja, ugyanakkor valódi evidenciális szembenállás sincs a két múlt idő között (vö. Kubitsch 2019, 2021; Siegl 2004; Szabó 2022). A két múlt idő közötti szemantikai-funkcionális különbségeket a (7)–(8)-as példák szemléltetik az udmurtban, és a (9)–(10)-es példák a komi nyelvekben.

A (7)-es példamondatban az ige első múlt időben áll, mely egyaránt jelentheti, hogy a beszélő (a mondat közlője) szemtanúja lehetett Kolja megérkezésének, de azt is, hogy nem látta ezt az eseményt. Az első múlt idő tehát használható direkt és indirekt evidencialitás esetén is.

(7) udmurt

Kolja tolon lykt-i-z.

Kolja tegnap jön-PST-3SG

'Kolja tegnap megérkezett.'

(Siegl 2004: 29)

A (8)-as példamondatban az ige már második múlt időben áll, így a hallgató biztos lehet benne, hogy a beszélő nem volt tanúja Kolja megérkezésének. Ez a forma az evidencialitás tekintetében kizárólag indirekt információforrás esetén használatos.⁶

(8) udmurt

Kolja tolon lykt-em.

Kolja tegnap jön-PST2.3SG

'(Úgy látszik) Kolja tegnap megérkezett.'

(Siegl 2004: 29)

A komi nyelvekben ugyanezzel a jelenséggel találjuk szemben magunkat, vagyis míg a második múlt idő kizárólag indirekt evidencialitás esetén jelenhet meg, addig az első múlt idő az esetleges direkt evidencialitás mellett evidenciálisan neutrális szituációkat is jelöl (Cypanov – Leinonen 2009; Leinonen – Vilkuna 2000; Siegl 2004). A (9)-es példában az ige első múlt időben szerepel, s ezen példa esetében a szemtanúság, vagy direkt evidencia nem is kérdés, hiszen a beszélő nemhogy szemtanúja, de egyenes résztvevője volt az alábbi eseménynek.

(9) permják

Učötnam škola votöž me vetlöt-i ćeljad' sad-ö.

gyerekként iskola TERM én jár-PST.1SG gyerek kert-ILL

'Mikor kisgyerek voltam, az iskola előtt óvodába jártam.'

(Ponomareva 2010: 112)

A komi nyelvekben az első múlt idő az udmurthoz hasonlóan gyakran jelenik meg evidenciálisan neutrális környezetben, az esetleges szemtanúságról (vagy más

⁶ Az udmurtban ugyancsak a második múlt idő szolgál a mirativitás (meglepődés, új információ, késleltetett észlelés, kontrollhiány) kifejezésére, s abban az esetben az információ forrása irreleváns.

érezékszervvel direkt módon érzékelt eseményről) csak a kontextusból értesülünk (10).

(10) zürjén

Sijö mun-i-s turun-la.
 ő megy-PST-3SG széna-CONS
 'Elment szénáért.'

(Rédei 1978: 100)

A második múlt idő ez esetben is kizárólag indirekt evidenciális szituációban jelenhet meg. A (11)-es példamondatban egy olyan múltbéli eseményről van szó, melynek a beszélő nem lehetett tanúja, a történet szájhagyomány útján terjed.

(11) permják

Kosa ju-lö nim-sö šet-öm-aš ne komi-es.

Kosza folyó-DAT név-ACC.3SG ad-PST2-3PL NEG komi-PL.3SG

'Nem a komi emberek adták a Kosza folyó nevét.' (Kontextus: történet a Kosza folyóról és névadásáról.)

(Ponomareva 2010: 112)

A szintetikus második múlt idő paradigmája az udmurtban teljes, míg a standard komi nyelvváltozatokban hiányoznak az első személyű alakok. Egyesek szerint az első személyű alakok egyes nyelvjárásokban dokumentálhatók a komi nyelvekben is (Cypanov – Leinonen 2009: 25; Leinonen – Vilkuna 2000: 503).

A permi nyelvekben a szintetikus igei alakokon kívül analitikus múlt idők is használatosak, melyek segítségével ugyancsak kifejezhető a kijelentésben megjelenő információ forrása. A szakirodalom állításai nem egységesek az első és a második múlt idejű segédigét tartalmazó analitikus szerkezetek evidenciális használati köreinek kérdésében. Összetett igei szerkezetek a permi nyelvekben egy bármely igeidőben (jelen, jövő, első múlt, második múlt) álló főigét, valamint egy első vagy második múlt időben álló létigét tartalmaznak, mely utóbbiak a szerkezetben segédigei funkciót látnak el. Az udmurtban ezek a *val* (PST) és a *vylem* (PST2), míg a komiban a *völi* (PST) és a *völöm* (PST2) alakok.

Az udmurtban, a szintetikus alakok tárgyalásához hasonlóan, az első múlt idejű segédigét tartalmazó kifejezések evidenciális tartalma kérdéses, a szakirodalom állításai nem egységesek. Nazarova (2014: 236–237) egyértelmű direkt evidenciális jelentéstartalmat tulajdonít az első múlt idejű segédigével képzett összetett szerkezeteknek, míg indirekt evidenciális jelentést a második múlt idejű segédigét tartalmazó szerkezeteknek. Az egyes alakokhoz aspektuális tartalmat is rendel:

- Első múlt + *val*: szemtanúsági (I. plusquamperfekt)
 Első múlt + *vylem*: nem-szemtanúsági (I. plusquamperfekt)
 Második múlt + *val*: a beszélő lehet, hogy szemtanú volt (II. plusquamperfekt)
 Második múlt + *vylem*: a beszélő nem volt szemtanú (II. plusquamperfekt)
 Jelen + *val*: szemtanúsági (hosszan tartó cselekvés)
 Jelen + *vylem*: nem-szemtanúsági (hosszan tartó cselekvés)
 Jövő + *val*: szemtanúsági (rendszeres cselekvés)
 Jövő + *vylem*: nem-szemtanúsági (rendszeres cselekvés)

Hasonlóan vélekedik Skribnik – Kehayov (2018: 20), valamint a GSzUJ (1970: 118–21), ahol az első múlt idejű segédigével képzett összetett alakokat szintén direkt evidenciális kifejezőeszközként jellemzik.

Más források említik ugyan az udmurt második múlt idejű segédigét tartalmazó összetett alakok indirekt evidenciális funkcióját, de az első múlt idejű alakok evidenciális jelentéstartalmát nem tárgyalják (Csúcs 1990: 50–1; Siegl 2004: 36–8).

A komi nyelvek összetett igei szerkezeteivel kapcsolatban a szakirodalomban hasonló vélekedést olvashatunk, mint az udmurt nyelv esetében. Azok a források, ahol a szintetikus múlt idők között evidenciális szembenállást vélnek, ott gyakran az összetett igei alakok kapcsán is így vélekednek (Aikhenvald 2004; Skribnik – Kehayov 2018). Skribnik – Kehayov (2018: 540) az összetett igealakok között is megkülönbözteti a direkt (12) és az indirekt evidenciális jelentéstartalmat (13). Az egyes alakokhoz aspektuális jelentéstartalmat is társítanak; a (12)–(13)-as példák esetében például folyamatos cselekvést fejeznek ki a szerkezetek, mivel a főige jelen időben van, de a (13)-as példa a folyamatos cselekvés és az indirekt evidenciális tartalom mellett miratív kiterjesztéssel is rendelkezik a szerzők szerint.

(12) zürjén

mun-ö *völi*
 megy-PRES.3SG AUX.PST
 'ő ment' (folyamatos cselekvés)

(Skribnik – Kehayov 2018: 540)

(13) zürjén

mun-ö *völöm*
 megy-PRES.3SG AUX.PST2
 'ő (állítólag) ment' (folyamatos cselekvés)

(Skribnik – Kehayov 2018: 540)

Bartens (2000: 212) szerint a permják analitikus alakok nem fejeznek ki evidenciális értékeket, jelentéstartalmuk inkább aspektuális jegyeket hordoz.

- (14) ... *sija völöm lokt-öm ni.*
 ő AUX.PST2 jön-PST2.3SG már
 'Ő már megjött.' (Bartens 2000: 212)

Szembetűnő különbség az udmurt analitikus igei alakokhoz képest, ahol a segédige minden esetben követi a főigét, hogy a zürjénben és a permjákban is a segédige megelőzheti a főigét. A szakirodalomban feltüntetett példák alapján sorrendjük opcionálisnak tűnik, azonban nem kizárható, hogy aspektuális jelentéssel vagy a főkusszal is kapcsolatban áll. Bartens (2000: 212) szerint a szórendi ingadozás összefügghet a komi nyelvek SOV > SVO szórendi váltásával.

- (15) zürjén
 völöm cukörtcaś-ny
 AUX.PST2 találkozik-FUT.3PL
 'kiderült, hogy találkoznak' (Skribnik – Kehayov 2018: 540)

- (16) izsmai komi
 völi mun-em-a
 AUX.PST megy-PST2-2SG
 'mentél' (Bartens 2000: 212)

Szemantikai-funkcionális szempontból az udmurt és a komi nyelvek evidenciálisai között a számos hasonlóság mellett néhány különbséget is találunk. Minden permi nyelvre jellemző, hogy az evidenciálisjelölő indirekt evidencialitást, mirativitást, inferencialitást is kifejezhet. A komi nyelvekben a rezultatív jelentés ugyancsak a második múlt idő alakjával történik, míg az udmurtban erre ma már sokkal inkább a rezultatív participium használatos (Szabó 2022).

- (17) udmurt
 Boddor-ze buja-sa bydt-emyn.
 fal-ACC.3SG fest-CVB végez-PTCP.RES
 '(X) épp befejezte a fal(a) festését.' (Szabó 2022: 125)

Az udmurtban a második múlt idő a folklórszövegek tipikus formája (Kubitsch 2021; Siegl 2004: 134), a komiban ezzel szemben ez a funkció kevésbé elterjedt: vagy teljesen hiányzik, vagy pedig a második múlt idő egyfajta keretként szolgál

a folklórszövegek történetéhez (Siegl 2004: 99–105; Skribnik – Kehayov 2018: 21).

(18) udmurt

Vumurt nomyr važy-mte, vu pydes-y vašk-em.

Vumurt semmi válaszol-PST2.NEG víz alj-ILL lemerül-PST2.3SG

‘A Vumurt (a vízi szellem) nem válaszolt semmit, lemerült a víz alá.’

(Kontextus: a Vumurt kedvelt szereplője az udmurt népmeséknek; mitikus lény, melyet senki nem láthatott még.)

(Szamarova – Sztrelkova 2013: 153)

Jól látható, hogy mind az udmurt, mind a komi nyelvek esetében kérdéses (volt) az első múlt idő evidenciális jelentéstartalmának megléte. Az udmurt nyelvben Aikhenvald (2004) és Skribnik – Kehayov (2018) például amellett érvelnek, hogy a két múlt idő között evidenciális szembenállás tapasztalható, míg Kubitsch (2019) és Siegl (2004) ennek ellenkezőjét állítja, vagyis az első múlt idő az udmurtban evidenciálisan neutrális. Ez utóbbi állítást az udmurtra vonatkozóan friss kutatások is megerősítették (vö. Szabó 2022). A komi nyelvekben hasonló egyet nem értés jellemzi a témát. Aikhenvald (2004), Leinonen és Vilkuna (2000) és Ponomareva (2010) mindkét múlt időt evidenciális jelentéstartalmuk szerint jellemzi, de Siegl (2004) a komi nyelvek esetében is az első múlt idő evidenciális semlegességét hangoztatja. A témát célzó kutatás eddig csak az udmurt nyelvben végeztetett, de úgy vélem, hogy hasonló, ha nem megegyező eredményre jutnánk a komi nyelveket illetően is. Az evidenciális szembenállás hiánya a szintetikus és az analitikus igei formákat egyaránt érinti.

Ha elfogadjuk, hogy a permi nyelvekben csak az indirekt evidenciális jelentés grammatikalizálódott, akkor a (7)–(11) példákban láthattuk, hogy jelölője az udmurtban az *-(e)m*, a komi nyelvekben pedig az *-öm* morféma. Mindkét esetben egy olyan nyelvtani elemről beszélünk, melyek befejezett melléknévi eredetűek. A permi nyelvekben a második múlt idő jeleként szolgáló *-(V)m* morféma participium perfektumként, de névszóképzőként egyaránt megjelenik.

5.2. Az evidencialitás eredete a permi nyelvekben

A permi nyelvekben ma egyértelműen van grammatikai és lexikai evidencialitás egyaránt, tehát az információ forrását grammatikai markerek is képesek kódolni. A grammatikai evidencialitás eredetével kapcsolatban azonban több elmélet is született. Alapnyelvi örökségként nem tekinthetünk a funkcióra, hiszen rekonstruálni nem tudjuk sem a finnugor, sem az uráli alapnyelvre (Skribnik – Kehayov

2018: 525). Azt a morfémát ezzel szemben, mely ma az udmurtban és a komiban is (valamint számos más finnugor nyelvben) az evidenciális funkciót hordozza, vissza tudjuk vezetni egészen az uráli alapnyelvig, mely nem más, mint a PU *-m.

Sokak által elfogadott az a szemlélet, mely szerint a permi nyelvek evidenciális rendszereiket a török nyelvek földrajzi közelségének és a tartós, hosszú időn keresztül fennálló kulturális, gazdasági és nyelvi kapcsolatoknak köszönhetik. Aikhenvald (2004: 290) evidenciális szempontból a Balkántól egészen Szibériáig egy úgynevezett 'evidenciális övet' feltételez, mely több különböző nyelvsvövetségből, *Sprachbund*ból áll. Ez a földrajzi terület a Kaukázust és Közép-Ázsiát is magába foglalja, ahol a fellelhető evidenciális rendszerek számos megegyező tulajdonságot hordoznak, ugyanakkor sok tekintetben változatos képet mutatnak, eltérnek egymástól. A néhány finnugor nyelvben, például a permiekben (melyek szintén beleesnek ebbe az 'evidenciális övbe') fellelhető evidenciális funkciót törökségi hatás eredményének tartja, hiszen Aikhenvald (2004) szerint a török nyelv volt az evidencialitás közép-ázsiai elterjedésének epicentruma (Aikhenvald 2004: 288–290). Ugyancsak török befolyás eredményét véli felfedezni Bereczki Gábor. Szerinte a mariban és a permi nyelvekben megjelenő múltidő-rendszer⁷ török eredetű, „amiből az következik, hogy a velük formailag megegyező magyar is az, de a török hatás megszűntével a magyarból kiveszett a szemtanúsági és nem szemtanúsági árnyalat megkülönböztetése” (Bereczki 2003: 91). Pomozi (2014) szintén egyértelműnek tartja a török hatást a Volga-Káma vidék nyelveiben. Az evidenciális funkciót tekintve sok hasonlóságot vél felfedezni a magyar, a mari, a permi és a török nyelvekben, így mind a funkció megjelenését, mind pedig az analitikus igei alakok létrejöttét török eredetűnek tartja. Így fogalmaz: „Ennyire kiterjedt szerkezeti egyezések sora ugyanis nem lehet véletlen...” (Pomozi 2014: 94–6).

A széles körben elterjedt és elfogadott törökségi eredetet feltételező nézettel szemben a belső nyelvi fejlődés elmélete mellett van Szerebrennyikov (1963), aki a mariban és a permi nyelvekben is belső nyelvi innovációnak tartja az evidenciális funkciót hordozó (szintetikus) második múlt időt, de kiemeli, hogy külső hatás is befolyásolhatta az alak és a szemantikai tartalom megerősödését és megmaradását. Szerebrennyikov (1963) már igen korán felismerte, hogy az eredetileg befejezettséget és/vagy rezultativitást kifejező nyelvi alakok evidenciális jelentésárnyalattal bővíülhetnek. A közpermi korban (i.e. 1500 – i.sz. 800) a szerző feltételezése szerint még nem beszélhetünk második múlt időről, s így evidenciális

⁷ Az evidenciális funkciót ma ezekben a nyelvekben az igeidőrendszer látja el, azon belül is az úgynevezett második múlt idő. A múltidő-rendszerrel a szerző a különböző múlt idejű formák által megkülönböztetett funkciókra, szemantikai tartalomra utal.

funkcióról sem, viszont úgynevezett Px-szel ellátott főnevesült igék már léteztek, melyeket külön szóosztálynak is tekinthetünk, hiszen csak olyan jelenségekre utalhattak, melyek befejezettséget, befejezett cselekvést jelöltek (*meghal, kiszárad, elesik*), eredményük pedig a jelenben érzékelhető. Később ezek a főnevesült igék predikátumi pozícióban is megjelenhettek, de eleinte csak harmadik személyben. Ebből alakulhatott ki a ma második múlt időnek (vagy perfektumnak) nevezett igeidő, de paradigmája hiányos maradt. Szerebrennyikov (1963) rámutat arra, hogy a világ számos más nyelvében található párhuzam erre a fejlődési folyamatra. Példaként a törököt, a marit, a nyenyecet, a bolgár, a finnt, az albánt és a grúz nyelveket hozza (Szerebrennyikov 1963: 266).

Szerebrennyikov (1963) elméletét támasztják alá Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) kutatásai, ahol 57 nyelvben vizsgálták az igehez kötődő grammatikai elemek grammatikalizációját. A nyelvek között az udmurt is képviseltette magát, igaz, csekély adattal. A grammatikai elemek között az evidencialitás is szerepel, s az udmurtban a szerzők kutatásai alapján egy rezultatív > perfekt > inferenciális > indirekt evidenciális (> miratív) grammatikalizációs ösvény képzelhető el.⁸ A grammatikalizációs irány nem egyedi a nyelvek között, olyannyira nem, hogy megegyezik a leggyakrabban megjelenő, indirekt evidencialitást eredményező fejlődési iránnyal (Bybee – Perkins – Pagliuca 1994: 97).

6. A török nyelvek evidenciális rendszerei

A törökségi nyelvek alapvetően osztoznak evidenciális tulajdonságaikban. Az információ forrása a török nyelvekben is kifejezhető grammatikai eszközökkel, de a permiekkel ellentétben, a törökségiekben ennek jelölése nem opcionális (Göksel – Kerslake 2005). Az evidenciális kifejezések a törökségi nyelvekben ugyancsak az igeidővel fuzionáltak, s egy kételemű rendszerbe illeszkednek (Johanson 2003: 281). Az általános felfogás szerint itt is szemtanúsági – nem-szemtanúsági szembenállásként jellemezik az evidenciális rendszert, de valójában ez esetben is csak az indirekt információ jelölése történik meg. A jelöletlen elem evidenciálisan neutrálisnak tekinthető (Johanson 2018: 511–512). A (19)-es mondat jelentheti azt, hogy a beszélő X megérkezésének tanúja volt, de akár azt is, hogy maga nem látta az eseményt, s így a mondat egyszerűen a múlt idő kifejezését látja el.

⁸ Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) egyik nyelv esetében sem közöl teljes grammatikalizációs sort, a fent említett ösvény a részeredmények alapján valószínűsíthető. A szerzők a komi nyelveket nem vizsgálták, ugyanakkor nagyfokú hasonlóságuk az udmurt evidencialitással megegyező grammatikalizációs ösvény feltételez.

(19) török

Gel-di.

'X megérkezett.'

(Johanson 2003: 275)

A törökségi nyelvekben az indirekt evidencialitást kétféleképpen fejezhetik ki. Az egyik esetben ragozás segítségével, ilyenkor ingadozhat az evidenciális és nem-evidenciális jelentéstartalom megléte. A kifejezés másik módja egy kopulát tartalmazó partikula használatával történik. Ezek a szerkezetek analitikusnak tekinthetők, s biztosabb és erősebb evidenciális tartalmat hordoznak, mint szintetikus társaik (Johanson 2018: 512–3). A törökben az indirekt evidencialitás kifejezése ragozás során a *-mİş* morfé mával történik (20). A török összetett alakú indirekt evidenciális jelölő az *i-miş*, ahol az *i-* a kopuláris elem a szerkezetben. Ez esetben az információ indirekt volta egyértelmű, de a mondat egyaránt vonatkozhat jelen és múlt időre is (21).

(20) török

Gel-miş.

'X állítólag megérkezett.'

(Johanson 2018: 513)

(21) török

Bakan hasta-ymiş.

'A miniszter állítólag beteg (volt).'

(Johanson 2003: 274)

A tatárban és a baskírban a *-GAn* morféma látja el ugyanezt a funkciót. A tatárban a morféma egyben az úgynevezett rezultatív vagy perfekt múlt idő jelölője is. Ez a múlt idő együttesen látja el a temporális (múlt) és az aspektuális (rezultatív) értékek kifejezését. Ugyanez az alak szolgál az indirekt evidencialitás, azon belül a reportatív evidencia és az inferencialitás kifejezésére is (22) (Greed 2013: 72–73). A baskírban a *-DY* múlt az úgynevezett határozott múlt, míg a *-GAn* a határozatlan múlt idő, melyek közül az előbbi a frekvenciátaliban, az egyszerű múlt idő kifejezésére használt, utóbbi pedig, a tatárhoz hasonlóan, a rezultatív vagy perfekt igeidő a nyelvben. A *-GAn* morfé má tartalmazó igealakok a baskírban is ki tudják fejezni az indirekt információforrást, valamint az inferenciális jelentést (23) (Greed 2018: 28–29).

(22) tatár

Qadaq suyryşyrğa awyldan Marat isemle abyj järdämğä
 szeg kihúz:INF falu:ABL Marat nevű bácsi segít:DIR.DAT
kil-gän.

jön-NWIT/RPT

’Egy Marat nevű idősebb férfi jött a faluból segíteni kihúzni a szeget.’

(Greed 2013: 73)

(23) baskír

Ilgiz kitap-ty al-yan.

Ilgiz könyv-ACC visz-INDEF.PST(NWIT)

’Ilgiz elvitte a könyvet.’

(Greed 2018: 28)

A tatárban első személyben a *-GAn* morféma miratív kiterjesztéssel jelenik meg (24).

(24) tatár

Bez axyryna qadär qaryj al-ma-dy-q,
 mi vége:POSS:DIR.DAT -ig néz:CVB képes_lenni-NEG-PST-1PL
bez joqla-gan-byz.

mi alszik-PST.RES.NWIT-1PL

’Nem tudtuk végignézni, elaludtunk.’ (Kontextus: a beszélő azt meséli, amikor a lányával az Eurovíziós Dalfesztivált nézték a Tv-ben. Az elalvás akaratukon kívül történt.)

(Greed 2013: 73)

A baskírban az indirekt evidencialitás kifejezésére több partikula is grammatikalizálódott. Az egyik az *ikän*, mely az *i-* létigét és a már bemutatott *-GAn* particípium perfektumot tartalmazza. Az *ikän* partikula főleg következtetést, okfejtést fejez ki (25) (Greed 2018: 29). A hallomásból származó információ kifejezésére az *imeş* grammatikalizálódott, melyben szintén megtalálható az *i-* létigei alak, s ennek használata a forrás nem specifikált voltára is utal. További két partikula említhető még az evidencialitással kapcsolatban a baskír nyelvben: a *ti* és a *típ*. Mindkettő a *tijeü* ’mond’ igéből származik. Előbbi a hallomásból szerzett információt hivatott jelölni, míg utóbbi a kvótatív evidencialitás jelölője a nyelvben (25) (Greed 2018: 29).

(25) baskír

Jomortqalaryn, hajyθqan ašamahyn tip,
 tojás:PL:3POSS:ACC szarka eszik:NEG:JUSS3 QUOT
bašqa qoštär ojahyna jäšerä ikän.
 más madár:PL fészek:3POSS:DAT rejt:PRES INFER

'A tojásait más madarak fészkébe rejtette, hogy a szarka ne tudja őket megenni.'

(Greed 2018: 29)

A tatárban ugyancsak több partikula grammatikalizálódott az indirekt evidencialitás kifejezésére. Ezek az *ikän*, a *dip* és a *di*, melyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a baskír evidenciális partikulákkal (Greed 2013: 71). A tatárban ezek a partikulák nem korlátozódnak egy meghatározott igeidőre vagy aspektusra. A *dip* és *di* partikulák hallomásból származó információt jelölnek.⁹ Az *ikän* elem megjelenése a mondatban a kijelentés evidenciális és episztemikus értékén is változtat (26), valamint kontextusfüggően miratív kiterjesztése is lehet (Greed 2018: 75, 79). A (26)-os mondatban két evidenciális jelölő is megjelenik egyszerre, ezzel erősítve az indirekt evidenciális jelentést.

(26) tatár

Alsu jaz-gan ikän.
 Alsu ír-PST.RES.NWIT.3SG NFIRSTH

'Állítólag Alsu írt.'

(Greed 2013: 79)

A csuvasban a *-nā* morféma segítségével fejezhető ki az indirektivitás (27). A morféma és szerepe megegyezik a tatár és a baskír *-GAn*, valamint a török *-mİš* elemmel. A csuvasban szintén találhatunk grammatikalizálódott kopuláris partikulákat; ezek funkciója megegyezik az előbb bemutatott analitikus szerkezetek evidenciális jelentéstartalmával, melyek főleg hallomásból szerzett információt és inferencialitást hordoznak (28) (Johanson 2003: 280).

(27) csuvas

kala-naā
 'X állítólag beszélt.'

(Johanson 2003: 280)

⁹ A *di* elem a folklórszövegek tipikus formai eszköze is (Greed 2013: 78).

(28) csuvas

kil-ně imeš

'X állítólag megérkezett.'

(Johanson 2003: 280)

A török nyelvek minden ismert nyelvtörténeti szakaszában létezett az indirekt evidenciális funkció, így alapnyelvi eredetűnek is tekinthetjük. Ugyanakkor az ezt megelőző korszakokról, és így az evidenciális funkció tényleges keletkezéséről ez esetben is a két alapvető keletkezési módot kell feltételeznünk: vagy belső nyelvi fejlődés útján alakult ki, vagy pedig, egy igen korai szakaszban, földrajzilag közel elhelyezkedő nyelvekkel való tartós kontaktus lévén jöhetett létre. A permi nyelvekhez képest viszont lényeges eltérést tapasztalhatunk az egyes indirekt morféma eredetére vonatkozóan. Míg a permi nyelvek esetében ezek egy közös partícípiumi **-m* alakra vezethetők vissza, addig a törökségi morféma lexikai formákra. A török *-mlš* marker egy **biš-* 'érik, beérik' jelentésű igéből származhat (vö. török *piš-*). A tatár és baskír *-GAn* alak egy **ka:n* 'elégedettné lenni, jól lakni' szóból eredeztethető, míg a csuvas *-nÁ* eredete ma még ismeretlen számunkra (Johanson 2018: 515). Jól látszik, hogy az ismert lexikai források esetében mindegyik egy-egy olyan nyelvi elem, mely valamilyen módon befejezettséget is hordoz magában. A *jól lakik* és a *beérik* egyaránt egy folyamat végét, bevégeztét, befejezését is jelentik.

7. A bemutatott evidenciális rendszerek összevetése és a konklúziók

A dolgozatban a permi és bizonyos török nyelvek evidenciális rendszereit vetetem össze morfológiai, szemantikai és etimológiai szempontból, miközben a következő kérdésekre kerestem a választ:

- 1) Milyen morfológiai különbségek (és hasonlóságok) figyelhetők meg a mai törökségi és a permi evidenciális rendszerek között?
- 2) Milyen funkciókat látnak el az egyes evidenciális jelölők? Van-e különbség közöttük?
- 3) Milyen morfológiai és szemantikai eredet tulajdonítható a szóban forgó evidenciális jelölőknek?
- 4) Az esetleges különbségek és egyezőségek hozzájárulhatnak-e a permi evidencialitás eredetének tisztázásában?

A tanulmányban bemutatott permi és törökségi nyelvek evidenciális rendszerei között nagyfokú hasonlóságot láthattunk. Mindkét esetben az evidenciális jelen-

tésárnyalat az igei rendszer segítségével fejezhető ki, azon belül is a múlt idő kódolja ezt a nyelvi funkciót. Néhány szakirodalmi mű szerint ezekben a nyelvekben evidenciális szembenállás figyelhető meg az egyes múlt idők (a permi nyelvekben az első és második múlt, míg a törökségi nyelvekben az adott morfémaival jelölt múltak) között, de az ezzel kapcsolatos egyet nem értés arra enged következtetni, hogy valódi evidenciális szembenállásról egyik nyelv esetében sem beszélhetünk. Az udmurt nyelvben ezt a legfrissebb szemantikai-funkcionális vizsgálatok meg is erősítették (Szabó 2022). Azt mondhatjuk tehát, hogy mind a permi, mind pedig a törökségi nyelvekben csak az indirekt evidencialitás grammatikalizálódott.

Az indirekt evidenciális értékek a permi nyelvekben a szintetikus második múlt idő, valamint a második múlt idejű segédigét tartalmazó analitikus szerkezetek segítségével kerülhetnek kifejezésre. Használati arányuk azonban eltér az egyes nyelvek között. Míg az udmurtban általánosnak mondható mindkét alak használata indirekt evidenciális szituációban, addig a komi nyelvek esetében az analitikus igei formák használata marginális, kevésbé elterjedt a nyelvben. Bartens (2000) szerint például a komi-permjákban az analitikus alakok egyáltalán nem fejeznek ki evidenciális értékeket. A morféma szemantikai tartalmát tekintve az indirekt módon szerzett információ, az inferencialitás, a perfekt jelentés és a mirativitás kerül a segítségével kifejezésre. A rezultatív jelentés kifejezése a komi nyelvekben szintén a szintetikus második múlt idő feladata, az udmurtban viszont az úgynevezett rezultatív participium látja el ezt a funkciót. Az udmurt nyelvben a második múlt idejű formák tipikusan megjelennek a folklórszövegekben, a komi nyelvekben ez a funkció viszont nem ennyire általános, inkább csak a történet keretezésére szolgál.

A törökségi nyelvekben ugyancsak alkalmazhatók szintetikus és analitikus formák is az információ forrásának grammatikai jelölésére, ahol az összetett alakok szintén egy létigei alapú segédigét tartalmaznak. Szembetűnő különbség a permi nyelvekhez képest, hogy a törökségi analitikus igei formák biztosabb hordozói az evidenciális jelentésárnyalatnak, mint szintetikus párjuk. A török nyelvekben az információ forrásának jelölése kötelező, míg a permi nyelvekben opcionális.

A permi nyelvek evidenciálisjelölő morféma particípiumi eredetű. Az indirekt evidenciális funkció nem, de maga a morféma *-(e)m, -öm* visszavezethető az uráli alapnyelvig (PU *-*m*), mely számos funkcióval rendelkezhetett, köztük a perfekt, rezultatív jelentés kifejezésével is (A. Kövesi 1965: 212, 217, 223). A török evidenciálisjelölők eredete gyakran lexikai elemre vezethető vissza, de ahol ismert ez az elem, ott jól látható, hogy szintén befejezettséget, eredményességet kifejező alakról van szó.

Az evidencialitás eredetére vonatkozóan a törökségi nyelvekben nincs annyi megválaszolatlan kérdés, mint a permiek esetében. A török evidenciális funkció egészen a legkorábbról ismert török alapnyelvig visszavezethető. Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) a törökben is vizsgálta az evidencialitás grammatikalizációját, mely valószínűleg egy perfekt és/vagy rezultatív alakból indult el. A permi nyelvek esetében már kérdéses az evidencialitás eredete. Többen török nyelvi hatást feltételeznek kialakulása mögött (Berezcki 2003; Pomozi 2014; Skribnik – Kehayov 2018). Mások belső nyelvi fejlődés eredményének vélik a permi evidenciálisokat (Szerebrennyikov 1956, 1963; Honti 2001). Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) kutatásában az udmurt is helyet kapott, ahol az indirekt evidencialitást szintén rezultatív jelentésből eredeztetik.

A korábbi szakirodalom állításai (Aikhenvald 2004; Berezcki 2003; Csúcs 1979; Leinonen – Vilkuna 2000; Szerebrennyikov 1956, 1963; Skribnik – Kehayov 2018), a megelőző tipológiai kutatások (Bybee – Pagliuca 1985; Bybee – Perkins – Pagliuca 1994), valamint a legújabb szemantikai-funkcionális és diakrón kutatások (Szabó 2022) alapján úgy vélem, hogy a permi nyelvekben az evidencialitás létrejöhett belső nyelvi fejlődés útján, hiszen minden eszköz megvolt erre a nyelvekben. A török nyelvi befolyást ugyanakkor nem zárhatjuk ki, s ez az udmurt nyelv esetében erősebbnek látszik. Azt gondolom, hogy a török nyelvek hatása leginkább az analitikus igei alakok használati körén érhető tetten, hiszen ahogy láthattuk, a török nyelvekben az analitikus alakok erősebb evidenciális jelentést hordoznak, mint a szintetikus igei formák, az udmurtban ez az arány már megoszlik a két forma között, a komi nyelvekben pedig marginális az analitikus alakok evidenciális használata. Ezt történeti adatok is alátámasztják. A törökségi népek a permi nyelvek szétválása idején (8. század) költöztek a területre, s párhuzamosan ezzel a komi nyelvű beszélőközösség északabra húzódott. Az udmurtok azóta is szoros földrajzi, kulturális és nyelvi kapcsolatban állnak a szomszédos török nyelvű népekkel (Csúcs 1979: 366–8). Ezáltal elképzelhető, hogy a komi nyelvekhez képest stabilabb evidenciális jelentést hordozó analitikus alakok meghonosodása az udmurtban a török nyelvek közelségének köszönhető, míg a komi nyelvekben a szintetikus második múlt idő képviseli jobban az indirekt evidencialitás kifejezését.

8. További kutatási lehetőségek a témában

A tanulmányban szinkrón szempontból vizsgáltam a permi nyelvek és a török nyelvcsalád egyes nyelveinek evidenciális rendszereit, ami bár történetük feltárásához elengedhetetlen, de nem nyújt teljeskörű választ az evidenciális funkció történeti fejlődésével kapcsolatban felmerült kérdésekre. Ahhoz, hogy pontosabb

képet kapunk a permi nyelvek evidencialitásának eredetéről, valamint a török nyelvek befolyásának mértékéről, egy átfogóbb, nyelvemlékek vizsgálatát is magában hordozó kutatás szükséges. Ez az udmurt nyelvvel kapcsolatban már megtörtént (vö. Szabó 2022), a komi nyelvek evidenciálisainak történeti-tipológiai kutatására a jövőben kerülhet sor. Továbbá Bybee – Perkins – Pagliuca (1994) tanulmánya alapján felállított grammatikalizációs modell tesztelése a komi és a török nyelveken ugyancsak sok tanulsággal szolgálhat, de ugyanakkor számos kérdést is felvet. Érdekes kutatási terület lehet a komi nyelvek analitikus igei alakjainak szórendi váltakozása, bár ez valószínűleg nem bizonyít, s nem is cáfol semmit a permi evidenciálisok kialakulásával kapcsolatban.

Rövidítésjegyzék

1	első személy	NFIRSTH	nem-elsőkézből származó (pl. információ)
2	második személy	NWIT	nem-szemtanúsági
3	harmadik személy	PASS	passzív
ABL	ablatívusz	PERF	perfekt
ACC	akkuzatívusz	PL	többes szám
AUX	segédige	PRES	jelen idő
CL	osztályozószó	PST	múlt idő
CONS	konzekutívusz	PST2	második múlt idő
CVB	konverbum	PTCP	participium
DAT	datívusz	QUOT	kvótatív
DIR	direkt evidencia	RES	rezultatív
ERG	ergatívusz	RPT	reportatív
EX	létige	SG	egyes szám
F	nőnem	TERM	terminatívusz
FUT	jövő idő		
GEN	genitívusz		
I	grammatikai nem egyeztető marker		
ILL	illatívusz		
INDEF	határozatlan		
INDIR	indirekt evidencia		
INE	inesszívusz		
INF	infinitívusz		
INFER	inferenciális		
JUSS	jusszívusz		
LAT	latívusz		
NEG	tagadás		

Hivatkozások

- A. Kövesi Magda 1965. *A permi nyelvek ősi képzői*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2003. Evidentiality in typological perspective. In: Aikhenvald, Alexandra Y.–R. M. W. Dixon (szerk.): *Studies in Evidentiality*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 1–31.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004. *Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018. Evidentiality. The framework. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 1–44.
- Bartens, Raija 2000. *Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 238*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsinki.
- Berezcki Gábor 2003. *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Könyvkiadó. Budapest.
- Bernárdez, Enrique 2017. Evidentiality – a cultural interpretation. In: Sharifian, Farzad (szerk.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer. Singapore. 433–60.
- Brosig, Benjamin–Skribnik, Elena 2018. Evidentiality in Mongolic. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 554–79.
- Bybee, Joan–Pagliuca, William 1985. Cross-linguistic comparison and the development of grammatical meaning. In: Jacek Fisiak (szerk.): *Historical Semantics – Historical Word-Formation*. De Gruyter Mouton. Berlin/New York. 59–83.
- Bybee, Joan–Perkins, Revere–Pagliuca, William 1994. *The Evolution of Grammar. Tense, aspect, and modality in the languages of the world*. The University of Chicago Press. Chicago/London.
- Cambridge Dictionary (online). <https://dictionary.cambridge.org>
- Cornillie, Bert 2009. Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories. In: Bert Cornillie (szerk.): *Functions of languages*. John Benjamins. Amsterdam. 44–62.
- Csató Éva Á. 2019. Török nyelvkapcsolati jelenségek elemzése a Kódmásolási Modellben. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest/Piliscsaba. 27–40.
- Csúcs Sándor 1979. A votják-tatár nyelvi kapcsolatok és történeti hátterük. *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 365–72.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Cypanov, Jevgenyij–Leinonen, Marja: Евгений Цыпанов–Марья Лейнонен 2009. Эвиденциальность в коми языке (на материале модального перфекта). *Linguistica Uralica* XLV/1: 23–35.
- de Haan, Ferdinand 2013. Coding of Evidentiality. In: Dryer, Matthew S.–Haspelmath, Martin (szerk.): *The World Atlas of Language Structures Online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Leipzig. <http://wals.info/chapter/1>.
- Figueras Bates, Carolina–Cabedo Nebot, Adrián 2018. Evidentiality in discourse. In: Figueras Bates–Cabedo Nebot (szerk.): *Perspectives on Evidentiality in Spanish: Explorations across genres*. John Benjamins. Amsterdam. 1–24.
- Forker, Diana 2018. Evidentiality in Nakh-Daghestanian Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 490–509.
- Friedman, Victor 2018. Where do evidentials come from? In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.) *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 124–74.
- Göksel, Aslı–Kerslake, Celia 2005. *Turkish: A comprehensive grammar*. Routledge. London/New York.
- Greed, Teija 2013. The expression of knowledge in Tatar. In: Alexandra Y. Aikhenvald–R. M. W. Dixon (szerk.): *The Grammar of Knowledge: A cross-linguistic typology*. Oxford University Press. Oxford. 69–88.
- Greed, Teija 2018. The quotative in Bashkir. *Studia Orientalia Electronica* 6. 23–55.
- GSzUJ 1970: Алатырев, В. И. (szerk.): *Грамматика современного удмуртского языка*. Издательство «Удмуртия». Ижевск.
- Hajdú Péter–Domokos Péter 1978. *Uráli nyelvrokonnaink*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Helimski, Eugene 2003. Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 156–67.
- Honti László 2001. Idegen minták tükrözői-e a magyar és más uráli összetett tempusok? In: Maticsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma (szerk.): *Folia Uralica Debreceniensia* 8. *Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 237–50.
- Johanson, Lars 1999. Attractiveness and relatedness: Notes on Turkic language contacts. In: Good, Jeff–Yu, Alan C. L. (szerk.): *Proceedings of the twenty-fifth annual meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistic Society. Berkeley. 87–94.

- Johanson, Lars 2003. Evidentiality in Turkic. In: Aikhenvald, Alexandra Y.–Dixon, R. M. W. (szerk.): *Studies in Evidentiality. Typological Studies in Language 54*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 273–90.
- Johanson, Lars 2018. Turkic indirectivity. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 510–24.
- Kozmács István 2007. Az udmurt nem láthatósági múlt paradigmájának történetéhez. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 5*. József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 127–36.
- Kubitsch Rebeka 2019. Az evidencialitás és az első személy kapcsolata az udmurt nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények 115*: 85–108.
- Kubitsch Rebeka 2021. The Semantic Profile of the Past Evidential in Udmurt in Contemporary Texts. In: Baranzini, Laura–de Saussure, Louis (szerk.): *Aspects of Tenses, Modality and Evidentiality. Cahiers Chronos 31*. Brill. Leiden. 262–87.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Lazard, Gilbert 2001. On the grammaticalization of evidentiality. *Journal of Pragmatics 33/3*: 359–67.
- Leinonen, Marja–Vilkuna, Maria 2000. Past tenses in Permic languages. In: Dahl, Östen (szerk.): *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter. Berlin/New York. 495–516.
- Nazarova, E. V. 2014: E. B. Назарова 2014. *Удмурт кыл*. Удмуртский Государственный Университет. Ижевск.
- Plungian, Vlagyimir 2001. The place of evidentiality within the universal grammatical space. *Journal of Pragmatics 33*: 349–57.
- Pomozi Péter 2014. A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében. In: Fazekas Emese–Juhász Dezső–T. Szabó Csilla–Terbe Erika–Zsemlyei Borbála (szerk.): *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság. Kolozsvár. 85–100.
- Ponomareva, Larisza 2010. *Komi-permják nyelvtan*. Kézirat.
- Rédei Károly 1978. *Chrestomathia syrjaenica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Riese, Timothy 1998. Permian. In: Abondolo, Daniel (szerk.): *The Uralic Languages*. Routledge. London–New York. 249–75.

- Rosstat 2010: *Окончательные итоги Всероссийской переписи населения 2010 года*. Федеральная служба государственной статистики, Москва. www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/
- Szamarova, M. A.–Sztrelkova, O. B. 2013: М. А. Самарова–О. Б. Стрелкова, *Лабыр-лабыр лабыртом!* Удмуртский Государственный Университет. Ижкар.
- Siegl, Florian 2004. *The 2nd past in the Permic languages. Form, function and a comparative analysis from a typological perspective*. MA Thesis. University of Tartu. Tartu.
- Skribnik, Elena–Kehayov, Petar 2018. Evidentials in the Uralic languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 525–53.
- Szabó Ditta 2022. *Az evidencialitás történeti-tipológiai vizsgálata az udmurtban*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Szerebrennyikov, B. A. 1956. A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 58: 187–200.
- Szerebrennyikov, B. A. 1963: Б. А. Серебренников, *Историческая морфология пермских языков*. Издательство академии наук СССР. Москва.
- Szeverényi Sándor 2020. Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 283–306.
- Thomason, Sarah Grey–Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. California Press. Berkeley–Los Angeles–Oxford.
- Verhees, Samira 2019. Defining evidentiality. *Voprosy Jazykoznanija* 2019/6: 113–33.
- Winkler, Eberhard 2001. Udmurt. *Languages of the World/Materials* 212. Lincom Europa. Munich.
- Wojtylak, Katarzyna I. 2018. Evidentiality in Boran and Witotoan Languages. In: Aikhenvald, Alexandra Y. (szerk.): *The Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford University Press. Oxford. 388–408.

Szabó Ditta

Nyelvtudományi Kutatóközpont

szabo.ditta@nytud.hu

Nem SZIBÉRIÁBA mentem = SZIBÉRIÁBA nem mentem? A konstituensszinten értelmezett tagadás az udmurt nyelvben

Asztalos Erika

1. Bevezetés

Tanulmányomban¹ a konstituensszinten értelmezett tagadás kifejezésének két fő stratégiáját mutatom be a mai udmurt nyelvben, amellel érvelve, hogy a *ne* partikulával történő, orosz kontaktushatásra kialakult, egyenes hatókörű fókusztagadás megjelenése az udmurt nyelvre feltételezett, jelenleg zajló SOV > SVO változás (vö. Asztalos et al. 2017, Asztalos 2018, 2021) egyik kísérőjelensége.

A korábbi udmurt leíró nyelvészeti szakirodalom a konstituensszinten értelmezett tagadás jelenségére (vagyis a *Nem SZIBÉRIÁBA*² *mentem*-típusú jelentéseket kifejező mondatokra) konstituenstagadásként hivatkozik (l. Winkler 2001: 54, Winkler 2011: 109–10, Edygarova 2015: 284–5, Kozmács 2017); tanulmá-

Balogné Bérces Katalin – Nemesi Attila László – Surányi Balázs (szerk.) 2022. *Nyelvelmélet és kontaktológia 5*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest. 115–151.

¹ A tanulmány az alábbi projektek keretében készült: NKFI-129921 *Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai*; NKFI-125282 *A Volga-vidéki finnugor nyelvek tipológiai adatbázisa*; NKFI-135958 *A prozódia hatása a szórendre: Az OV nyelvek ige utáni mondatszakaszának komplex interfész-alapú megközelítése*; NKFI-125206 *Urali nyelvek névszói szerkezetei*.

Köszönettel tartozom cikkem két anonim bírálójának a tanulmány átdolgozásával kapcsolatos javaslataikért, hasznos észrevételeikért. Köszönöm É. Kiss Katalinnak a szerkezetek elemzésével kapcsolatos konzultációinkat, Yulia Speshilovának és Diana Vakhrushevának az udmurt adatokat, Surányi Balázsnak, Bende-Farkas Ágnesnek, Lena Borisénak, Irina Burukinának, Marcel den Dikkennek, Egedi Barbarának, Gugán Katalinnak, Halm Tamásnak, Mus Nikolettnek és Andreas Schmidtnak pedig a tanulmány alapját képező kutatással kapcsolatos hasznos megjegyzéseiket. A tanulmányba nem integrált módosítási javaslatok miatti hiányosságokért egyedül a szerző felel.

² A fókuszált konstituensteket kiskapitálissal jelölöm a nyelvi példákban.

nyomban azonban rámutatok, hogy a „konstituensszinten értelmezett tagadás” jelensége nem feltétlenül azonos a konstituenstagadással. Winkler (2001, 2011) és Edygarova (2015) csupán a sztenderd nyelvváltozatbeli stratégiát említik meg, amely az állítmány tagadásával (tipikusan a tagadó igének és a lexikális ige ún. konnegatív tövének a kombinációjával) jár együtt, valamint egy olyan, két tagmondatos szerkezettel, amely első tagmondatában a tagadni kívánt összetevő és a tagadott állítmány szerepel, második tagmondatában pedig a tagadni kívánt összetevő alternatívája van megnevezve.

A jelen tanulmányban bemutatott nyelvi adatok (szakirodalomból vett példák, korpuszkeresésekkel és kérdőíves felméréssel, valamint anyanyelvi adatközlővel folytatott konzultációk során gyűjtött adatok) arra mutatnak, hogy a tagadás az udmurt nyelv sztenderd változatában szintaktikai értelemben véve mondattagadásként valósul meg. Konstituensszinten értelmezett tagadás (azaz a *Nem SZIBÉRIÁBA mentem*-típusú mondatok) esetén a tagadás „középpontjában” álló konstituens prozódiai fókusz szerepét tölti be, a tagadás pedig szintaktikailag a fókusz és az állítmány *együttesére* vonatkozik. Állítmányvégű szerkezeteknél a fókusz és a negáció interakciója így fordított (inverz) hatóköri olvasatot ($\neg > \text{Foc}$) eredményez. Nem-konstituensszinten értelmezendő tagadás esetén a prozódiai fókuszt tartalmazó mondatoknak ugyanakkor egy másik, széles hatókörű fókuszt tartalmazó olvasatuk van (l. *SZIBÉRIÁBA nem mentem*-típusú jelentések): a fókusz ebben az esetben kívül esik a mondattagadás hatókörén, állítmányvégű szerkezeteknél egyenes ($\text{Foc} > \neg$) hatóköri olvasatot eredményezve. A mondattagadás pontos hatóköre az udmurtban tehát nem specifikált, legalábbis a fókusz a tagadás hatókörén belül és azon kívül is állhat (a mondattagadás hatókörén kívül eső elemek pontos behatárolásával mindazonáltal e tanulmány nem foglalkozik).

A konstituensszinten értelmezett tagadás másik változata az orosz nyelvből átvett *ne* partikula segítségével történik az udmurtban (l. Kozmács 2017). A *ne* partikula közvetlenül megelőzi a tagadott összetevőt, és állító igealakokkal áll együtt. A *ne* által tagadott összetevő szintaktikai fókuszként, tagadása pedig fókusztagadásként értelmezhető, a tagadás és a fókusz hatóköri interakciója pedig mindig egyenes (transzparens) hatókörviszonyt eredményez.

Tanulmányomban – Amiraz (2021) eredményeire hivatkozva – amellet érvelek, hogy az inverz hatókörviszony-kifejezés a konstituensszinten értelmezett tagadás kifejezéséhez az SOV nyelvekre jellemző sajátosság, a *ne* partikulás fókusztagadás kialakulása pedig összefüggésbe hozható az udmurt nyelvben jelenleg zajló SOV > SVO változással (vö. Asztalos et al. 2017, Asztalos 2018, 2021).

A tanulmány a következőképpen épül fel. A 2. pontban általános információkat közlök az udmurt nyelvről. A 3. pontban a tagadásnak mint nyelvi jelen-

ségnek a tanulmány szempontjából lényeges altípusait (mondattagadás, konstituenstagadás, fókusztagadás, lexikális tagadás) ismertetem vázlatosan. A 4. pontban bemutatom, hogy a mondattagadás milyen eszközökkel valósul meg az udmurtban, valamint hogy a korábbi szakirodalom és az előzetes adatok alapján mit tudhatunk meg a konstituensszinten értelmezett tagadás kifejezéséről. Az 5. pontban a kutatás célkitűzéseit és a kutatáshoz felhasznált nyelvi anyagot ismertetem. A 6. pontban a kapott eredményeket, a 7. pontban ezek elemzését mutatom be. A 8. pontban a konstituensszinten értelmezett tagadás sztenderd stratégiája és a *ne* partikulás tagadás megjelenésének tipológiai vonatkozásait taglalom a hatóköri olvasatok szempontjából, a 9. pontban pedig összegzem a tanulmány legfőbb megállapításait.

2. Az udmurt nyelv

Az udmurt nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának permi alágába tartozik, legközelebbi rokonai a komi-zürjén és a komi-permják nyelv. Az udmurt nyelvet elsősorban az Oroszországi Föderációban a Káma és a Vjatka folyók között elhelyezkedő Udmurt Köztársaságban, valamint az azzal szomszédos oroszországi közigazgatási egységekben beszélik. Beszélőinek száma a 2010-es oroszországi népszámlálás adatai alapján 324 338 fő, míg a magukat udmurt nemzetiségűnek vallóké 552 299 fő. Az udmurt anyanyelvű beszélők ma már szinte mindannyian (legalább) kétnyelvűek, anyanyelvi vagy megközelítőleg anyanyelvi szinten tudnak oroszul is, a tatárok által is lakott területeken élő udmurtok pedig gyakran tatáruul is beszélnek (Winkler 2001: 5, Salánki 2007: 26). Az orosz nyelv hatása a legtöbb nyelvi szinten kimutatható az udmurtban. Noha az Udmurt Köztársaságon belül az udmurt – az orosz mellett – hivatalos nyelv, a gyakorlatban a hivatalos szférában és a nyilvános színtereken korlátozottnak mondható a használata. Az udmurt a Volga-Káma nyelvszövetség része.

Az udmurt agglutináló, *pro*-drop, differenciált tárgyjelölést alkalmazó, SOV alapszórendűnek tartott nyelv (Vilkuna 1998, Winkler 2001, 2011), noha Asztalos et al. (2017) és Asztalos (2018, 2021) kutatásai szerint a mai udmurt nyelv SOV > SVO típusváltozáson megy keresztül. Az udmurt nyelvnek egy további, jelen tanulmány szempontjából lényeges tulajdonsága, hogy a fókuszált mondatrész viszonylag szabadon helyezkedhet el a mondatban: az ígét közvetlenül megelőző pozícióban a legelfogadottabb, de a beszélők egy része számára az ige után, mondatvégi pozícióban is (Tánczos 2010, Asztalos 2020), valamint *in situ* helyzetben (Bulicsov 1947: 77), illetve nem-közvetlenül az ige előtt (Asztalos 2020) is megjelenhet.

3. A tagadás altípusai

A tagadás a logikában olyan műveletet jelöl, amely egy proposíció igazságtartalmát annak ellentettjére fordítja (Penka 2015: 303). A formális szemantikai elméletek szerint a tagadás (mint operátor) ún. hatókörrel bír, vagyis jelentése a mondat egy meghatározott tartományán belül értelmezendő. Amennyiben a mondat predikátuma által leírt esemény a tagadás hatókörén belül van, mondattagadásról van szó (Penka: *ibid.*, Giannolo 2020), l. pl. (1):

- (1) a. *Elmentem Szibériába.*
b. *Nem mentem el Szibériába.* (= Nem igaz, hogy elmentem Szibériába.)

A konstituenstagadást első megközelítésben olyan tagadásként definiálhatjuk, amely hatóköre nem terjed ki a mondat (fő) predikátumára (vö. Penka: *ibid.*), l. pl. (2):

- (2) *Nem SZIBÉRIÁBA mentem el.* (= Nem igaz, hogy Szibéria az a hely, ahová elmentem.)

A fenti meghatározás azonban nem minden megközelítés szerint definiálja egyértelműen a konstituenstagadást. A konstituenstagadás meghatározásának egy további kritériuma az lehet, hogy a tagadószó és a mondatnak az a része, amelyre a tagadás kiterjed, egy konstituent alkossanak, ez azonban a mondatnál alacsonyabb szintre kiterjedő tagadásnál nem minden esetben van így. Ezenkívül a konstituenstagadásnak minősített esetek általában átalakíthatóak mondattagadást tartalmazó vonatkozói mondatokká (Penka 2015: 304), l. pl. (3a–b), így a konstituenstagadás fogalmának létjogosultságát egyes szerzők meg is kérdőjelezzik (Penka: *ibid.*).

- (3) a. *John found a job not far away.*
b. *John found a job at a place that is not located far away.* (Penka: *ibid.*)

Továbbá úgy tűnik, hogy nem minden nyelvben létezik külön nyelvi eszköz a konstituenstagadás kifejezésére: a grúzban például a mondattagadás eszközei használatosak akkor is, ha a tagadás hatóköre a mondatnál kisebb tartományra terjed ki (Lena Borise, sz.k.). A tagadás hatóköre ilyenkor feltehetően a szöveggörnyezetből derül ki, vagyis a konstituenstagadásos értelmezést ebben az esetben pragmatikai tényezők teszik lehetővé. A mondattagadás nyelvi eszközei pedig minden bizonnyal azért használhatóak konstituensszintű tagadás kifejezésére is, mert a

konstituensszintű tagadást tartalmazó logikai proposíció implikálja a proposíció mondatszintű tagadásának igazságtartalmát (vagyis ha igaz pl. az az állítás, hogy *Nem Szibériába mentem el*, akkor igaz az is, hogy [legalábbis az állítás szempontjából releváns időben] *Nem mentem el Szibériába*).

A mondatnál kisebb hatókörre kiterjedő tagadás eseteinek egy része (így pl. a (2)-ben ismertetett magyar példa is) bizonyos nyelvekben tulajdonképpen az ún. fókusztagadás (vö. É. Kiss 2015) jelenségéhez sorolható. Fókusztagadás esetén a mondatban fókusz szerepét betöltő összetevő közvetlen tagadásáról van szó. Mivel azonban a fókusz predikatív viszonyt fejez ki (É. Kiss 2006), valójában a fókusztagadást tartalmazó mondatok átalakíthatóak olyan összetett mondatokká, amelyek főmondata nominális predikátumot tartalmaz, és ez a predikátum a mondattagadás eszközeivel van tagadva, l. (2) vs. (4):

(4) *Az a hely, ahová elmentem, nem Szibéria.*³

Mind (3a) vs. (3b), mind (2) vs. (4) esetében közös azonban, hogy mondattagadást csak az összetett mondatos parafrázisokban (3b), (4) találunk, az egyszerű mondatokban (3a), (2) a tagadás hatóköre nem terjed ki a predikátumra. Tanulmányom szempontjából a tagadás fentebb ismertetett típusai közötti lényeges különbség tehát abban ragadható meg, hogy a tagadás kiterjed-e a mondat (parafrázis nélküli változatának) predikátumára vagy sem.

Meg kell még említenünk a tagadás egy további altípusát, amelyre a szakirodalomban lexikális, affixális, illetve morfológiai tagadásként hivatkoznak (vö. De Clercq 2020). A tagadásnak ez a típusa szószinten értelmezendő (Penka 2015: 303, De Clercq 2020) és derivációs természetű, vagyis a lexikális tagadás egy lexémából egy másik, ellentétes értelmű lexémát hoz létre (l. pl. *szimpatikus* – *unszimpatikus*) (Penka 2015: 305, Joshi 2020). Az „affixális”, illetve „morfológiai tagadás” elnevezések ugyanakkor véleményem szerint nem túl szerencsés terminusok erre a jelenségre, mivel bizonyos nyelvekben bizonyos affixumok a mondattagadáshoz is használatosak lehetnek (ahogyan a 4.1-es pontban látni fogjuk, ez az udmurtban is így van). A lexikális tagadás kérdéskörével mindazonáltal nem foglalkozom tanulmányomban.

³ Cikkem egyik bírálója felhívta a figyelmemet arra, hogy a (4)-eshez hasonló parafrázisokban a névszói állítmány a magyarban valójában fókuszálva van, így nem világos, hogy mit mutat a parafrázis. A fő állítás véleményem szerint az, hogy a fókusz tartalmazó egyszerű mondatok átalakíthatóak olyan összetett mondatokká, amelyek főmondata nominális állítmányt tartalmaz, így a fókusztagadásos szerkezetek végső soron átalakíthatóak mondattagadásos szerkezetekké.

A mondat-, konstituens- és fókusztagadás fentebb ismertetett meghatározásai szintaktikai alapúak: az, hogy a főmondati predikátum tagadva van-e vagy sem, morfoszintaktikai értelemben értendő. Jelen tanulmányban a tagadás azon eseteit vizsgálom az udmurtban, amelyekben a tagadás *logikailag* a mondatnál alacsonyabb szinten, a mondat valamely összetevőjére vonatkoztatva értelmezhető/értelmezendő; erre a jelenségre alkalmazom a „konstituensszinten értelmezett tagadás” megnevezést. Ahogyan a 7. pontban látni fogjuk, a konstituensszinten értelmezett tagadás az udmurt nyelv sztenderd változatában a mondattagadás, a *ne* partikulás szerkezetek esetében pedig a fókusztagadás eszközeivel valósul meg.

4. Tagadás az udmurtban

4.1. A mondattagadás eszközei

A következőkben vázlatosan ismertetem a finit állítmányú mondatok tagadásának eszközeit az udmurtban.

A mondattagadás az udmurtban a mondat állítmányának tagadásával történik. A tagadás eszköze – az állítmány verbális vagy nominális jellegétől, valamint az állítmány igeidejétől és -módjától függően – lehet tagadó segédige, a létige szintetikus tagadó alakja, kötött tagadó morféma, valamint tagadó partikula.

Az igei állítmányú mondatok mondatszintű tagadása (számos más uráli nyelvhez hasonlóan) a legtöbb igeidőben az ún. tagadó (segéd)ige és a lexikális ige konnegatív tövének kombinációjával történik, l. (5). Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy a szerkezetben az alany személyére a tagadó ige, az alany számára a lexikális ige konnegatív alakja utal, az igeidő jelölése pedig vagy a tagadó ige történi (5), vagy – bizonyos esetekben – megoszlik a tagadó ige és a konnegatív tö között. A tagadó ige mindig megelőzi a konnegatív tövet.

- (5) *Šibir-e ö-d myne.*
Szibéria-ILL NEG.PST-2 megy.CNG.PL
'Nem mentetek Szibériába.'

A nominális állítmányú, valamint az egzisztenciális mondatok tagadása jelen időben az *övöl* tagadószóval történik (6)–(7). Az *övöl*-t a létige számban és személyben nem ragozódó, jelen idejű tagadó alakjának tekintem (l. még Winkler 2011: 108, Asztalos 2018: 95), de elemezhető tagadó partikulaként is (vö. Edygarova 2015: 275, 277) (a kétféle elemzési lehetőséget zárójelk használatával szemléltetem a glosszasorban).

(6) *Mon udmurt övöl.*
 1SG udmurt (van.)NEG
 'Nem vagyok udmurt.'

(7) *Tatyn gondyr-jos övöl.*
 itt medve-PL (van.)NEG
 'Itt nincsenek medvék.'

Az *övöl* tagadószó bizonyos igeidők, így az evidenciális múlt idejű igealakok tagadásakor is használatos (8a), ilyenkor közvetlenül az ige előtt áll. Az evidenciális igealakoknak mindazonáltal szintetikus tagadó változatuk is van, ezekben kötött morféma (infixum) fejezi ki a tagadást (8b):⁴

(8) a. *Šibir-e övöl myn-ill'amdy.*
 Szibéria-ILL (van.)NEG megy-EV.2PL
 b. *Šibir-e myny-m-te-dy.*
 Szibéria-ILL megy-PTCP.PRF-NEG-2PL
 'Nem mentetek Szibériába.'

Az állítmány – vagy nominális mondatok esetén az állítmány igei(nek tekinthető) része – gyakran (5)–(8), de nem feltétlenül (5'), (6') a mondat végén áll; a szórendet információs szerkezeti tényezők befolyásolják (Asztalos 2018).

(5') *Ö-d myne Šibir-e.*
 NEG.PST-2 megy.CNG.PL Szibéria-ILL
 'Nem mentetek Szibériába.'

(6') *Mon övöl udmurt.*
 1SG (van.)NEG udmurt
 'Nem vagyok udmurt.'

A mai udmurt nyelvben bizonyos nem-irodalmi regiszterekben szórványosan az oroszról átvett *ne* partikula is használatos a mondattagadás eszközeként, főként igei állítmányok mellett. A *ne* partikulát ilyenkor az ige állító alakja követi (9).

⁴ Az analitikus formák az északi, a szintetikusak pedig a déli nyelvjárásokból származnak (Edygarova 2015: 269–70).

- (9) *Pešanaj-zy-len ugoś korka-jez tuž džoskyt,*
 nagymama-3PL-GEN hiszen ház-3SG nagyon szűk
ńe šud-o-d otyń, ńe byžy-lo-d.
 NEG játszik-FUT-2SG ott NEG fut-FUT-2SG
 'Hiszen a nagymamájuk háza nagyon kicsi, nem fogsz ott játszani, nem fogsz futkározni.'

(Udmurt corpora)

Az udmurtban a tagadás nincs befolyással a mondatrészek morfológiájára, így például arra, hogy milyen esetben jelenik meg a tagadó mondatban a tárgy (a tárgy esetét annak határozottsága és specifikussága szabja meg, l. É. Kiss – Tánczos 2018).

4.2. A konstituensszinten értelmezett tagadás – a szakirodalom és az előzetes adatok alapján

A konstituensszinten értelmezett tagadás kifejezésének kérdését az udmurtban eddig Winkler (2001: 54, 2011: 109–10), Edygarova (2015: 285) és Kozmács (2017) tárgyalta. Edygarova (ibid.) szerint a konstituensek egy speciális, két tagmondatos szerkezettel tagadhatók, amelyben a tagadott konstituenst követi a – lexikális ige nélkül álló – tagadó ige vagy a tagadó partikula, majd ezt követi a lexikális ige állító formáját tartalmazó tagmondat (10) (ibid.):

- (10) *Škola-je mon ug, ton myń-o-d.*
 iskola-ILL 1SG NEG.1SG 2SG megy-FUT-2SG
 'Nem én, hanem te fogsz menni iskolába.' (Edygarova 2015: 285)

A Edygarova által írottak értelmében tehát:

1. a konstituensek tagadása az udmurtban a mondattagadás eszközeivel, vagyis nem speciális tagadó morfémával, hanem a mondattagadáshoz is használatos tagadó igével, tagadó szuffixummal vagy tagadó partikulával történik;
2. két tagmondatos szerkezettel jár együtt;
3. a tagadott összetevőt követi a tagadást kifejező morféma.

Ugyanezen stratégiára Winkler (2011: 110) is hoz példákat:

(11) *Mon ö-j, so ta-je lešt-i-z.*
 1SG NEG.PST-1SG 3SG ez-ACC csinál-PST-3SG
 'Nem én, hanem ő csinálta ezt.'
 (Winkler 2011: 110)

(12) *Tolon ö-j, a vall'an vetl-i mon kino-je.*
 tegnap NEG.PST-1SG hanem tegnapelőtt jár-PST.1SG 1SG mozi-ILL
 'Nem tegnap, hanem tegnapelőtt voltam moziban.'
 (ibid.)

Winkler (2001: 54, 2011: 109) megállapítása szerint a konstituensek tagadása a szórend, illetve bizonyos morfológiai eszközök segítségével történik, megállapítását azonban nem fejt ki bővebben, továbbá bizonyos, lentebb bemutatott példáinak (13)–(14), (16) angol, illetve német nyelvű fordításai arra engednek következtetni, hogy az általa közölt példáknak nem is feltétlenül mindegyike a konstituensszintű tagadást szemlélteti. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy míg a tagadott konstituens a Edygarova által bemutatott példában (10) közvetlenül előzi meg a tagadó igét, (15)-ben nem-közvetlenül helyezkedik el az tagadó ige és a konnegatív fő alkotta komplexum előtt, (14)-ben pedig – amennyiben a példa a konstituenstagadást illusztrálja, és csak Winkler (2011) eredeti, angol, illetve német nyelvű fordításai pontatlanok – követi az igét. További eltérés a Edygarova által írottakhoz képest, hogy Winkler példáinak tanúsága szerint – amennyiben a (13)–(14)-es példák eredeti fordításai pontatlanok, és a példákban konstituenstagadásról van szó – a konstituenstagadáshoz nem feltétlenül szükséges két tagmondatos struktúra, illetve a második tagmondat elliptikus is lehet (15)–(16).

(13) *Ńań mon ö-j śiy.*
 kenyér 1SG NEG.PST-1SG eszik.CNG.SG
 'I didn't eat any bread./Ich aß kein brot. ['Nem ettem kenyeret.']'
 (Winkler 2001: 54, 2011: 109)

(14) *Mon u-g śiiśky nań-ez.*
 1SG NEG-1SG eszik.CNG.PRS.SG kenyér-ACC
 'I do not eat that bread./Brot esse ich nicht. ['Nem eszem meg azt a kenyeret./Kenyeret nem eszem.']'
 (Winkler 2001: 54, 2011: 110)

(15) *Mon tolon kino-je ö-j vetly – vall'an.*
 1SG tegnap mozi-ILL NEG.PST-1SG jár-PST.1SG tegnapelőtt
 'Nem tegnap, hanem tegnapelőtt voltam moziban.'
 (Winkler 2011: 110)

- (16) *Araky u-g juišky, sur gine.*
 pálinka NEG.1SG iszik.CNG.PRS.SG sör csak
 'Schnapsz trinke ich nicht, aber Bier. ['Pálinkát nem iszom, sört igen.]'
 (ibid.)

Kozmács (2017) szerint a konstituens, amelyre a tagadás irányul, mindig (közvetlenül) a tagadó ige és a konnegatív tő alkotta komplexum előtt helyezkedik el (vö. 2017: 277, 278, 283).

Azt egyik idézett szerző sem tárgyalja, hogy a (10)–(16)-ban bemutatott mondatokhoz milyen mondatszerkezet társítható, valamint hogy a példákban bemutatott jelenség szintaktikai értelemben valóban konstituenstagadásnak minősül-e. A tagadás hatókörének morfoszintaktikai jelölése kapcsán azonban Edygarova (2015: 278) ismertet egy érdekes tény: a feltételes mondatok alárendelt tagmondatában a *ke* 'ha' jelentésű klitikum megjelenhet a tagadó ige és a konnegatív tő között (17a), valamint a tagadó ige előtt (17b) is. Az előbbi esetben a tagadás hatóköre az egész mondatra kiterjed, míg az utóbbiban csak a *ke* 'ha' kötőszót közvetlenül megelőző konstituensre (ibid.). Úgy tűnik tehát, hogy a *ke* 'ha' klitikum képes kijelölni a tagadás hatókörét.

- (17) a. *Čukaže õ-z ke zory, uža-ny pot-o-m.*
 holnap NEG.PST-3 ha esik.CNG.SG dolgozik-INF kimegy-FUT-1PL
 'Ha holnap nem fog esni, kimegyünk dolgozni.'
 (Edygarova 2015: 278)
- b. *Čukaže ke õ-z zory, čukažebere zor-o-z.*
 holnap ha NEG.PST-3 esik.CNG.SG holnapután esik-FUT-3SG
 'Ha nem holnap esik, holnapután fog.'
 (ibid.)

Kozmács (2017) adatai, illetve saját, anyanyelvi adatközlőtől gyűjtött adataim továbbá azt mutatják, hogy a konstituensszinten értelmezett tagadás a Winkler (2001, 2011) és Edygarova (2015) által bemutatott módokon túl egyéb stratégiával, mégpedig az oroszból átvett *ne* tagadó partikulával is lehetséges az udmurtban. A *ne*-vel tagadott konstituens megjelenhet az (állító formájú) ige/állítvány előtt (18a) és után (18b), valamint elliptikus tagmondatban (18c) is:

- (18) a. *Mon ne Moskva-je myn-i, a Joškar-Ola-je.*
 1SG NEG Moszkva-ILL megy-PST.1SG hanem Joskar-Ola-ILL
 'Nem Moszkvába mentem, hanem Joskar-Olába.'

- b. *Mon myn-i ńe Moskva-je, a Joškar-Ola-je.*
 1SG megy-PST.1SG NEG Moszkva-ILL hanem Joskar-Ola-ILL
 'id.'
- c. *Mon Joškar-Ola-je myn-i, ńe Moskva-je.*
 1SG Joskar-Ola-ILL megy-PST.1SG NEG Moszkva-ILL
 'Joskar-Olába mentem, nem Moszkvába.'

Összegezve tehát a szakirodalom és az előzetes adatok alapján úgy tűnik, hogy a konstituensszinten értelmezett tagadásnak az alábbi kifejezőmódjai léteznek a mai udmurt nyelvben (csak azt a tagmondatot véve alapul, amelyben a konstituens, amelyre a tagadás irányul vagy látszólag irányul, elhelyezkedik):

(19) *A konstituensszinten értelmezett tagadás stratégiái az udmurtban (első megközelítésben)*

1. A mondattagadás eszközeivel:
 - 1.1. Konstituens a tagadott állítmány előtt: XP NegAux⁵ (V)
 - 1.2. Konstituens a tagadott állítmány után: NegAux V XP
2. *Ńe* tagadó partikulával:
 - 2.1. Konstituens az állítmány előtt: *ńe* XP V
 - 2.2. Konstituens az állítmány után: V *ńe* XP
 - 2.3. Konstituens elliptikus tagmondatban: *ńe* XP

A továbbiakban az 1.1–1.2-es szerkezetekre „1-es típusú” vagy „sztenderd nyelv-változatbeli” szerkezetekként fogok hivatkozni (noha az 1.2-es, nem-állítmány-végű változat legalábbis az 1.1-es változathoz képest vélhetően kevésbé számít „sztenderdnek”). A 2.1–2.3-as szerkezeteket a „2-es típusú” vagy a „*ńe* partikulás” elnevezéssel fogom illetni.

5. A kutatás

5.1. A kutatás célkitűzései

A kutatás egyaránt irányult elméleti és funkcionális-tipológiai vonatkozású kérdésekre. Elméleti szempontból a fő célkitűzés annak megállapítása volt, hogy a konstituensszinten értelmezett tagadás sztenderd nyelv-változatbeli módozata szintaktikailag különbözik-e a mondattagadástól, és ha igen, pontosan miben; más szóval milyen mondatszerkezet rendelhető az 1.1-es és az 1.2-es konfigu-

⁵ Az állítmány itt természetesen nem csak *tagadó ige + lexikális igető* lehet, hanem a 4.1-ben említett további eszközök is (tagadó partikula, tagadó szuffixum, a létige tagadó alakja), a felsorolásban csupán az egyszerűség kedvéért tüntettem fel csak a tagadó segédigés megoldást.

rációkhoz. Ezzel összefüggésben a kutatás a sztenderd és a *ne* partikulás tagadás esetében is meg kívánta határozni a tagadás hatókörét, továbbá azt, hogy ha a tagadás középpontjában álló konstituens fókusz szerepét tölti be a mondatban, szintaktikailag jelölt (szerkezeti), avagy pusztán prozódiailag jelölt fókusszal van-e dolgunk.

Az 1.1-es konfiguráció esetében a kérdést különösen izgalmassá teszi az a tény, hogy az XP NegAux V elemek alkotta lineáris szekvenciához – amennyiben XP-t egyszerűen a mondat valamely konstituensének fogjuk fel – kontextustól függően többféle olvasat is rendelhető. A *Šibir-e ö-j myny* (Szibéria-ILL NEG.PST-1SG megy.CNG.SG) szekvencia tehát kifejezhet konstituensszinten értelmezendő tagadást (20a), mondattagadást (20b), továbbá más kontextusban ugyanezen (tag)-mondatban az ige bővítménye értelmezhető kontrasztív topikként (20c),⁶ valamint tág hatókörű fókuszként (20d) is. A különböző szerkezetekhez feltehetően más-más prozódia társul, ez irányban azonban még nem történtek kutatások. A kérdés tehát az, hogy a konstituensszinten értelmezendő tagadás (20a) esetén egybeesik-e a mondat szerkezete a (20b–d) szerkezetek valamelyikével, más szóval, hogy a konstituens, amelyre a tagadás (látszólag) irányul, információs szerkezeti szempontból neutrális-e, avagy kontrasztív topik, esetleg fókusz szerepét tölti be.

- (20) a. *Šibir-e* *ö-j* *myny*, *Ural-e* *myn-i*.
 Szibéria-ILL NEG.PST-1SG megy.CNG.SG Urál-ILL megy-PST.1SG
 'Nem Szibériába mentem, hanem az Urálba.'
- b. *Šibir-e* *ö-j* *myny*.
 Szibéria-ILL NEG.PST-1SG megy.CNG.SG
 'Nem mentem Szibériába.'
- c. *Šibir-e* *ö-j* *myny*, *noš Ural-e* –
 Szibéria-ILL NEG.PST-1SG megy.CNG.SG de Urál -ILL
myn-i.
 megy-PST.1SG
 'Szibériába nem mentem el, az Urálba viszont elmentem.'
- d. Kontextus: 'Végül hová nem mentél el, Szibériába vagy az Urálba?'
ŠIBIR-E *ö-j* *myny*.
 Szibéria-ILL NEG.PST-1SG megy.CNG.SG
 'SZIBÉRIÁBA nem mentem el.'

⁶ A kontrasztív topik ugyanis megelőzi az állítmányt az udмурtban, vö. Surányi et al. (megjelenés alatt).

A szakirodalomban közölt példamondatok alapján a tagadott konstituens lineáris és strukturális pozíciója sem egyértelmű: Edygarova (2015: 285) (10)-ben idézett példamondatában az alanyi funkciójú tagadott konstituens nem alapszórendi pozícióban helyezkedik el (vagyis nem a mondat elején, a helyhatározói vonzatot megelőzve áll, ahol egy neutrális mondatban egyébként állna, vö. Glezgyenyev 1921: 45–7, Asztalos et al. 2017: 51), hanem közvetlenül az ige előtt jelenik meg – ami utalhat arra, hogy a tagadott konstituens a közvetlenül preverbális fókuszpozícióba (vö. Tánczos 2010, Asztalos 2020) kerül. Winkler (2011: 110) (15)-ben idézett mondatában azonban a szabad határozói funkciójú tagadott konstituens nem közvetlenül az ige előtt található.

A formális szemantikai elméletek szerint az ún. operátorok, így a fókuszszerepű konstituensek, a tagadást kifejező elemek és a kvantorok ún. hatókörrel bírnak, vagyis jelentésük egy meghatározott tartományon belül értelmezhető. Ha két operátor egymáshoz viszonyított hatóköre (vagyis az, hogy egymáshoz képest melyikük vesz fel jelentésánilag tág, és melyikük szűk hatókört) megfeleltethető az operátorok egymáshoz képest mutatott lineáris sorrendjének, egyenes hatóköri olvasatról beszélünk, ellenkező esetben pedig fordított, avagy inverz hatóköri olvasatról van szó.⁷ Amennyiben az 1.1-es konfigurációhoz (20a) ugyanaz a szerkezet rendelhető, mint (20d)-hez, vagyis a 'Szibériába' elem (20a)-ban is fókusz szerepét tölti be, felmerül a kérdés, hogy hogyan magyarázható az, hogy míg (20d)-ben a fókusz–tagadás sorrend egyenes hatóköri olvasatot eredményez ($Foc > \neg$), ugyanez a lineáris sorrend fordított hatóköri olvasatot ($\neg > Foc$, l. (20a)) is lehetővé tesz. Továbbá felmerül az a kérdés is, hogy a preverbális fókuszpozícióban elhelyezkedő konstituens, amelyre 1.1-ben a tagadás hatóköre kiterjed, vajon a sztenderd nyelvváltozat szerinti közvetlenül preverbális fókuszpozíciót foglalja-e el, vagy esetleg megjelenhet a nem-közvetlenül preverbális fókuszpozícióban (vö. Asztalos 2020) is.

Az 1.2-es szekvenciához kontextustól függően szintén többféle olvasat tartozhat a konstituenstagadásos értelmezésen (21a) túl: a mondat kifejezhet egyszerűen mondattagadást (21b), de az ige bővítménye – a (20d) példához hasonlóan

⁷ Az egyenes vs. fordított hatóköri olvasatoknak ugyanakkor nem csak lineáris, hanem a *k*-vezérlés fogalmán alapuló, strukturális értelmezése is létezik (l. pl. Amiraz 2021: 8–9): ebben a felfogásban amennyiben a mondat hierarchikus struktúrájában magasabban elhelyezkedő, a másik operátort *k*-vezérlő elemnek tágabb a hatóköre, mint a *k*-vezérelt operátornak, egyenes hatókörviszonyról, ellenkező esetben pedig inverz hatókörviszonyról beszélünk. E tanulmány azonban a hatókörviszonyok lineáris értelmezését veszi alapul.

– értelmezhető széles hatókörű fókuszként (21c) is.⁸ Mivel a tagadó elem ebben az esetben megelőzi a fókuszot, tág hatókörű fókuszos olvasat (21c) esetén a negáció és a fókusz fordított hatókörviszonyban (Foc > ¬) vannak egymással. Konstituensszinten értelmezett tagadás esetén (21a) azonban – amennyiben az mutatható ki, hogy a tagadott konstituens fókusz szerepét tölti be – egyenes hatókörviszonnyal (¬ > Foc) van dolgunk.

- (21) a. *Ö-j* *myny* *Šibir-e,* *Ural-e* *myn-i.*
 NEG.PST-1SG megy.CNG.SG Szibéria-ILL Urál-ILL megy-PST.1SG
 'Nem Szibériába mentem, hanem az Urálba.'
- b. *Ö-j* *myny* *Šibir-e.*
 NEG.PST-1SG megy.CNG.SG Szibéria-ILL
 'Nem mentem Szibériába.'
- c. Kontextus: 'Végül hová nem mentél el, Szibériába vagy az Urálba?'
Ö-j *myny* *ŠIBIR-E.*
 NEG.PST-1SG megy.CNG.SG Szibéria-ILL
 'SZIBÉRIÁBA nem mentem el.'

A *ne* partikulás konfigurációkhoz (2.1–2.3) azonban csak egyetlenegy olvasat rendelhető, mivel a *ne* partikula hatóköre mindig az őt lineárisan közvetlenül követő konstituensre terjed ki; mondattagadásos olvasat így itt csak abban az esetben merülhet fel, ha a *ne*-t állítmány követné (vö. (9)). A széles hatókörű fókuszos olvasat ezeknél a szerkezeteknél ugyancsak nem merül fel, mivel az szintén tagadott állítmánnyal járna együtt. Ugyanakkor azt a kérdést, hogy a *ne* partikulával tagadott konstituens fókusz szerepét tölti-e be, mindenképpen érdemesnek tartom megvizsgálni.

Funkcionális-tipológiai szempontból a kutatás arra kereste a választ, hogy mi motiválhatja a *ne* partikula orosz nyelvből való átvételét és a *ne* partikulás tagadó stratégia kialakulását. A hatókörviszonyok egyenes vagy fordított kifejeződésének ugyanis bizonyos mértékű tipológiai vonatkozásai is vannak: Amiraz kutatásai szerint az igevégű nyelvekre inkább a fordított hatókörös kifejezőmód jellemző (2021: 14). Végül pedig a *ne* partikulás tagadás disztribúcióját is fel kívántam térképezni, egész pontosan azt, hogy befolyásolják-e lexikális és/vagy morfoszintaktikai tényezők a tagadás ezen stratégiájának használatát az udmurtban.

⁸ A kontrasztív topikos olvasat ebben az esetben nem merülhet fel, mivel – ahogyan azt a 4-es lábjegyzetben is említettem – a kontrasztív topik preverbális helyzetű az udmurtban (l. Surányi et al. megjelenés alatt).

5.2. A vizsgált nyelvi anyag

A kutatás első fázisában kérdőívvel gyűjtöttem nyelvi anyagot anyanyelvi adatközlőktől, valamint – a *né* partikulás tagadás esetében – korpuszkereséseket folytattam. A kutatás második fázisában a nyelvi anyag kapcsán felmerült további kérdéseimről konzultáltam a kérdőív egyik kitöltőjével.

5.2.1. Kérdőív

Mivel a jelen tanulmányban bemutatott kutatást előtanulmánynak szántam, a kérdőívet egyelőre mindössze kettő, udmurt anyanyelvű, 30 és 40 év közötti, felsőfokú végzettséggel rendelkező, Magyarországon élő adatközlő töltötte ki. A kitöltőknek 5-pontos Likert-skála alapján grammatikalitási ítéletet kellett hozniuk 20 konstruált tesztmondatról, és ki kellett javítaniuk minden olyan mondatot, amelyet 5-nél alacsonyabb pontszámúra értékelték. A kérdőív nem tartalmazott fillermondásokat.

Annak eldöntéséhez, hogy az az összetevő, amelyre a tagadás irányul, fókusz szerepét tölti-e be, az alábbi, magyar példákkal illusztrált szintaktikai tesztet alkalmaztam. Amennyiben a tagadást követheti elliptikus, a fókusz alternatíváját tartalmazó, állítmány nélküli tagmondat (22), a tagadó mondatban a tagadott konstituens fókusz szerepét tölti be (Winkler (15)–(16)-ban idézett mondatai azt sugallják, hogy a második tagmondati ellipsis lehetőség). Ha azonban az ilyen szerkezetek agrammatikusnak bizonyulnak és csak a (23a)-hoz vagy (24)-hez hasonló, VP-mellérendeléses struktúrák bizonyulnának jólformáltnak, jó okunk van feltételezni, hogy vagy egy neutrális mondat (23b) tagadásával (vö. 23a) van dolgunk, vagy pedig a konstituens, amelyre a tagadás látszólag irányul, valójában kontrasztív topik szerepét tölti be a mondatban (24), és a tagadás ugyancsak mondattagadásként valósul meg.

(22) *Nem Szibériába mentem, hanem Magyarországra.*

(23) a. *Nem mentem el Szibériába, elmentem Magyarországra.*

b. *Elmentem Szibériába.*

(24) */Szibériába nem mentem el, /Magyarországra elmentem.*

Azt, hogy a szóban forgó konstituensnél kizárható-e a kontrasztív topikos értelmezés, a tesztmondatokban használt ige megválasztásával próbáltam eldönteni. Ha az ige bővítménye kaphat nem-kimerítő értelmezést (vagyis ha az állítmány a mondatban szereplő bővítményen túl potenciálisan más elemekre is igaz lehet),

lehetséges a bővítmény kontrasztív topikos értelmezése, mint például a fenti (24)-es példában (a 'megy' ige helyhatározói vonzata ugyanis kaphat nem-kimerítő értelmezést, ti. egy helynél többre is el lehet menni). Ha azonban az ige valamely bővítménye kimerítő értelmezést kíván meg (25) (vagyis az állítmány csak a mondatban szereplő bővítményre lehet igaz), a kontrasztív topikos értelmezés nem lehetséges, ahogyan azt a (26)-os, agrammatikus példa szemlélteti: a kimerítő értelmezésű bővítményt tartalmazó mondatok a kérdéses konstituens fókuszos értelmezését segítik elő. A kérdőív tesztmondatainak felében így a 'születik' jelentésű igét szerepeltettem, mivel az kimerítő értelmezésű lokatívuszi bővítményt kíván meg:

(25) *Budapesten születtem.*

(26) **/Szegeden nem születtem, Budapesten viszont születtem.*

A tesztmondatok az alábbi grammatikai változók tekintetében különböztek egymástól:

1. A tagadást kifejező nyelvi elem: tagadó ige/*ne* partikula;
2. A tagadni kívánt konstituens pozíciója: közvetlenül preverbális/nem-közvetlenül preverbális/mondatvégi;
3. Tagadó ige és preverbális konstituens esetén az első tagmondatban csak tagadó ige/tagadó ige és konnegatív tő együttese;⁹
4. Az állítmány megjelenése a második tagmondatban: kitett állítmány/ellipszis.

A tesztmondatok a (27)-ben szemléltetethez hasonló kérdés-válasz kontextusokban, válaszmondatként szerepeltek a kérdőívben. A tesztmondatok egyik felében, ahogyan fentebb említettem, a 'születik' jelentésű igét szerepeltettem alannyal és tagadott lokatívuszi bővítménnyel; a lehetséges válaszmondatok jelentését l. (27a–b):

(27) Kontextus: Hol született Mása? Mozsgában?

a. - *Nem Mozsgában született, Kukmorban született.*

[fókusz; nem-elliptikus 2. tagmondat]

b. - *Nem Mozsgában született, hanem Kukmorban.*

[fókusz; elliptikus 2. tagmondat]

⁹ A szakirodalom alapján mindkét lehetőség létezik (l. (10)–(12)-es vs. (15)-ös példák).

A tesztmondatok másik felében a 'meghív' igét szerepeltettem, tárggyal és tagadott alannyal; a válaszmondatok fordításait I. (28a–b) (a (28a) i) és ii) ugyanazon mondat két, elméletileg lehetséges értelmezését illusztrálják):

- (28) Kontextus: Ki hívta meg Zsenyát a buliba? Artyom?
 a. i) - *Nem Artyom hívta meg őt, Násztya hívta meg őt.*
 [fókusz; nem-elliptikus 2. tagmondat]
 ii) - *Artyom nem hívta meg őt, Násztya meghívta őt.*
 [kontrasztív topik; nem-elliptikus 2. tagmondat]
 b. - *Nem Artyom hívta meg őt, hanem Násztya.*
 [fókusz; elliptikus 2. tagmondat]

Az alábbi táblázat azt szemlélteti, hogy összességében milyen konfigurációkat teszteltem egy-egy igével a kérdőívben.

1.	S/O	XP	NegAux	V,		YP	V
2.	S/O	XP	NegAux,			YP	V
3.	S/O	XP	NegAux	V,	hanem	YP	
4.	S/O		NegAux	V	XP,		V YP
5.	S/O		NegAux	V	XP,	hanem	YP
6.	XP	S/O	NegAux,			YP	V
7.	XP	S/O	NegAux	V,	hanem	YP	
8.	S/O		<i>né</i>	XP V,	hanem	YP	
9.	S/O			V	<i>né</i> XP,	hanem	YP
10.	<i>né</i>	XP	S/O	V,	hanem	YP	

1. táblázat: *A kérdőívben tesztelt konfigurációk*

5.2.2. Korpuszkeresések

A korpuszadatokat az *Udmurt corpora* című, 20–21. századi sajtó-, blog- és szépirodalmi szövegeket és Wikipédia-cikkeket tartalmazó korpuszból nyertem ki a *né* partikulára történő kereséssel.¹⁰ A vizsgálatba értelemszerűen csak azokat a találatokat vontam be, amelyekben a tagadás hatóköre a mondatnál alacsonyabb szintre terjedt ki (a (9)-ben közölt mondathoz hasonlóakat tehát nem); ennek a kritériumnak összesen 93 találat felelt meg.

¹⁰ A sztenderd stratégiát nem vizsgáltam korpuszszövegeken; ennek oka az volt, hogy a várhatóan nagy számú találatok döntő többsége vélhetően mondat szintű tagadást kódolt volna, így az esetleges konstituensszinten értelmezendő tagadásos példák kiválogatása aránytalanul időigényes lett volna.

5.2.3. Anyanyelvi adatközlővel folytatott konzultációk

A kutatás második fázisában – ahogyan az 5.2-es fejezet elején már említettem – a korpuszos és a kérdőíves adatok elemzése kapcsán felmerült további kérdéseimről konzultáltam a kérdőív egyik kitöltőjével. Az anyanyelvi konzulens feladata a (29)–(31)-ben szemléltetettekhez hasonló mondatok, párbeszéddek fordítása volt magyarra. ¹¹ A tesztmondatokkal a mondat- és fókusztagadást egyaránt tartalmazó szerkezetek kifejezésének lehetőségeit (vö. (29)), valamint a fókuszált számneves szerkezetek és a negáció kétféle hatóköri olvasatának lehetőségét (l. (30)–(31)) vizsgáltam.

(29) - *Dóra egy cseppet sem szereti a fonológiát.*

- *Nem a fonológiát nem szereti egy cseppet sem, hanem a szintaxist.*

(30) - *Nagypánk az ázsiai országok közül háromban járt.*

- *Nem HÁROM országban járt, hanem négyben.*

¬ > **Foc**

(31) - *Nagypánk az ázsiai országok közül kettőben nem járt.*

- *Nem, HÁROM országban nem járt.*

Foc > ¬

6. Eredmények

Az alábbiakban előbb a kérdőíves felmérés, majd pedig a korpuszvizsgálatok eredményeit ismertetem. Az eredmények elemzését, vagyis a tanulmányban vizsgált tagadó mondatok szerkezetére és a tagadó elemek hatókörére vonatkozó következtetéseimet javarészt a következő, 7. pontban tárgyalom. Az utóbbi fejezetben kapnak helyet az 5.2.3-as részben említett konzultációk eredményei is; a konzultációk során tárgyalt nyelvi adatok ugyanis elsősorban a tagadó elemek hatókörének elemzéséhez nyújtottak adalékot.

6.1. A kérdőíves felmérés eredményei

A kérdőívben az elliptikus második tagmondatot tartalmazó tesztmondatok mindegyike 4 és 5 közötti átlagpontoszámot ért el; az ige második tagmondatbeli ellipszise tehát a tagadott konstituens pozíciójától függetlenül (*közvetlenül preverbális/nem-közvetlenül preverbális/mondatvégi*) grammatikusnak bizonyult mind az 1-es (32)–(34), mind a 2-es típusú (35)–(37) szerkezetnél. Az 5.2.1-es részben írottak értelmében tehát a tagadott konstituens mind a sztenderd nyelvváltozatbeli, mind a *né* partikulás szerkezet esetében fókusz szerepét tölti be a mondatban, és

¹¹ A szóban forgó adatközlő magas szinten tud magyarul.

bármely olyan pozícióban megjelenhet, amelyben a fókusz a mai udmurt nyelvben megjelenik (közvetlenül preverbális (32), (35), nem-közvetlenül preverbális (33), (36), illetve mondatvégi (34), (37), vö. Asztalos 2020).

(32) Kontextus: Ki hívta meg Ányát a buliba? Iván?

So-je Ivan ö-z öty, (a)¹² Anton.
 3SG-ACC Iván NEG.PST-3 meghív.CNG.SG hanem Anton
 'Nem Iván hívta meg, hanem Anton.'

(átlagpontszám: 5)

(33) Kontextus: Ki hívta meg Juliát a fogadásra? Misa?

Miša so-je ö-z öty, (a) S'topa.
 Misa 3SG-ACC NEG.PST-3 meghív.CNG.SG hanem Sztjopa
 'Nem Misa hívta meg, hanem Sztjopa.'

(átlagpontszám: 5)

(34) Kontextus: Ki hívta meg Ljudát a koncertre? Vlagyiszlav?

So-je ö-z öty Vlad'islav, (a) Vika.
 3SG-ACC NEG.PST-3 invite.CNG.SG Vlagyiszlav hanem Vika
 'Nem Vlagyiszlav hívta meg, hanem Vika.'

(átlagpontszám: 5)

(35) Kontextus: Ki hívta meg Krisztyinát a kávézóba? Danyil?

So-je ne Dañil ö't-i-z, (a) D'ima.
 3SG-ACC NEG Danyil meghív-PST-3SG hanem Gyima
 'Nem Danyil hívta meg, hanem Gyima.'

(átlagpontszám: 4,5)

(36) Kontextus: Hol született a gyerekek? Rigában?

Ñe Riga-yn so vordsk-i-z, (a) Tall'in-yn.
 NEG Riga-INE 3SG születik-PST-3.SG hanem Tallinn-INE
 'Nem Rigában született, hanem Tallinnban.'

(átlagpontszám: 4,5)

¹² A tesztmondatok elliptikus második tagmondatában eredetileg a *noš* 'és; de, hanem' kötőszót szerepeltettem, ezt azonban az egyik adatközlő következetesen az oroszból átvett, hasonló jelentésű *a* kötőszóra javította, másikuk pedig következetesen törölte. A (32)–(37)-ben közölt példákat így ezen módosításokkal közlöm.

(37) Kontextus: Hol született a fiad? Párizsban?

So vordsk-i-z né Pariž-yn, (a) London-yn.
 3SG születik-PST-3.SG NEG Párizs-INE hanem London-INE
 'Nem Párizsban született, hanem Londonban.'

(átlagpontszám: 4,5)

A sztenderd nyelvváltozatbeli szerkezetek esetében a tagadott konstituens fókusz-ként való elemzését az is támogatja, hogy az adatközlők a legtöbb mondatot a 'születik' igével is grammatikusnak találták – akkor is, ha a második tagmondatban ki volt téve az állítmány, l. (38)–(40). Ahogyan azt 5.2.1-ben említettem, a kontrasztív topikos értelmezés ezekben a példákban kevésbé valószínű, mivel a lokatívuszi bővítmény kimerítő értelmezést kíván meg. Az ide tartozó tesztmondatok közül a legjobb értékelést az a változat kapta, amelyikben a tagadott összetevő közvetlenül a (tagadó) ige előtt állt (38); ennél kicsit rosszabb minősítést kapott a tagadott konstituenst az ige után tartalmazó variáns (39), a legkevésbé jónak pedig az a változat bizonyult, amelyikben a tagadott konstituens a mondat elején, nem-közvetlenül az ige előtt állt (40). Mindez megfeleltethető annak, amit Asztalos (2020) ír a fókusz közvetlenül preverbális, mondatvégi, valamint nem-közvetlenül preverbális pozíciókban való megjelenésének elfogadottságáról (l. 2. pont).

(38) Kontextus: Hol született a lányod? Alnasban?

So Alnaš-yn ö-z (vordsky), Sarapul-yn vordsk-i-z.
 3SG Alnas-INE NEG.PST-3 születik.CNG.SG Szarapul-INE születik-PST-3SG
 'Nem Alnasban született, Szarapulban született.'

(átlagpontszám: 4,5)

(*Alnasban nem született, Szarapulban (viszont) született.)

(39) Kontextus: Hol született a gyerekek? Jakutszkban?

So *ö-z* *vordsky* **Jakutsk-yn**, *vordsk-i-z* *Irkutsk-yn*.¹³
 3SG NEG.PST-3 születik.CNG.SG Jakutszk-INE születik-PST-3SG Irkutszk-INE
 'Nem Jakutszkban született, Irkutszkban született.'

(átlagpontszám: 4)

(*Jakutszkban nem született, Irkutszkban (viszont) született.)

(40) Kontextus: Hol született a lányod? Joskar-Olában?

? **Joškar-Olayn** *so* *ö-z*, *Kozmod'emjansk-yn* *vordsk-i-z*.
 Joskar-Ola-INE 3SG NEG.PST-3 Kozmodemjanszk-INE születik-PST-3SG
 Szándékolt jelentés: 'Nem Joskar-Olában született, Kozmodemjanszkban született.'

(*Joskar-Olában nem született, Kozmodemjanszkban (viszont) született.)

(átlagpontszám: 3)

Nem-elliptikus második tagmondatok esetén a kitöltők a 'meghív' igés mondatokban is magasabb pontszámot adtak azoknak a tesztmondatoknak, amelyekben a tagadott alany közvetlenül az ige előtt jelent meg (41), mint azoknak, amelyekben mondateleji (nem-közvetlenül preverbális) helyzetben állt (42) – mászóval a nem-alapszórendet mutató, OSV szórendű mondatokat (41) jobbnak ítélték az adatközlők, mint az SOV szórendűeket (42). Ebből ismét arra következtethetünk, hogy az adatközlők jobbnak találják, ha a konstituens, amelyre a tagadás irányul, a sztenderd nyelvváltozatbeli, közvetlenül preverbális fókuszpozícióban jelenik meg, mint ha a mondateleji fókuszpozícióban jelenne meg:

(41) Kontextus: Ki hívta meg Irinát az esküvőre? Artyom?

So-je **Art'om** *ö-z*, *Valerija* *öt'i-z*.
 3SG-ACC Artyom NEG.PST-3 Valerija meghív-PST-3SG
 'Nem Artyom, hanem Valerija hívta meg.'

(átlagpontszám: 4)

¹³ A második tagmondatot mindkét kitöltő XV sorrendűre javította mind a 'születik' (i), mind a 'meghív' igés tesztmondatoknál:

(i) [...] *Irkutsk-yn* *vordsk-i-z*.
 Irkutszk-INE születik-PST-3SG
 '(...) Irkutszkban született.'

(42) Kontextus: Ki hívta meg Raiszát az étterembe? Szása?

? *Saša so-je* *ö-z,* *Artur öt'-i-z.*
 Szása 3SG-ACC NEG.PST-3 Artúr meghív-PST-3SG
 'Nem Szása hívta meg, hanem Artúr.'

(átlagpontoszám: 3)

Ahogy fentebb említettem, az állítmány ellipszise a 2-es típusú szerkezeteknél is grammatikusnak bizonyult a tagadott konstituens pozíciójától függetlenül, ami arra utal, hogy a *ńe* partikulával tagadott konstituens is a fókusz lehetséges pozícióiban jelenik meg az udmurt mondatban (35)–(37).

6.2. A korpuszvizsgálatok eredményei

A korpuszvizsgálatok, ahogyan azt 5.2.2-ben említettem, csak a *ńe* partikulás tagadás disztribúciójának vizsgálatára terjedtek ki. Azt, hogy a *ńe*-vel tagadott konstituens nem-közvetlenül az állítmány előtt is megjelenhet, a korpuszvizsgálat eredményei is megerősítették (43)–(44):

(43) *Śulm-yn-yz,* *a* *ńe ki-yn-yz* *kartína-os-se sureda-z* *so.*
 szív-INS-3SG hanem NEG kéz-INS-3SG kép-PL-3SG.ACC rajzol-PST.3SG 3SG
 'A szívével, és nem a kezével festette a képeit.'

(Udmurt corpora)

(44) *Inmar so-je* *ńe slućajno duńńe vyl-e pott-i-z.*
 Isten 3SG-ACC NEG véletlenül világ -ra-ILL hoz-PST-3SG
 'Nem véletlenül hozta őt világra Isten.'

(Udmurt corpora)

A korpuszvizsgálatok továbbá azt mutatják, hogy a *ńe* partikulás tagadás disztribúciója meglehetősen széleskörű, legalábbis nincs megszorítás arra vonatkozóan, hogy milyen szintaktikai funkciójú konstituens tagadható *ńe*-vel: alany (45), tárgy (46), névszói állítmány (47), jelző (48) és vonzatszerepű (49) vagy szabad (50) határozó egyaránt kerülhet a *ńe* hatókörébe, valamint teljes igei frázis is tagadható *ńe*-vel (51). *ńe*-vel tagadott konstituens továbbá finit (50) és nem-finit (46) alárendelt mellékmondatokban is megjelenhet.

- (45) *Emjum vrać, pe kule gožty-ny, a nie mon.*
gyógyszer orvos PTCL kell ír-INF hanem NEG 1SG
'Gyógyszert az orvosnak kell felírnia – mondta –, és nem nekem.'
(Udmurt corpora)
- (46) *Vań-zy kylzy-sa puk-i-zy so piosmurt-ez, a nie*
minden-3PL hallgat-CVB ül-PST-3PL az férfi-ACC hanem NEG
nuiš-jos-ty.
műsorvezető-PL-ACC
'Mindenki azt a férfit, és nem a műsorvezetőket hallgatta (tkp. hallgatva ült).'
- (Udmurt corpora)
- (47) (...) *postanovka-os-yz kořkud ar lu-o nie ľubiťel'skoj, a*
színdarab-PL-3SG minden év van-3PL NEG amatőr hanem
profesšional'noj.
professzionális
'(...) A darabjai egyik évben sem amatőrök, hanem professzionálisak.'
(Udmurt corpora)
- (48) *Tatčy vu-o nie vań nylpi-os.*
ide érkezik-3PL NEG minden gyerek-PL
'Ide nem minden gyerek jut el.'
(Udmurt corpora)
- (49) *Mon opjat' nie as-la-m už-en-ym vyry-sa*
1SG megint NEG maga-GEN-1SG munka-INS-1SG foglalkozik-CVB
vetl-i (...).
jár-PST.1SG
'Megint nem a saját dolgommal foglalkoztam.'
(Udmurt corpora)
- (50) *Mynym žal' so sekund-jos (...), kud-jos-se mon bydt-i*
1SG.DAT kár az másodperc-PL ami-PL-DET.ACC 1SG tölt-PST.1SG
nie ožy, kyž kule val, nie so-ly, ma-ly kule val.
NEG úgy ahogy kell van.PST NEG az-DAT mi-DAT kell van.PST
'Sajnálom azokat a másodperceket (...), amelyeket nem úgy töltöttem, ahogy
kellett volna, nem annak szenteltem, aminek kellett volna.'
(Udmurt corpora)

- (51) *Už-de uža val, a ne mon šory učky-sa*
 munka-2SG.ACC dolgozik.IMP.2SG van.PST de NEG 1SG -ra néz-CVB
kyľy val.
 marad.IMP.2SG van.PST
 'A dolgotat csináld, ne engem bámulj.' (Udmurt corpora)

Mivel a *ne* partikula orosz lexikális-funkcionális elem, felmerülhet a kérdés, hogy a *ne* partikulás tagadás nagyobb arányban fordul-e elő oroszból átvett lexémákkal, mint udmurt lexémákkal vagy az udmurtban már meghonosodott jövevényszavakkal. Előfordulhat az is, hogy a *ne* partikulás tagadó szerkezetben gyakoribbak az orosz eredetű lexémák, mint az ezen kívüli kontextusokban, vagy mint a fókusztagadás sztenderd változatában. Az is elképzelhető, hogy az oroszból átvett lexémák(ból álló konstituensek) tagadásához gyakrabban használatos a *ne* partikulás, mint a sztenderd nyelvváltozatbeli stratégia. Jelen tanulmányban a fenti kérdések közül csak az elsőt állt módomban megvizsgálni, mivel egyrészt nem áll rendelkezésünkre arról adat, hogy a vizsgált korpuszanyagban *összességében* milyen arányban fordulnak elő orosz és udmurt lexémák, másrészt – az 5.2.2-ben említett valószínűsíthető nehézségek miatt – a sztenderd stratégiát nem állt módomban a korpuszszövegeken vizsgálni.

A korpuszból kinyert anyagban a *ne*-vel tagadott konstituenst a példák 20,4%-ában oroszból átvett lexéma/lexémák alkották, 62,4%-ában udmurt lexémák vagy az udmurtban már meghonosodottnak tekinthető jövevényszavak, 17,2%-ában pedig orosz és udmurt lexémák vegyesen. Az tehát mindenképpen megállapítható, hogy a *ne* partikulás tagadás nem gyakoribb oroszból átvett lexémákkal, mint udmurt lexémákkal vagy az udmurtban már meghonosodott jövevényszavakkal.

7. Elemzés és következtetések

A következőkben a tanulmányban tárgyalt tagadó mondatok szerkezetére és a tagadó elemek hatókörére vonatkozó következtetéseimet ismertetem előbb a sztenderd nyelvváltozatbeli, majd pedig a *ne* partikulás szerkezeteknél.

7.1. Sztenderd nyelvváltozatbeli szerkezetek

7.1.1. A tagadni kívánt konstituens mint prozódiai fókusz

A 6.1-es részben írottak alapján a tagadás „központjában” álló konstituens fókusként való elemzését az alábbi érvek támogatják:

1. ellipsis-teszt, vagyis a tagadni kívánt konstituens alternatíváját tartalmazó elliptikus második tagmondat grammatikussága (l. (32)–(34));
2. a tagadni kívánt konstituens megjelenése azokban a pozíciókban, amelyekben a fókusz a mai udmurt nyelvben megjelenhet (l. (32)–(34)), (38)–(40);
3. ezen pozíciók közül a közvetlenül preverbális pozíció preferenciája olyan esetekben is, amikor a tagadni kívánt konstituens neutrális pozíciója egyébként máshol lenne a mondatban (vö. (41)–(42)).

A fentiekből tehát arra következtethetünk, hogy a konstituens, amelyre a vizsgált mondatokban a tagadás irányul, fókusz szerepét tölti be. Kérdés azonban, hogy szintaktikailag is jelölt fókusszal van-e dolgunk (vagyis a mondat hierarchikus felépítésében egy dedikált strukturális pozícióhoz rendelhető fókusszal, mint amilyen például a magyarban a közvetlenül preverbális fókusz, vö. É. Kiss 1998, 2006), avagy csupán prozódiaileg jelölt fókusszal. Az alábbi adatok arra utalnak, hogy az udmurtban prozódiai – és nem szintaktikai – fókusszal állunk szemben:¹⁴

1. *A fókusz helye nem kötött.* Ahogyan azt a 2-es és a 6.1-es pontban említettem, az udmurtban a fókusz, noha közvetlenül preverbális helyzetben a legelfogadottabb (vö. Tánczos 2010, Asztalos 2020), állhat nem-közvetlenül is az állítmány előtt, valamint az állítmány után, a mondat végén, illetve *in situ* is (vö. Asztalos 2020). Asztalos vizsgálatai szerint az egyes pozíciókhoz nem társulnak interpretációbeli különbségek, vagyis a fókuszhoz, bárhol jelenjen is meg a mondatban, nem társul sem kötelezően kimerítő, sem kötelezően kontrasztív értelmezés (2020: 41–46). Ha a fókuszt a szórend nem jelöli egyértelműen, a fókuszálás jelölése az udmurtban feltehetően prozódiai eszközökkel történik.
2. *Adott szórendű mondatához többféle értelmezés is társítható.* Ahogyan azt az 5.1-ben bemutattam, bizonyos mondatoknak – kontextus híján – többféle értelmezésük is lehet. Ez – még ha önmagában nem is bizonyítja egyértelműen, hogy a fókusz jelölése *kizárólag* prozódiai eszközökkel történik – azt mindenképpen valószínűsíti, hogy a fókusz prozódiaileg jelölt.
3. *A tagadni kívánt konstituens alternatívájának/-inak megnevezése mellérendelt (elliptikus vagy nem-elliptikus) tagmondatban:* a szakirodalomban a konstituensszintű tagadás kifejezését szemléltető példamondatok több-

¹⁴ Ezt a feltételezést a későbbiekben természetesen prozódiai vizsgálatokkal is szükséges megerősíteni.

sége (10)–(12), (15)–(16)¹⁵ olyan mellérendelő összetett mondat, amely második tagmondatában megjelenik a tagadni kívánt konstituens alternatívája. Strukturális fókuszpozíció esetén az első tagmondati konstituens fókuszos értelmezése akkor is egyértelmű lenne, ha a fókusz alternatívája nem volna megadva, ahogyan azt a (2)-es (itt (52)-esként megismételt) magyar példa illusztrálja:

(52) *Nem SZIBÉRIÁBA mentem el.* (= Az a hely, ahová elmentem, nem Szibéria.)

Összegezve tehát a konstituensszinten értelmezett tagadás az 1-es típusú szerkezetekben a tagadni kívánt konstituens fókuszálásával és az állítmány tagadásával történik. A fókuszt az adatok szerint vélhetően prozódiai eszközök jelölik, a fókusz lineáris pozíciói nem asszociálhatóak egy dedikált, strukturális fókuszprojekcióval. Kérdés marad ugyanakkor, hogy a konstituensszinten értelmezett tagadás esetében valódi fókusztagadással – tehát kifejezetten a fókuszált mondatrész tagadásával – van-e dolgunk, mint például a magyarban (l. 3. pont), vagy pedig mondattagadással. Az 7.1.2-es részben ezt a problémakört járrom körül.

7.1.2. A konstituensszinten értelmezett tagadás mint mondattagadás

A következőkben tehát a konstituensszinten értelmezett tagadás sztenderd stratégiája, ezen belül elsősorban az állítmányvégű – mint leginkább sztenderdnek tartható – változatok (1.1-es típusú szerkezetek, l. 4.2-es rész) szintaktikai szerkezetének leírásához kívánok adalékokat nyújtani. A sztenderd stratégia szerkezeti elemzéséhez a következő elvi lehetőségek kínálkoznak:

1. *Fókusztagadás:* A sztenderd szerkezetek ebben az esetben valódi fókusztagadásos szerkezetek, vagyis a negáció kifejezetten a fókuszra irányul bennük, a predikátum kívül esik a tagadás hatókörén (mint ahogyan az a (2)-ben, illetve (52)-ben példázott *Nem Szibériába mentem el*-típusú magyar szerkezetek esetében történik, l. még a 3. pontot). Az udmurt mondatok lehetséges parafrízisa ebben az esetben:

(53) *Az a hely, amelyre igaz, hogy elmentem oda, nem SZIBÉRIA.*

¹⁵ A (13)–(14)-ben közölt mondatok – ahogyan arra a 4.2-es pontban is utaltam – a Winkler (2001, 2011) által megadott angol és német nyelvű fordítások alapján vélhetően nem is a konstituens-tagadást szemléltetik; bővebb magyarázat híján nem is világos, hogy Winkler miért közli őket a konstituenstagadás témakörénél.

A tagadás és a fókusz hatókörének, valamint a predikátum logikai viszonyainak (amelyet az elemek lineáris elhelyezkedése nem feltétlenül képez le) egy lehetséges sematikus ábrázolása a következő:

(54) $[\neg > \text{Foc}] \text{Pred}$

2. *Mondattagadás:* A sztenderd szerkezetek ebben az esetben mondattagadásos szerkezetként értelmezendők. Ez kétféleképpen lenne lehetséges:

2.1. A *Nem SZIBÉRIÁBA mentem*-típusú mondatok jelentéstartalmát az udmurtban valójában mindig a *SZIBÉRIÁBA nem mentem*-típusú mondatok fejezik ki, a *Nem SZIBÉRIÁBA mentem*-típusú jelentéstartalmak pedig ún. következményreláció (*entailment*) eredményeképpen érhetőek el: a *SZIBÉRIÁBA nem mentem* (*más releváns hely(ek)re azonban igen*) kijelentés igazságtartalma ugyanis implikálja a *Nem mentem Szibériába* (*más releváns hely(ek)re azonban igen*) kijelentés igazságtartalmát, amely pedig implikálja a *Nem SZIBÉRIÁBA mentem* (*hanem más releváns hely(ek)re*) kijelentés igazságtartalmát. A vizsgált mondatok lehetséges parafrázisa ebben az esetben:

(55) *Az a hely, amelyre igaz, hogy nem mentem el oda, SZIBÉRIA.*

Ebben az esetben a predikátum van tagadva, a fókuszált mondatrész pedig kívül esik a tagadás hatókörén. A mondatbeli logikai viszonyok egy lehetséges sematikus ábrázolása:

(56) $\text{Foc} > \neg \text{Pred}$

2.2. A másik lehetőség szerint olyan mondattagadásos szerkezetekről van szó, amelyekben a tagadás a fókusz és a predikátum *együttesére* terjed ki. A mondatok lehetséges parafrázisa ebben az esetben:

(57) *Nem igaz, hogy [az a hely, amelyre igaz, hogy elmentem oda, SZIBÉRIA].*

A logikai viszonyok lehetséges ábrázolása ebben az esetben:

(58) $\neg > [\text{Foc} \text{Pred}]$

A következőkben azt fogom bemutatni, hogy a fenti elemzések közül a 2.2-es tűnik a leginkább helyállónak.

Az 1-es elemzési lehetőség (fókusztagadás) ellen, egyben a mondattagadásos elemzés mellett szól a tagadott mondatok 7.1.1-ben is említett többértelműségén (l. még 5.1-es rész) és a fókusz valószínűsíthetően csupán prozódiai jelöltségén túl az a tény, hogy a sztenderd szerkezetekben a konstituensszinten értelmezendő tagadás is a mondattagadás eszközeivel, vagyis magának a predikátumnak a tagadásával valósul meg, a tagadás pedig az udmurtban az igei inflexió részét képezi (l. 4.1-es rész) (másszóval a predikátum morfoszintaktikai értelemben tagadva van).

A 2.1-es elemzési lehetőség az ellipsis-teszt eredménye alapján vethető el. Ha ugyanis a konstituensszinten értelmezendő tagadást a *SZIBÉRIÁBA nem mentem*-típusú mondatok fejeznék ki és a konstituenstagadásos olvasat csak következményreláció eredményeképpen jönne létre, a második tagmondati ellipsis agrammatikus mondatokat eredményezne, ahogyan azt az (59)-es mondat illusztrálja:

(59) * *SZIBÉRIÁBA nem mentem, hanem Magyarországra.*

A teszt szerint azonban – ahogyan azt a 6.1-es alpontban láttuk, és ahogyan arra 7.1.1-ben is utaltam – a második tagmondati ellipsis grammatikus, ami kizárja azt, hogy a mondatok elsődlegesen a *SZIBÉRIÁBA nem mentem*-típusú jelentést fejeznék ki.

A 2.2-ben ismertetett elemzési lehetőség szerint a tagadás a fókusz és a predikátum együttesére vonatkozik: a tagadás tehát szintaktikai értelemben véve mondattagadás; a predikátumon fejeződik ki, és hatóköre kiterjed a fókuszra is.

A fókusz, ahogyan a tanulmány több pontján is szóba került, az állítmány előtt és után is állhat. Ha az állítmány előtt áll (l. a (32)–(33)-as, illetve a (38)-as és (40)-es példákat), a fókusz és a tagadás a konstituensszinten értelmezendő tagadás eseteiben – lineárisan nézve – inverz hatókörviszonyban állnak egymással: a tagadás szélesebb hatókörű, mint a fókusz ($\neg > Foc$), a fókusz ugyanakkor megelőzi a tagadó elemet. Ez tehát azért lehetséges, mert a tagadás hatóköre a predikátumon túl a fókuszra is kiterjed. Ha a fókusz az állítmány után áll (l. a (34)-es és (39)-es mondatokat), a tagadás és a fókusz egyenes hatókörviszonyban vannak egymással. A predikátum azonban mindenkét esetben a tagadott tartományon belülre esik, vagyis a fókusz kizárólagos tagadására a sztenderd stratégia nem képes.

Fókuszt tartalmazó mondatokban a fókusz mindazonáltal kívül is eshet a tagadás hatókörén; erre példák a *SZIBÉRIÁBA nem mentem*-típusú mondatok (20d),

(21c): ilyenkor a fókuszának tágabb hatóköre van, mint a negációnak (*Foc* > \neg), és állítmányvégű szerkezetek esetében a két operátor lineáris sorrendje is ezt tükrözi, azaz egyenes hatóköri olvasattal van dolgunk.¹⁶

Az alábbi, kvantort és negációt (60)–(61), illetve fókuszált kvantort és negációt (62)–(63) együttesen tartalmazó mondatpárok szintén azt mutatják, hogy a sztenderd eszközökkel történő tagadás hatóköre kiterjedhet a (fókuszált) kvantorra, fordított, $\neg > Q$ hatóköri olvasatot eredményezve (60), (62), de a kvantor kívül is eshet a tagadás hatókörén (61), (63), egyenes, $Q > \neg$ hatóköri olvasatot hozva létre.¹⁷

(60) *Dyšetskiš-jos tros õ-z vue.* $\neg > Q$
 diák-PL sok NEG.PST-3 érkezik.CNG.PL
 'Nem sok diák jött el.' (Georgieva et al. 2021: 472)

(61) *Tros-ez dyšetskiš-jos õ-z vue.* $Q > \neg$
 sok-DET diák-PL NEG.PST-3 érkezik.CNG.PL
 'Sok diák nem jött el.' (Georgieva et al. 2021: 471)

(62) Kontextus: A nagyapánk az ázsiai országok közül háromban járt.
So KWIŃ šajer-e õ-z vuyly, a ñyl'-az. $\neg > Q$
 3SG három ország-ILL NEG.PST-3 érkezik.CNG.SG hanem négy-ILL.DET
 'Nem HÁROM országban járt, hanem négyben.'
 (konstruált példa)

(63) Kontextus: A nagyapánk az ázsiai országok közül kettőben nem járt.
Övöl, so KWIŃ šajer-e õ-z vuyly: Kitaj-e, Kitaj-e,
 van.NEG 3SG három ország-ILL NEG.PST-3 érkezik.CNG.SG Kína-ILL
Japoŋi-je no Ujpal Kore-je. $Q > \neg$
 Japán-ILL és észak Korea-ILL
 'Nem, HÁROM országban nem járt: Kínában, Japánban és Észak-Koreában.'
 (konstruált példa)

Összegezve tehát a fókuszálás az udmurtban feltehetően prozódiai eszközökkel történik. A fókusz tartalmazó mondatok tagadhatók, a tagadás a predikátumon van jelölve és szintaktikai értelemben véve mondattagadásként elemezhető. A

¹⁶ Állítmány után álló fókusz esetén a hatókörviszonyok ez esetben is fordítva alakulnak.

¹⁷ A tagadás hatókörén kívül eső elemek pontos meghatározása ugyanakkor nem célja e tanulmánynak.

tagadás hatóköre a predikátumon túl a fókuszra is kiterjedhet, ebben az esetben a tagadás konstituensszinten értelmezhető, és – amennyiben a fókusz megelőzi a predikátumot – fordított hatóköri olvasattal jár együtt. A fókusz azonban kívül is maradhat a tagadás hatókörén, $Foc > \neg$ hatóköri olvasatot és – amennyiben a fókusz megelőzi az állítmányt – egyenes hatókörviszonyt eredményezve.

7.2. *Ńe* partikulás szerkezetek

Az ellipsisz-teszt eredményei (l. 6.1-es rész) arra mutatnak, hogy a *Ńe* partikulával tagadott konstituensek szintén fókusz szerepét töltik be a mondatban. Noha a sztenderd stratégiánál tapasztaltakhoz hasonlóan a *Ńe* partikulával tagadott konstituens helye sem kötött (állhat közvetlenül és nem-közvetlenül az ige előtt, valamint az ige után, mondatvégi pozícióban is, vö. 6.1.), az alábbi megfigyelések azt sejtetik, hogy a *Ńe*-vel tagadott fókusz esetében nem feltétlenül pusztán prozódiai eszközökkel jelölt fókuszról van szó:

1. *A szerkezetek jelentésének egyértelműsége*: a sztenderd szerkezetekkel ellentétben a *Ńe*-vel tagadott konstituenst tartalmazó mondatoknál nem áll fenn a többféle értelmezés lehetősége: ahogyan 5.1-ben említettem, a *Ńe* partikula mindig az őt közvetlenül követő mondatrészt tagadja.
2. *A fókusz alternatívájának nem kötelező kitétele*: a sztenderd szerkezetekkel ellentétben a tagadni kívánt konstituens alternatívájának megnevezése nem kötelező: az alternatíva mondatbeli jelenléte nélkül is világos, hogy a tagadás a *Ńe*-t közvetlenül követő konstituensre vonatkozik, l. (64) (l. még (44), (48)¹⁸):

(64) (...) *aš-te-ly kule prizna'sja: ti syće Ńe gen-jos*
 maga-2PL-DAT kell bevall.INF(RU) 2PL ilyen NEG gén-PL
ponna i Ńe paškyt ly ponna.
 miatt és NEG széles csont miatt
 'Be kell vallanotok magatoknak: nem a gének miatt, és nem a vastag csontok miatt vagytok ilyenek.'

(Udmurt corpora)

A *Ńe* partikulával tagadott konstituensek tehát feltehetően egy szintaktikailag is jelölt fókuszpozícióban állnak (a szintaktikai fókuszpozíció szerkezeti ábrázo-

¹⁸ A (44)-es és a (48)-as mondatok kapcsán felvetődhetne, hogy ezeknél azért nem szükséges az alternatíva kitétele a mondatban, mert a tagadott lexémák bináris oppozícióban vannak nem-tagadott párjukkal. (64)-ben azonban nem ez a helyzet.

lására ugyanakkor ez a tanulmány nem tesz kísérletet). A sztenderd szerkezetekkel ellentétben a *ńe* partikulás konstituensszintű tagadás esetében valódi fókusztagadásról ($[¬ > Foc] Pred$) lehet szó, amely mindig egyenes hatóköri olvasattal fejeződik ki. A fókusztagadás mellett szólnak az alábbi megfigyelések:

1. Konstituensszinten értelmezendő tagadáskor a predikátum állító formában áll (l. a 4.2-es és a 6-os részt). Azokban a szórványos esetekben, amikor a *ńe* közvetlenül megelőzi a predikátumot, a *ńe* a predikátumot tagadja (9).
2. A *ńe* képes tagadó állítmánynak alárendelt összetevőt tagadni (65)–(66). Az ilyen, kettős tagadást tartalmazó jelentéstartalmak kifejezésére a sztenderd szerkezetek nem alkalmasak.

(65) Kontextus: A nagyapánk az ázsiai országok közül csak Dél-Koreában nem járt.

ńe Južnoj Kore-je ń-z vuyly, a ńe Severnoj-az.
 NEG déli Korea-ILL NEG.PST-3 érkezik.CNG.SG hanem északi-ILL.DET
 'Nem Dél-Koreában nem járt, hanem Észak-Koreában.'

(elicitált példa)

(66) Kontextus: Dóra egy cseppet sem szereti a fonológiát.

Nokńa no ńe fonologi-jez u-g jaraty, a
 sehogyan is NEG fonológia-ACC NEG.PRS-3 szeret.CNG.SG hanem
ńintakńis-ez.
 szintaxis-ACC

'Nem a fonológiát nem szereti egy cseppet sem, hanem a szintaxist.'

(elicitált példa)

A *ńe*-vel tagadott összetevők tehát feltehetően szintaktikai fókuszként elemezhetők, a fókusz közvetlen tagadásának lehetőségét pedig az önálló fókuszprojekció kiépülése vonhatja maga után. A tagadó elem minden esetben megelőzi a fókuszt, egyenes (transzparens) hatókörviszonyokat eredményezve ezzel.

8. Tipológiai vonatkozások

Az előző, 7. pontban tehát láthattuk, hogy a fókusz és a tagadás a konstituens-szinten értelmezendő tagadás sztenderd típusú, állítmányvégű változata esetén (1.1-es típusú szerkezet, l. (19)) fordított hatóköri, míg a sztenderd fókusztagadás nem-igevégű változatánál (1.2-es típusú szerkezet) és a *né* partikulás tagadásnál (2.1–2.3-as típusú szerkezetek) egyenes hatókörviszonyban vannak egymással (legalábbis az elemek lineáris elhelyezkedését tekintve). Tipológiai szempontból azért lényeges az egyenes hatókörű szerkezetek megjelenése az udmurt nyelvben, mert a hatóköri interakció egyenes vagy inverz kifejeződése bizonyos mértékű összefüggést mutat a szórendi típusokkal. Amiraz (2021) 110 nyelvben vizsgálta a tagadás és az univerzális kvantorok hatóköri interakciójának kifejeződését az *All that glitters is not gold* 'Nem mind arany, ami fénylik'-típusú szerkezetekben, és arra jutott, hogy ha egy nyelvben ugyanaz a jelentéstartalom egyenes (67a) és fordított (67b) hatókörös szerkezettel is kifejezhető, az inverz hatókörös szerkezet a régebbi; ugyanakkor létezik egy tendencia a nyelvekben az egyenes hatókörös szerkezetek kialakítására (2021: 13). Amiraz nyelvmentája alapján az igevégű nyelvekre az inverz hatókörös kifejezőmód a jellemző, az egyenes hatókörű ritka (a dél-amerikai nyelveket kivéve).

- (67) a. *Not everyone saw John.* $\neg > \mathbf{Q}$; sorrend: $\neg \mathbf{Q}$
 b. *Everyone didn't see John.* $\neg > \mathbf{Q}$; sorrend: $\mathbf{Q} \neg$
 'Nem mindenki látta Johnt.'

Noha jelen cikk nem a tagadás és a kvantorok, hanem a tagadás és a fókusz hatóköri interakciójával foglalkozik, nincs különösebb okunk azt feltételezni, hogy a hatókörviszonyok kifejeződése nagyon eltérne egymástól a két esetben (ahogyan azt a (60)–(63)-ban közölt adatok is sejtetik). Amennyiben tehát az inverz hatókörös szerkezetek egyrészt történetileg általában ősbek, másrészt az igevégű nyelvekre inkább jellemzőek, mint az egyenes hatókörös szerkezetek, az 1.1-es típusú szerkezeteket bizvást tarthatjuk régebbi, az OV-sajátosságoknak megfelelő kifejezőmódnak az udmurtban, míg az 1.2-es típusú, illetve a *né* partikulás tagadás – amelyek kétségtelenül újabb fejlemények az udmurt nyelv rendszerében – kapcsolatba hozhatóak az udmurtra feltételezett, jelenleg zajló SOV $>$ SVO változással (utóbbiról l. Asztalos 2018, 2021).¹⁹

¹⁹ Ez az összefüggés az 1.2-es típusú szerkezetek esetében akár magától értetődőnek is tűnhet, hiszen ezekben a tagadott állítmány után jelenik meg az az összetevő, amelyre a tagadás hatóköre vonatkozik; a *né* partikulás tagadás és a tagadott összetevő egymáshoz képest mutatott, szigorú *tagadás–fókusz* sorrendjét tekintve azonban nem feltétlenül olyan nyilvánvaló, különösen, ha tekintetbe

9. Összegzés

Tanulmányomban bemutattam, hogy a konstituensszinten értelmezett tagadás kifejezésének két fő módja létezik az udmurt nyelvben:

- 1) A sztenderd szerkezetekben a tagadni kívánt konstituens prozódiai fókuszként jelenik meg, a tagadás pedig szintaktikai értelemben véve mondattagadásnak számít, ugyanis morfoszintaktikailag az állítmányon fejeződik ki, és az állítmány és a prozódiai fókusz *együttesére* vonatkozik. Ha a prozódiai fókusz megelőzi a tagadott állítmányt, a fókusz és a negáció fordított hatóköri olvasattal párosul, ellenkező esetben az operátorok interakciója egyenes hatóköri olvasatot eredményez. (A prozódiai fókusz ugyanakkor kívül is eshet a tagadás hatókörén, ebben az esetben nem konstituensszinten értelmezendő tagadással, hanem $Foc > \neg$ hatókörviszonyos mondattagadásos szerkezetekkel van dolgunk.)
- 2) Az orosz kontaktushatásra kialakult *né* partikulás szerkezetekben a tagadni kívánt konstituens szintaktikai fókusz szerepét tölti be, tagadása szintaktikai értelemben véve is fókusztagadásként valósul meg. A *né* partikula mindig megelőzi a tagadott, fókuszált elemet, így a tagadás és a fókusz interakciója ezekben a szerkezetekben mindig egyenes hatóköri olvasattal jár együtt.

Amiraz (2021) tipológiai vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy az egyenes hatóköri olvasatú $\neg > Foc$ szerkezetek szerkezetek kiépülése összefüggésbe hozható az udmurt nyelvre feltételezett $SOV > SVO$ változással.

Rövidítés- és szimbólumjegyzék

\neg	tagadás
$>$	hatókörviszony jelölése (a jeltől balra lévő operátor szélesebb hatókörű, mint a jeltől jobbra elhelyezkedő)
/	kontrasztív topik
1	első személy
2	második személy
3	harmadik személy
ACC	akkuzatívusz
CNG	konnegatív igető

vesszük, hogy a *né*-vel tagadott konstituens akár az állítmány előtt is megjelenhet (l. 2.1-es típusú szerkezetek).

CVB	konverbum
DAT	datívusz
DET	determinatív végződés
EV	evidenciális
Foc	fókusz
FUT	jövő idő
GEN	genitívusz
ibid.	ugyanott
id.	ugyanaz
ILL	illatívusz
IMP	felszólító mód
INE	inesszívusz
INF	főnévi igenév
INS	insztrumentálisz-komitatívusz
Neg	tagadószó
NEG	tagadószó
NegAux	tagadó segédige
O	tárgy
PL	többes szám
Pred	predikátum
PRS	jelen idő
PST	múlt idő
PTCL	partikula
PTCP	participium
Q	kvantor
RU	orosz eredetű lexéma, orosz inflexiós toldalékkal
S	alany
SG	egyes szám
XP	konstituens, amelyre a tagadás irányul
V	(lexikális) ige
VP	igei frázis
YP	tagadott konstituens alternatívája

Hivatkozások

- Amiraz, Omri 2021. A diachronic explanation for cross-linguistic variation in the use of inverse-scope constructions. *Proceedings of SALT 31*.
<https://journals.linguisticsociety.org/proceedings/index.php/SALT/article/view/31.002/4783> (Utolsó megtekintés: 2022.03.02.)
- Asztalos Erika 2018. *Szórendi típusváltás az udmurt nyelvben*. Doktori disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Asztalos Erika 2020. Focus in Udmurt: Positions, contrastivity, and exhaustivity. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 9(1-2): 14–57.
- Asztalos Erika 2021. From head-final towards head-initial grammar. Generational and areal differences concerning word order usage and judgement among Udmurt speakers. In: Forker, Diana–Grenoble, Lenore A. (eds.): *Language Contact in the Territory of the Former Soviet Union*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 143–82.
- Asztalos Erika–Gugán Katalin–Mus Nikolett 2017. Uráli VX szórend: nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti változatok. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 30–62.
- Bulicsov, M. N. [Булычов, М. Н.] 1947. *Порядок слов в удмуртском простом предложении*. Удмуртгосиздат. Ижевск.
- De Clercq, Karen 2020. Types of Negation. In: Déprez, Viviane–Espinal, M. Teresa (eds.): *The Oxford Handbook of Negation*.
<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198830528.001.0001/oxfordhb-9780198830528-e-2#oxfordhb-9780198830528-e-2-div1-21> (Utolsó megtekintés: 2022.03.03.)
- Edygarova, Svetlana 2015. Negation in Udmurt. In: Miestamo, Matti–Tamm, Anne–Wagner-Nagy Beáta (eds.): *Negation in Uralic languages*. John Benjamins. Amsterdam. 265–91.
- É. Kiss, Katalin. 1998. Identificational Focus versus Information Focus. *Language* 74: 245–73.
- É. Kiss Katalin 2006. Focussing as predication. In: Molnár Valéria–Winkler, Susanne (eds.): *The Architecture of Focus*. Mouton de Gruyter. Berlin. 169–96.
- É. Kiss Katalin 2015. Negation in Hungarian. In: Miestamo, Matti–Tamm, Anne–Wagner-Nagy Beáta (eds.): *Negation in Uralic languages*. John Benjamins. Amsterdam. 219–38.

- É. Kiss Katalin–Tánczos Orsolya. 2018. From possessor agreement to object marking in the evolution of the Udmurt *-jez* suffix: A grammaticalization approach to morpheme syncretism. *Language* 94 (4): 733–57.
- Georgieva, Ekaterina–Salzmann, Martin–Weisser, Philipp 2021. Negative verb clusters in Mari and Udmurt and why they require postsyntactic top-down word-formation. *Natural Language and Linguistic Theory* 39: 457–503.
- Giannolo, Chiara 2020. Types of Negation. In: Déprez, Viviane–Espinal, M. Teresa: *The Oxford Handbook of Negation*.
<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198830528.001.0001/oxfordhb-9780198830528-e-4> (Utolsó megtekintés: 2022.03.03.)
- Glezgyenyuev, P. B. [Глезденев, П. Б.] 1921. *Краткая грамматика языка народа удмурт*. Издание Вятского Губернского Отделения Госиздата. Вятка.
- Joshi, Shrikant 2020. Affixal Negation. In: Déprez, Viviane–Espinal, M. Teresa: *The Oxford Handbook of Negation*.
<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780198830528.001.0001/oxfordhb-9780198830528-e-10> (Utolsó megtekintés: 2022.03.03.)
- Kozmács István 2017. A tagadó szerkezet változása az udmurtban. In: Benő Attila–Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7–9. – előadásaiából*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 277–84.
- Penka, Doris 2015. Negation and Polarity. In: Riemer, Nick (ed.): *Routledge Handbook of Semantics*. Routledge. London. 303–19.
- Salánki Zsuzsanna 2007. *Az udmurt nyelv mai helyzete*. Doktori disszertáció. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Surányi Balázs–Asztalos Erika–Brattico, Pauli–Sahkai, Heete, megjelenés alatt. Information Structure in the Finno-Ugric Languages. In: Tamm, Anne–Vainikka, Anne (eds.): *Uralic Syntax*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Tánczos Orsolya 2010. Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 218–28.
- Udmurt corpora = http://udmurt.web-corpora.net/index_en.html (Utolsó megtekintés: 2022.03.02)
- Vilkuna, Maria 1998. *Word Order in European Uralic*. In: Siewierska, Anna (ed.): *Constituent Order in the Languages of Europe. Empirical approaches to language typology* 20(1). Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 173–233.

Winkler, Eberhard 2001. Udmurt. *Languages of the World* 212. Lincom Europa. München.

Winkler, Eberhard 2011. *Udmurtische Grammatik. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 81. Harrassowitz. Wiesbaden.

Asztalos Erika

Nyelvtudományi Kutatóközpont

asztalos.erika@nytud.hu

